

Fale Alea 'o Tonga

**KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E
HOU'EIKIMĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	14
'Aho	Pulelulu 9 'o Sune, 2021

Fai 'i Nuku'alofa

**FALE ALEA 'O
TONGA**

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA
14/2021 FAKATAHA 'A E FALE
ALEA 'O TONGA**

*'Aho: Pulelulu 9 'o Sune, 2021
Taimi: 10.00 am*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO:
		4.1 Lao Ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2021/2022 - Lao Fika 1/2021 • Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune, 2022 • Fakamatala Patiseti 2021/2022 • Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungaue Fakapule'anga 2021/2022 - 2022/2023
		4.2 Lipooti Fika 1/2021 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga - fekau'aki mo e Patiseti 2021/2022
Fika 05	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineta

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia & 'Eiki Minisitā Fonua &

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafofonga & Kasitomu mo e

Tevita Lavemaau

Tānaki Pa'anga Hu Mai

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Poasi Mataele Tei

Ma'u'anga Fakamatala MEIDECC

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone

Vātau Hui

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi

'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Tatafu Moeaki

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki & Fakalalakala Faka'ekonomika

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Vailahi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Sēmisi Kioa Lafu Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Māteni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Mā'asi

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Sione Vuna Fa'otusia

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Sēmisi Taulangi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani 'Epenisa Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Light of Life Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Ma'u Piukala

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga	7
Lotu	8
Ui ‘a e Fale	8
Me’a e ‘Eiki Sea.	8
‘Eke’i ‘e he KACIFIC e tola ‘Amelika ‘e 5.6 miliona mei he pule’anga Tonga.	9
‘E uesia e Patiseti kapau ‘e tu’utu’uni ke totongi e mo’ua ko eni.	9
Poupou Tongatapu 4 ke fakatotolo’i tupu’anga e ‘eke ko eni	10
‘Osi totongi e ngaahi mo’ua ka ‘oku kei toe mai e ngaahi ‘eke ki he pule’anga.	10
Tokanga ki he kainga Tonga ‘oku nau tukuvakā ‘i Fisi.	11
Kole Palēmia ‘e fakataha e Kapineti ki he ni’ihi ‘oku tukuvakā.....	12
Fokotu’u ke ngaue’aki e pa’anga faka-vāhenga ke tokoni’i’aki hotau kainga ‘i Fisi.....	15
Hoko atu he Vouti ‘a e Potungaue Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula.	16
Kole ke ‘oua ‘e tamate’i va’a e Potungaue Savea ‘i Ha’apai.	17
Fakahā Tongatapu 1 lahi ta’emaa he potungaue.....	18
Tokanga Potungaue ke fakalelei’i ‘enau founa fakahoko ngaue ki he kakai.	18
Fetukutuku Potungaue ‘i Siulai ki honau ‘ofisi fo’ou ne ‘i ai e PSC ‘i he <i>PTH</i>	19
Hoha’a Tongatapu 9 ki hono tata e ‘one’one	20
Kei ta’ofi hono tata ‘o e ‘one’one ka ‘e fai pe ngaue ki ai.	21
Tokanga ki he palopalema ma’u’anga vai ki he Maka Sia-‘a Tevolo mo ‘Umusi.	21
Fienga pule’anga ke tokoni ki hono taki e ‘uhila mo e vai ki he ngaahi ‘api vahe fo’ou.....	23
Paloti pea tali Vouti Potungaue Fonua mo e Koloa Fakaenatula.....	24
Vouti ‘a e Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Fakalotofonua.....	25
Ngaahi Polokalama lalahi ‘e 6 ‘i he Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Fakalotofonua.....	26
Kole ke toe faiange ha tokanga ki he Langa Fonua ‘a fafine.....	30
Tali pe ‘a e tohi kole ‘oku fakahū ange pea ‘oku vahevahe pe ke taau hono tufotufa.....	31
‘Eke ‘e he Fakafofonga Ha’apai 12 e tu’unga ‘o e to’utupu.	34
Fiema’u ke tokonia ‘a e fanau sipoti ki hono teu’i ‘enau taukei.....	36
Ta’u totonu ki he to’utupu mei he UN ko e 14 ki he 34.....	39
Hiki ‘a e kau ‘ofisa kolo ‘o fakamalumu ki he ‘Ofisi ‘o e Palemia.....	39
Ko e Polokalama SET ‘oku nau tokoni e ngaahi famili ‘oku masivesiva ange.....	40
Tokanga ki he pa’anga 9 mano ‘oku vahe ke tokoni ki he kakai fefine.....	41
Faka’amu ke hiki e pa’anga tokoni he oku si’isi’i e 9 mano	42
Malava pe ke kei faitohe ange ngaahi kulupu kakai fefine fakafou he Fakafofonga ki ha tokoni.....	43
Paloti pea tali Vouti fika 17 ‘a e Potungaue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.	45

Vouti fika 18 mo e 24 Potungaue Ngoue mo e Toutai.....	45
Si'isi'i e Patiseti 'a e Potungaue kapau ko e taumu'a ke langa e fonua.	47
Fehu'i ki he 5 miliona 'i he <i>good and services</i>	48
Fakama'ala'ala ki he vahevahe 'o e patiseti kau ai e 5 miliona.....	49
5 miliona ne tuku ki he <i>contingency</i> 'oku 'ata e potungaue ko eni ke nau kole ki ai.	49
Fakamahino e pa'anga 'oku ha he patiseti 'a e potungaue.	51
Fehu'i fekau'aki pea mo e mokohunu.....	52
Fakama'ala'ala Minisita Toutai fekau'aki mo e tu'unga 'oku 'i ai e mokohunu.	52
Fokotu'utu'u 'a Ha'apai 12 ke uta e koniteina me'akai 'e 2 mei Ha'apai he kuata.....	54
Poupou ki he polokalama hono fakatau ma'ama'a 'e he potungaue 'a e ika.....	55
Kau e ngoue he ngaahi makatu'unga e tanu hala mo e langa fale peki <i>packhouse</i>	55
Fe'unga mo e 'eka fakakatoa 'e 2447 ne 'osi palau he tokoni 'a e pule'anga.....	56
Pa'anga hu mai lahi taha 'a e kāinga Ha'apai 'oku ma'u he toutai mo e ngoue.....	61
Kole ki ha tokoni 'i he tafa'aki 'o e Ngoue ma'a Ha'apai	63
Tokanga ki he tu'unga malu fakame'atokoni ko e tokateu ki he Koviti 19.....	66
Fakama'ala'ala Minisita Ngoue ki he ngaahi tokoni 'oku 'atā ma'a e kakai 'o e fonua.....	67
Fiema'u vaka ki he SMA 'i he vahe hihifo.....	69
Ngāue ki hono langa 'a e 'Ofisi Ngoue 'i Hihifo.....	69
Kole fakama'ala'ala 'a Tongatapu 5 ki he pale fakalangilangi	69
Fehu'i fekau'aki mo e ngaahi palau 'oku 'i he potungaue	70
Me'a Minisita Ngoue ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e Maa'imoa Faka'ali'ali Ngoue.....	71
Toki ngāue pē 'a e ngaahi palau he taimi 'oku totongi ai he kakai 'o e fonua	71
Kole 'a Tongatapu 4 ke fakaivia 'a e Va'a Kolonitini koe'uhi ko e vailasi.....	73
Fakama'ala'ala Tongatapu 9 fekau'aki mo e ngaahi fengae'aki mo Siaina ki he kautaha palau 'i Tokomololo	73
Kole Tongatapu 8 pē 'oku fai hono siofi e ngaahi koloa me'atokoni hu mai mei he ngaahi fonua 'oku mafola ai e Koviti.....	75
Me'a Minisita Ngoue ki he ngaahi ngāue ki hono liliu e me'atokoni fakalotofonua ke mahoa'a	75
Fengae'aki e Va'aMe'atokoni 'a e Potungaue Mou'i mo e ngaahi fonua 'oku hu mai mei ai koloa me'atokoni ke vakai'i e tu'unga malu	77
Pāloti ki he Vouti 'a e Potungaue Ngoue, Me'atokoni mo e Vaotātā	77
Me'a Fakafofonga Nopele Fika 1 Ha'apai ki he ngāue fakalao ki he Minisita ki he Ngaahi Ngāue Lalahi.....	78
Me'a 'a e 'Eiki Palemia fekau'aki pea mo e tu'unga 'oku 'i ai e Minisita.....	79
Mahino 'a e faka'uhinga 'a e Lao ka ko e konisenisi.....	81
Ke toki faitu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'i he Fale Alea.....	84

‘Oku kehekehe <i>boundary</i> ‘a e Setisitika mo e Komisoni.....	91
Ngaue ‘oku fai he Setisitika ko e lau tokolahi e kakai ‘i ha feitu’u.	91
Makatu’unga ‘e ua ne savea’i e ngatangata’anga ‘o e vahenga fili ‘a ia ko e siokalafi mo e tokolahi e kakai.	92
Paloti pea Tali Vouti fika 22 Potungaue Setisitika.....	94
Vouti fika 23 ‘a e Potungaue <i>MEIDECC</i>	95
Fakama’ala’ala ki he tafa’aki ki he Ma’u’anga Ivi	96
Tafa’aki ki he Va’a Fakamatala (<i>Information</i>)	96
Tafa’aki ki he Feliuluiaki ‘a e ‘Ea (<i>Climate Change</i>).....	96
Polokalama SET.....	97
Sola 240v ki he tukui motu.....	99
Pāloti ki he Vouti ‘a e Potungaue <i>MEIDECC</i>	100
Me’a Minisita Pa’anga ki he Vouti ‘a e MOI mo e Takimamata	101
Patiseti ki he MOI fe’unga mo e 39.6 miliona	101
Ngāue lalahi ‘oku kau ai ‘a e hala fakakavakava mo e Uafu Kuini Salote.....	102
Vahe’i ‘a e 1.7 miliona ke fokotu’u’aki ‘a <i>e trust account</i> ke kamata ‘a e <i>project</i> ki he ‘otu motu.....	103
Maau e alea ki hono fakalelei’i ‘a e uafu ‘o Niuafu’ou	103
Lele lelei ‘a e ngāue ki he Poate fo’ou ki he Takimamata	104
Tokanga ki he ‘inasi ‘oku vahe’i ki he Poate Ma’u Mafai ki he Takimamata	105
Me’a Minisita Lao ‘oku mahu’inga pē ke mateuteu ‘a e fonua ki he taimi ‘e fakaava e <i>border</i>	106
Fokotu’u ‘e Tongatapu 2 ke fai ha sio fakapotopoto ki he 1.5 miliona ki he Poate Takimamata	107
Tokoni ‘a e pa’anga ko ‘eni ki hono tu’uaki ‘a Tonga ni ki mamani kae tautefito ki he sipoti	107
‘Amanaki kamata ‘a e Fe’auhi Fili Misi ‘i ‘Eua pea hokohoko atu ki he ngaahi vahefonua.	113
Fakamamafa’i Minisita Polisi ‘a e mahu’inga hono fakamaketi’i ‘a e Takimamata	116
Fakama’ala’ala Minisita Pa’anga he’ikai holoki ‘a e Vouti ki he Poate Takimamata.....	116
Kau e tanuhala ‘i he ngaahi fiema’u ne tokanga ki ai ‘a Ha’apai	123
Kole fakama’ala’ala fekau’aki mo e polokalama tanu hala.....	131
Fakahoko ‘e Tongatapu 8 ‘a e kole mei hono kāinga ke tanu honau hala.....	135
Me’a Minisita Pa’anga ki he ngaahi ngāue ki he tanu hala	135
Nima miliona vahe’i ke kamata ‘aki e polokalama langa fale	136
Kau ‘a e ngaahi fale vela ‘i he tokoni fakapatonu ki ai ‘a e Pule’anga	137
Tokanga ki he ngaahi laiseni ‘a e ngaahi kautaha mamata tofua’a	138
Kole e fai ha tokanga ki he faka’ilonga ki he hu’anga ki ‘Atatā	140

Kole Minisita Pa'anga ke tuku mai kaveinga ki 'Atatā ke sio ki ai 'a e Malini 140

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Pulelulu 09 Sune, 2021

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātinī Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Kole atu Hou’eiki ke mou hiva mai e lotu e ‘Eiki.

Lotu

(*Na’e kau kotoa e Hou’eiki Mēmipá hono hiva ‘i e lotu e ‘Eiki.*)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá. Tapu mo e ‘Eiki Minisitā Pa’angá mo e Hou’eiki Minisitā e Kapinetí. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ní, ‘aho Pulelulu ‘aho 9 ‘o Sune 2021.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki ...

<002>

Taimi: 1005-1010

(Hoko atu ‘a e taliui)

Kalake Tēpile: ... Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ako mo e Ako Ngāue, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā Lao mo e Pilīsone, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni, Ngaahi Vao ‘Akau mo e Toutai, ‘Eiki Minisitā Polisi mo e Ngāue Tamate Afí, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakaka Faka’ikonōmika, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, Siaso Vailahi Pohiva, Semisi Kioa Lafu Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Sione Vuna Fā’otusia, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, Saia Ma’u Piukala. Sea ‘oku ou kole ke u toe fakaongo mu’a.

‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Polisi mo e Ngāue Tamate Afí, Semisi Lafu Sika, Sea ngata’anga e taliui, kau poaki ‘oku kei hoko atu ‘a e poaki ‘a ‘Eiki Nōpele Vaha’i, pea mo Sione Vuna Fā’otusia, ko Veivosa Taka ‘oku poaki ‘e toki me’a tomui mai, ko e toenga ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali mai honau ui ko e tui ‘oku nau me’a tomui mai pē, mālō ‘Eiki Sea.

Me'a e 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'Afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotonga, tapu mo 'Ene 'Afio, Tupou VI, kae 'uma'a e Ta'ahine Kuini, Nanasipau'u, tapu atu ki he 'Eiki Palēmia, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele, tapu atu ki he Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou'eiki.

'Uluakí pē 'oku ou fie fakamālō atu he ngāue lahi na'e fakahoko 'e he Falé 'aneafi, fakakakato 'a e vouti ko e 'Eiki Minisitā Ako, Hou'eiki ko 'etau ngāue 'oku kei 'i he Komiti Kakato he pongipongi ka kimu'a pea tau hoko atu, 'oku ou tuku heni 'a e faingamālie ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke me'a mai ki he me'a 'oku tokanga ki ai 'i he pongipongi ni.

'Eke'i 'e he KACIFIC e tola 'Amelika 'e 5.6 miliona mei he pule'anga Tonga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea pea 'oku ou fakamalumu atu he fakatapu kakato ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale, 'Eiki Sea. Kae 'atā mo'oku ke fai ha ki'i fakahoha'a nounou pē.

'Eiki Sea lolotonga 'etau tālanga'i 'a e patiseti 'a e fonua ki he Ta'u Fakapa'anga 21/22, 'oku 'i ai e ngaahi me'a 'oku hoko pea kuo pau pē ke ne uesia e patiseti ko eni. Na'a ku fakahoha'a ko ē hei 'i he mahalo he māhina 'e 3 pē 4 kimu'a atu, felāve'i fakahangatonu mo e ma'u mai 'e he motu'a ni 'a e tohi mei he kautaha ko ē KACIFIC 'o 'eke mai 'a e mo'ua ke totongi 'e he Pule'anga Tonga ko e pa'anga 'e 5.6 miliona.

Na'e fai 'a e ngāue ki ai 'a e Pule'anga, pea kuo mahino pea mei he tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga kuopau ke toe fakafoki ki he kautaha ko eni, he ko e kautaha 'a e Pule'anga na'e fokotu'u, ke fakafoki ki he ...

<005>

Taimi: 1010-1015

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...lesisita ko ē ngaahi kautaha kae lava ke hoko atu e ngāue fakalao 'a e KACIFIC ki hono faka'ilo ko ē 'o e Pule'anga Tonga 'Eiki Sea. Ko e 'eke pa'anga 'e 5.6 miliona hono liliu ki he pa'anga Tonga, 'Amelika 5.6 'Amelika. 'A ia 'oku fakafuofua ia ki he pa'anga 'e 12 miliona Tonga. Sea ka hoko atu ai pē 'a e 'eke fakalao ko eni he ta'u fakapa'anga hoko, kuo pau ke mateuteu e Pule'anga ki ha pa'anga ke lava 'o fua'aki 'a e kavenga mafasia ko eni makatu'unga 'i he alea na'e fakahoko 'e he Pule'anga kimu'a, pea ko hono nunu'a eni mo hono ola 'Eiki Sea.

Ko e 'uhinga ko ē 'oku fokotu'u ai 'i he 'esitimetu pea tu'utu'uni 'e he lao, ke fakahū ha pa'anga ko ha pa'anga talifaki pe ko e *contingency allocation* ko 'e ne siofaki ki ha ngaahi me'a 'e ala malava ke hoko 'i he kaha'u na'e te'eki ke lava ke fai ha 'amanaki ki ai pē ko e fakatupakē.

'E uesia e Patiseti kapau 'e tu'utu'uni ke totongi e mo'ua ko eni.

Ko 'e ne tu'u ko ē he taimi ni kuo laumālie lelei e Fale ke fakalahi e pa'anga ko eni ki he pa'anga 'e 10 miliona. Ko 'e ne tu'u fakalao 'Eiki Sea he'ikai ke tau lava ke tau toe fakalahi e pa'anga ko eni ke toe lahiange 'i he 10 miliona. 'A ia 'oku mahu'inga pē ke mea'i he Fale 'Eiki Sea. Ko e ngaahi polokalama mo e ngaahi fokotu'utu'u ko eni he'etau Patiseti na'a ka fai e

'e ke fakalao ko eni 'o mole e Pule'anga 'o tu'utu'uni ke totongi 'e 'i ai pē 'e ne uesia 'etau Patiseti ko eni 'oku tau alea'i he 'aho ni. Ko u tui 'oku mahu'inga ke mea'i ia he Hou'eiki 'o e Fale ni lolotonga 'etau alea mo hono fakakaukau'i 'o e lao ko eni ke tali he Patiseti. 'Oku 'ikai ke u toe fokotu'u atu Sea ke toe fakalahi ha pa'anga, ka ko 'e ne hoko mai ko ia 'e fai he Falepa'anga 'e ne fakapotopoto mo e Pule'anga ke lava 'o fai ha alea mo ha founa ke lava 'o totongi'aki 'a e mo'ua ko eni kapau 'e hoko.

'Oku ou toe fie fakahoko atu pē ki he Fale ni 'Eiki Sea na'e lahi e ngaahi mo'ua 'a e Pule'anga he ta'u fakapa'anga ko eni, kae lava he Pule'anga 'o totongi ko e ngaahi hopo na'e fai ko e 'uhinga ko e ngaahi tu'utu'uni na'e fai he Pule'anga kimu'a 'oku a'u mai ki he taimi ni 'oku ou tui 'oku faka'amu 'a e Pule'anga ke lava 'o fakakakato 'a e ngaahi 'eke kotoa pē ki he Pule'anga kae hoko atu fua fatongia 'a e Pule'anga mālō 'Eiki Sea e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Mālō, Tongatapu 4.

Poupou Tongatapu 4 ke fakatotolo'i tupu'anga e 'eke ko eni

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea laumālie ki he pongipongi ni, fakatapu atu 'Eiki Palēmia pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea 'oku mahu'inga e me'a 'oku me'a mai'aki 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'i he pongipongi ni mo e anga 'etau fakakaukaua ko hono 'uhinga pē Sea kuo mahino he'ikai ke tau toe lava tautolu 'o fakalahi e pa'anga ko eni 10 miliona ki he talifaki ki ha faingata'a pehe ni 'e tō mai pea 'oku mo'oni pē 'a e fakatokanga mai he 'Eiki Minisitā Pa'anga. 'Oku kau e motu'a ni ia he fakamo'oni 'a e Pule'anga he ngaahi fakatonutonu ko eni 'Eiki Sea, pea 'oku mahino pē 'oku 'i ai 'a e fakatonutonu 'e taha 'oku fai ki he *Singapore* ko e *international arbitration*, pea 'oku ou poupou au ki he Pule'anga mo e faka'amu Sea, 'oku 'aonga pē ke fakatotolo 'a e tupu'anga 'o e *case* ko eni, ko hono 'uhinga 'oku 'i ai 'a e makatu'unga lelei ke fai ha ngāue kiate nautolu ko ē 'e ngalingali e iku 'o mo'ua ai 'a e Pule'anga. 'Oku ou pouppou atu pē au Minisitā Lao pehē ki he Minisitā 'o e 'Ekonōmika, ko e ni'ihi ko eni na'a nau fai ha ngāue pehe ni pea 'oku mahino na'a nau talangata'a ki he Pule'anga mo e Kapineti 'oku totonu ke fai ha ngāue fakalao kiate kinautolu Sea, ka tau tali pē ke hapo e faingata'a. Ko e poupou ia 'oku 'oatu mālō 'aupito 'e 'Eiki Sea e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Me'a mai e 'Eiki Minsitā Lao.

'Osi totongi e ngaahi mo'ua ka 'oku kei toe mai e ngaahi 'eke ki he pule'anga.

'Eiki Minisitā Lao: Sea tapu mo e Feitu'una, tapu mo e Palēmia mo e Hou'eiki 'o e Falé. 'Eiki Sea 'oku faipē ngāue ki ai, ka ko e tu'utu'uni pē ia 'a e ngaahi lao ngaahi kautaha, ngaahi kautaha na'e 'osi lesisita 'i he taimi ko ia, kuo pau ke toe fakafoki ia ke mo'ui kae hoko atu...

<007>

Taimi: 1015-1020

'Eiki Minisitā Lao : .. 'a e ngāue ko ia ke 'eke totonu 'a e ni'ihi ko ē na'a nau faí neongo 'etau ta'etui ki he founa ko ia na'e ngāue'aki, ka kuo pau pē ke tu'utu'uni e laó ki ai 'Eiki Sea. Pea 'oku 'ikai ke ngata pē 'i he me'a ko iá, 'oku toe 'i ai mo e 'eke 5 miliona 'oku hoko mai ka ko e Tonga ia 'i he makatu'unga pē he ngaahi tu'unga mo e ngaahi hopo kehekehe, kehe ia mei he

ngaahi hopo kuo 'osi totongi, 'a ia na'a ku lave ki ai 'aneafi 'oku 'i he vouti pē ko ia 'a e 'Ateni Senialé ke totongi 'a e ngaahi mo'ua ko ia. Pea 'oku tau 'amanaki pē Sea 'e ki'i holoholo hifo ka 'oku tau poupu kotoa pē ki he kole ko ia 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ko e me'a ia ko iá kuo pau pē ke fakahoko 'i he taimi ko ia 'e tu'utu'uni mai ai 'a e Fakamaau'anga ki ai. Mālō 'aupito.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki. 'i he faingamālie ko eni ko u tuku ki he Fakafofonga Vava'u 14.

Tokanga ki he kainga Tonga 'oku nau tukuvakā 'i Fisi.

Saia Piukala : Sea tapu pea mo e Feitu'ú na kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e fokoutua hake pē 'a e motu'á ni ia ko e kole tokoni pē ia ki he Pule'angá fekau'aki eni ia mo kinautolu 'oku nau tukuvakā 'i Fisi. Pea lahi pē fetu'utaki mai ki he motu'á ni Sea pea toki lahi 'a e me'a 'oku mahino kiate áu Sea. 'Oku hoha'a pē kāinga ko eni ko e kole pē ki he Pule'angá ke 'omai mu'a ha tali pau, he 'oku hangē 'oku nau nofo pē 'i Fisi 'oku 'ikai ke fu'u fakapapau'i 'enau fononga'anga. Pea mahino mai ki he motu'á ni Sea, ko e talu 'enau tukuvakā 'i Fisi 'i Ma'asi, 'Epeleli, Me, ko Sune eni. Na'a nau totongi 'enau kolonitini na'e 3 afe pea kuo 'osi 'omai 'e he fa'ahinga ia Sea 'enau fakaikiiki e fakamole, a'u si'enau fakamole ki he 2 mano Sea he ki'i vaha'ataimi ko eni.

Nau feinga holo ke nau hiki holo ki he fanga ki'i nofo *apartment* 'oku toe ma'ama'a ange he 'osi kolonitini. 'i ai e kau vaivai, 'i ai mo e ki'i longai fānu iiki. Sea, ma'u 'e he motu'a ni 'a e fakamatala pea 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Nōpele Fakafofonga Nōpele Fika 3 ko ia 'o Tongatapu Sea. Na'a ne tokoni 'o totongi 'a e fakalōloa uike 'e taha ki'i fānili 'e 5 mo 'enau sopingi. Mahino ki he motu'á ni Sea 'oku faingatā'ia fakasēniti pea 'oku kei 'ao'aofia e kaha'ú kiate kinautolu.

Fakamālō ki he Pule'angá na'e 'osi fakaa'u ange 'a e tokoni 'a e Pule'angá ko e taki 1200 kimu'a pea na'e toe fakahoko ange pea mo e taki pa'anga 'e 3 afe kia kinautolu. Ko 'enau ongo'i Sea 'oku nau faingatā'ia lahi, pea ko e tu'u ko ia he taimi ni, kapau 'oku loka ke toe ha'u ha vaka 'omai mei Fisi ki Tongá ni, ke fakapapau'i ange 'e he Pule'anga 'a e tu'unga ko iá Sea, kae fai ha feinga ke nau feinga ā ki Nu'usila. Ko Fisi Sea 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha fānili ke nofo ai, pau pē ke nau nofo totongi 'i ha hōtele. 'Oku a'u eni ia 'oku nau, na'a nau, kamata ko ē 'o e kolonitini na'a nau 'i he hotele na'e pa'anga 'e 134 'i he pō 'e taha. Pea nau hiki mai ki he kumi holo pē me'a 'oku ma'ama'a pa'anga 'e 75 ki he pō, 'o nau kei nofo ai ko eni.

Ko e faka'amu ki he Pule'angá ke 'omai ha tali pau kapau 'oku 'ikai ē ka nau feinga ki Nu'usila Kapau te nau feinga ki Nu'usila Sea, te nau toe totongi 'a e 5 afe kolonitini fo'ou ia 'i Nu'usila. Ko e 'uhinga 'eku 'ohake ko eni Sea ke hoko 'a e ngaahi me'a ko eni ke 'i ai ha tali pau ke mahino, ka nau feinga mo ha tokoni 'a e Pule'angá ke tokoni'i kinautolu. 'Oku mahino pē ki he motu'á ni Sea, ko u toki hanga 'e au 'o mahino'i he'enau fetu'utaki mai, ka 'oku ou tui ke 'oange pē ia ki he Pule'anga ke 'omai ha tali fakafiemālie kae fai ha feinga mo hono tokoni'i. Mahalo 'oku nau toko 30 tupu pē Sea 'i Fisi, ka ko e māhina eni 'alu eni ke māhina 'e 4 ko 'enau totongi pē 'e he ngaahi fānili ko eni, pea hangē ...

<008>

Taimi: 1020-1025

Saia Piukala: ... ‘anenai, fakamālō ki he ‘Eiki Nōpele ko eni he'ene tokoni’i kinautolu ka ko e faka’amu pē ia Sea ke ‘omai mu’a he Pule'anga he ‘oku nau fakaongoongo mo e faka’amu ko e hā ha taimi pau ke nau foki mai ai, ko ‘enau feinga ki Nu’usila pē ko e hā ha feinga sai ‘a Nu’usila Sea ‘oku ‘i ai e fāmili ‘e kolonitini pea nau ō nofo mo e fāmili. Ka ko Fisi ‘oku ko e hōtele pē te nau nofo ai Sea, ‘e ‘ohake pē ia he na’e ‘ohake kimu'a Sea pea ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha tali mahino mo ha tali pau ‘a e Pule'anga ki he *issue* ko eni mālō e ma’u faingamālie.

'Eiki Sea: Me’a mai 'Eiki Palēmia.

Kole Palēmia ‘e fakataha e Kapineti ki he ni’ihi ‘oku tukuvakā

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'una Sea pea tapu mo e Hou'eiki ‘o e Fale Alea, fakamālō hake pē ki he Fakafofonga Fika 14 mei Vava’u hono ‘ohake e kaveinga ko eni kaveinga mahu’inga ko eni ke tau tokanga ki ai he pongipongi ni. ‘Ai pē ke kole atu ‘a e motu’a ni ke ki’i tuku mai mu’a ‘a e ‘aho ni ‘oku ‘ai ke mau Kapineti’i e ho’atā 'apongipongi he me’a pē ko eni. Mahino pē ki he motu’a ni ‘e Sea kou tui ‘oku ke mea’i pē ‘ikai ko ha *issue* faingofua ‘a e *issue* ko eni he ‘oku māmani lahi kuo nau ‘osi lavea he he ‘i he Kōviti-19 pea ko e anga ko ē tu’unga ‘o Fisi ‘oku ‘ikai ke tau loto ke tau ‘omi ia ‘o hoko ‘i Tonga ni. Ko u tui ‘oku tau ‘ofa ki hotau kāinga ko ē ‘i Fisi ‘oku nau lolotonga ‘i ai ka ‘oku pau pē ke tau ngāue fakapotopoto ki he fo’i *issue* faingata’a ko eni pē ko e hā e me’a te tau faí pea, he ka hoko ia ‘i Tonga ni ‘o hangē ko e me’a ko ē ‘oku lolotonga hoko ‘i Fisi ‘i he taimi ni he kou tui ‘e ‘ikai ke loto ha taha ke tau pehē. Pea ko ia na’e fai e ngaahi ‘ū fakataha mai ‘aneafi ‘o a’u mai ki he ‘aho ni pē ‘anepō mau ‘ai ke mau sio faka’osi ki ai 'apongipongi pea ‘e ‘omai leva e tali ko ia ‘a e Pule'anga ki he tūkunga ko ia. Ko e ki’i tali nounou atu pē ia 'Eiki Sea ‘i he konga ko ia mālō ‘aupito.

'Eiki Sea: Fakamālō atu ki he 'Eiki Palēmia pea kou kole atu ki he Fakafofonga ‘o Vava’u 14 ko ena ‘e fakataha e Kapineti 'apongipongi mahalo ‘e toki mahino mai he 2:00 'apongipongi. Ko ia 'Eiki Palēmia ...

'Eiki Palēmia: Ko e kole atu pē Sea ke fakatokanga’i pē mu’a he Feitu'una te mau Kapineti ‘i he ho’atā na’a ‘ohovale ‘oku mau ki’i tōmui mai ki he kamata ‘etau Fale Alea he 2:00 'apongipongi, mālō.

'Eiki Sea: Vava’u 14.

Saia Piukala: Sea tapu pea mo e Feitu'una mo e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Fakamālō pē au ki he 'Eiki Palēmia he ‘omai ‘a e tali ko eni Sea. ‘Oku mole ke mama’o ha feinga ‘a e ‘a e motu’a ni ke fakafoki mai. Ko e hā e tu’utu’uni fakapotopoto taha ‘a e Pule'anga Sea kae, ka nau hanga mu’a ‘o consider ‘a e fu’u māhina ‘e fā māhina ‘e nima ko eni ‘enau ‘i Fisi. Hangē ko ‘eku fakahoha’a ko Nu’usila ‘oku 'atā kapau ‘e faingamālie ka ‘oku tukuange pē ‘a e tu’utu’uni ko ia ki he ki he Pule'anga ko e ‘uhinga pē hono ‘ohake Sea ko e ‘omai ‘e he, ‘a e ngaahi palopalema ‘oku nau fehengahangai pea ko e *reality* ia ‘oku hoko ‘i Fisi fekau’aki mo nautolu. ‘Osi mahino pē tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e fokoutua Kōviti-19 ia Fisi pea mo hono fakatu’utāmaki Sea ka ko e ‘ohake pē ‘a e fiema’u vivili mo e faka’amu ‘a e kinautolu ‘oku tukuvakā ‘i Fisi ha tokoni ‘a e Pule'anga fakapa’anga pē fakaseniti he taimi faingata’a ‘oku nau fehengahangai mo ia ‘i Fisi he taimi ni. Mālō Sea.

'Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Mo’ui.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea 'o e Fale Alea tapu mo e 'Eiki Palēmia tapu mo e Hou'eiki Kapineti, Hou'eiki Fakafofonga 'o e Nōpele kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Mālō Sea e ma'u faingamālie ke u tānaki atu ki he kaveinga mafatukituki 'aupito ko 'eni. Ko e taimi foki eni ko e taimi 'oku 'ikai ke fu'u pau 'a e ngaahi tūkunga fakaemāmani lahi kae 'uma'ā e tūkunga 'oku 'i ai e Pasifiki pea mo hotau ki'i fonua ni *uncertainty times* pea fu'u mahu'inga 'aupito pē hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Palēmia 'a e fakahoko 'a e fakapotopoto tahá 'i he taimi faingatamaki...

<009>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... ko ení. 'Eiki Sea ko e 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Kapineti 'oku nau fu'u tokanga lahi 'aupito ki he kaveinga ko ení. Pea ko e Potungāue Mo'uí ko e timi 'oku nau mataotao 'i he tafa'aki ki he mo'uí 'a Tongá ní, timi 'oku nau ma'u 'a e taukei 'a e potó pea mo e *experience* mo e 'ilo ki he ngaahi tūkunga ko ení 'oku nau toutou fakataha ma'u pē fekau'aki mo e kaveinga ko ení 'o a'u pē ki 'aneafi na.

Ko e tu'u fakamāmani lahi foki 'Eiki Sea ko e ngaahi fonua ko ia na'e uesia lahi 'e he KOVITI-19 'i he kamata 'a e fokoutua ni kuo hā ngali lelei mai kinautolu ka ko e ngaahi fonua iiki mo e ngaahi fonua langalanga hake hangē ko ia ko Papua Niu Kini mo Fisi, 'oku lele ai 'a e fokoutua ia 'i he taimi ni he'ene ta'au mai hili 'a e ta'u 'e 1 mo e mahina 'e 6.

Veivosa Taka: Sea 'e lava pē ha ki'i tokoni.

'Eiki Sea: Tali pē 'Eiki Minisitā Mo'ui e tokoní pē 'ikai.

'Eiki Minisitā Mo'ui: 'Io. Mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai Fakafofonga Ha'apai.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu pea mo e Fale 'Eiki. 'Eiki Sea 'oku ou tui 'oku fu'u mahu'inga e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā ka ko 'eku tokoní 'oku toe mahu'inga mo 'etau Patisetí ke tali kae ki'i fakatatafe atu ke toki 'omi ha, he fakatahá e ola ko iá ka tau hoko atu. Ko e tokoní pē 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ka u ki'i faka'osi atu ai pē. Mālō 'aupito 'Eiki Sea e ma'u faingamālie. 'I he vakai fakamuimui taha 'a e Potungāue Mo'uí ki he tūkunga ko ē 'oku 'i ai 'a Fisi kuo pau ke toe siofi lelei 'a e malu mo e hao 'a e fonuá ni ki he kaha'ú. Kuo 'i ai foki e uesia lahi 'a e fu'u falemahaki lahi 'i Fisi pea 'oku 'ikai ke tau fiema'u ke uesia 'a e Falemahaki Vaiola *Hospital* 'a Tongá. He te ne uesia fakalukufua hono tokangaekina 'a e mo'ui fakalukufua 'a e toko 1 kilu 'o Tongá ni 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe 'ikai ko e tafa'aki pē 'o e fokoutua ko eni 'o e KOVITI-19.

'I he taimi tatau laka hake 'i he toko uofulu tupu 'a kinautolu 'i he kau sotia, laka hake 'i he toko uofulu tupu 'a kinautolu 'oku nau ngāue ki he timi *COVID-19 Response Team* 'a Fisi 'oku uesia 'i he fokoutua ko ení. Pea ...

Saia Piukala: Sea ko u fie tokoni pē Sea. Tapu pea mo e Feitu'una Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá. 'Oku mahino 'aupito pē 'Eiki Minisitā Mo'ui 'a e me'a ia 'oku ke me'a mai ki ai. 'Oku 'osi mahino'i. Mole ke mama'o ha feinga atu e tēpile ko ení ke fakafoki

mai. ‘Oku ‘osi mahino pē kia kimautolu ia ‘a e tu’unga ko ē, ko e *raise* he *issue* na’a mau ‘ohake ‘emautolú ko e *issue* e nofo faingata’a’ia ‘a e fa’ahinga ko ení ko e hā. Pea ko ena ‘oku me’a mai ‘a e ‘Eiki Palēmiá ‘e fai homou Kapineti pea ko e hā e, ‘a e aofangatuku ko ē ki ai ‘e, ko u tui ‘e tali lelei ‘e he ki’i kainga ko ení ‘i Fisi. Ko e me’a ia ko ē ‘oku me’a mai ‘aki ‘e he ‘Eiki Minisitā Mo’uí ‘oku mahino ‘aupito ia kiate kitautolu pea mo e fonua ni ‘a e tu’unga fakatu’utāmaki ‘a e fokoutuá. Ka ko u pehē ‘e Sea ‘oku ou ‘osi fiemālie pē au he tali ko ia ‘a e ‘Eiki Palēmiá ‘e fai ‘a e fakataha pea ko e fo’i fakataha ia ‘oku mahu’inga Sea ke toki ‘omai ki he Fale ni kae hoko atu e feme’a’akí Sea. ‘Oku mole ke mama’o na’a pehē ‘oku mau feinga atu mautolu ia ke fakafoki mai pē he vave tahá. ‘Oku ‘i ai e ngaahi tu’utu’uni ngāue mo e ngaahi me’a ke muimui ki ai pea ‘oku ‘osi tali ia ‘i he, ‘emautolu ‘a e tali ‘a e ‘Eiki Palēmia. Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Lao: Sea ka u ki’i tali atu pē tali nounou mahalo ki he fekau’aki mo e me’a ni. Na’e ‘osi ‘ave ‘e he Pule’angá ia ‘i he uike kuo’osí ‘a e tokoni fakapa’anga ki he ni’ihi ko ení ‘oku ‘i Fisi. Mahalo ko e me’a mahu’inga pē ia tu’u ko ē he taimi ni kae toki mahino atu he fakataha ‘apongipongi. Mālō Sea.

Saia Piukala: ‘Io Sea mālō ‘aupito Sea. ‘Oku mahino pē na’e hoko pē he’eku fakahoha’a Sea. Na’e ‘osi ‘ave he Pule’anga e 1 afe 2 ngeau kimu’a pea na’a nau ‘ave he uike ni ‘a e 3 afe pea nau fakamālō’ia e Pule’angá he tokoni ko íá Sea pea ‘oku ou tui ‘oku ‘osi mahino e *issue* ko ení kia tautolu Sea ka tau hoko atu. Mālō.

‘Eiki Minisitā Ako: Sea ka u ki’i ‘ai leva ai ki’i fo’i miniti ‘e 1 Sea ko e faingamālie.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Ako.

‘Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e Feitu’una Sea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá. Ko e, ‘i he’etau tokangaekina ai pē ‘etau kakai ‘i mulí. ‘Oku fiefia e motu’á ni ke fakahoko atu pē pou pou ‘a e Palēmiá mo e Minisitā Pa’anga ‘o tali Kapinetí ke ‘oatu ‘a e tokoni ki he fānau ako ko ení ‘i Fisi. ‘A ia ko e fānau ako kotoa pē ‘i Fisi ‘oku ma’u leva e pa’anga ‘e 400 ‘e ha tokotaha ‘oku ‘alu *private*. 200 ki ha tokotaha ‘oku ‘alu he sikolasipi pea mo hano fāmili pea 150 ‘a ha tokotaha ‘oku ‘alu toko taha pē ka ‘oku ‘alu he sikolasipi. ‘A ia ko e ngaahi tokoni ko ení Sea ko e ‘uhinga pē ko e faingata’a ko ē ‘oku nau fekuki mo ia ‘i Fisi ‘i he taimi ni ko e ‘uhingá ko e *lockdown* ...

<002>

Taimi: 1030-1035

‘Eiki Minisitā Ako mo e Ako Ngāue: ... ‘oleva ke ‘ai ‘a e ngaahi fakamole makehe, pea ko e ‘uhinga pē ia ‘a e ki’i tokoni ko ení kae toki fai ha sio ‘osi ha uike mei heni pē ko e hā e tu’unga ‘oku nau ‘i ai, ka ‘oku lipooti mai pē mei he Fakafofonga ‘o e Pule’anga ‘oku fengāue’aki mo ia ko ē ‘i *USP*, ‘oku fakafiemālie pē pea ‘oku ‘osi kamata fakahoko atu ‘a e tokoni ko ení ki he fanau ako, tautautefito pē mo *observe* pē ‘a e ngaahi tu’utu’uni ‘a e Pule’anga Fisi, ‘a e taimi ke nau ō ange ai ‘o ma’u ‘enau ki’i seniti, ka ko e ‘uhinga pē ke ke mea’i pē he’e mātu’a ‘oku ‘i ai ‘enau fanau, ‘oku fai pē tokanga ki he lelei ‘etau fanau ‘i Fisi ‘i he taimi ni. Ko e ‘ū motu kehe hangē ko Ha’amoá mo Vanuatu te’eki ke fai ha ngāue ki ai ko e ‘uhingá ko Fisi pē ení ‘oku taafataha ki ai ‘a e tokanga ko e ‘uhinga ko e faingata’a ‘oku nau hoko ki ai pea mo e *lock down* ‘oku hoko ki ai, mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Kātaki Sea ki’i me’a pē ‘e taha.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Mo’ui ‘oku toe ho’o miniti ‘e 6 ka ko ena ‘oku kole atu e Fakafofonga ke tau toki fakakakato hili ho’omou fakataha mo e Pule’anga ‘apongipongi.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Mālō.

‘Eiki Sea: Mālō. ‘Eiki Minisitā Polisi.

Fokotu’u ke ngaue’aki e pa’anga faka-vāhenga ke tokoni’i’aki hotau kainga ‘i Fisi.

‘Eiki Minisitā Polisi: Tapu pē pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, fakatapu atu foki ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. ‘Eiki Sea ‘oku ou fanongo pē ki he anga e feme’a’aki Sea koe’uhi ko e fu’u fiema’u vivili koe’uhí ko hotau kāinga ko eni ‘i Fisi, ka koe’uhí ‘Eiki Sea ko e hangē ko e me’a ko eni na’e me’a atu ‘aki ‘e he ‘Eiki Palēmia, koe’uhí ‘oku ou tui ko e me’a ko ē na’e ‘uhinga ki ai ‘a e Fakafofonga ko e fiema’u ha tokoni fakapa’anga.

Ka ko e ‘uhinga ‘eku fokoutua hake ‘Eiki Sea ‘uhi he ‘oku ‘osi ‘i ai e pa’anga mahino kuo vahe’i pea ma’a e ngaahi vāhenga. Kapau ‘oku fiema’u ‘e he, he ko e pa’anga foki ko ia ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga hono ‘omai ke tokoni’aki pē ki he kakai, kakai Tonga, fakavāhenga, ka ko e ‘uhinga ko ē ‘eku fakahoha’a ko ē ki ai ko hono taumu’a ki he kakai ‘Eiki Sea, pea kapau ko e fokotu’u ko eni ‘oku fiema’u vivili pehē faingata’a’ia ko ē nofo ko ē ‘a e kau Tonga ‘i Fisi, pea ‘oku ou kole atu ki he Falé to’o mai ha taki 3 mano mei he vāhenga ko eni ko ē ‘o e 3 kilu, ‘o tuku mai ke fai’aki e ngāue ko eni ‘Eiki Sea.

Ko e anga ia e fokotu’u tonu, hangē ko eni na’e hiki foki ‘a e pa’anga fakavāhenga ‘aki e 5 mano, ‘alu hake ‘a e kau Fakafofonga ‘o e Kakai ‘o 3 kilu, pea ‘oku hiki hake mo e kau Nōpele ‘aki ‘a e 5 mano, ka ko ‘eku ‘uhinga atu pē kapau ko e anga ia e fiema’u mo e tokanga ‘a e Fale, to’o mai ha taki 3 mano mei he Mēmipa kotoa pē ‘o e Fale ni ‘o ‘ave ki he Minisitā Mo’ui, ke fai’aki e tokangaekina ‘o e kakai ko eni ‘Eiki Sea.

Ko e ‘atu pē ia e fakakaukau, mālō Sea.

Saia Piukala: Sea tapu pea mo e Feitu’u na mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Sea te tau toe lōloa tautolu Sea na’a ku ‘osi fakahoko atu kuo ‘osi fiemālie he me’a mai ‘a e ‘Eiki Palmia, ko e me’a ‘oku hoha’a ki ai ‘a e kakai Sea ke ‘i ai ha tu’utu’uni pau ia ‘a e Pule’anga fekau’aki mo nautolú pē ko e hā koā pē ko ‘enau ‘alu ki Nu’usila pē ko e tokoni’i fakapa’anga he taimi faingata’a ko eni Sea, ko e *issue* pē ia na’e ‘ohake Sea, ka ko eni te tau toe tipeiti tautolu ‘o lōloange he *issue* ko eni Sea. Ko ia pē Sea mālō.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Eiki Sea ko e, ‘oku ou tui ‘oku ‘ikai ko ha *issue* eni ia ‘oku lōloa, he ko e tu’utuuni pē ‘a e Falé ia kiatautolu he me’a pē ‘atautolu ‘a e kau Fakafofonga. Ko e ‘uhinga pē ia ‘o e ‘oatu, he ko e me’a pē ia ‘oku tau pule pē ki ai, pea tau ala tu’utu’uni pē ki ai Sea.

‘Eiki Sea: Ko ia, fakamālō atu ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘oku ou tui kuo ‘osi mahino ho’o fokotu’u pea ‘oku ou to’o pē mei he tali ki’i fakalongolongo e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke nau loto ki ai, ko e me’a ke tau fakaongoongo ki he tu’uitu’uni ‘a e Kapineti ‘a ena ko ē ‘oku ‘ai ke fakataha ‘apongipongi.

Saia Piukala: Sea ko ia Sea, ko e ‘uhinga pē ‘e Sea ‘a e toe fakahoha’ a hake ia ko eni, ko e *issue* ko eni ko e kau tukuvakā, ‘oku fekau’aki hangatonu ia mo e Kōviti 19 pea ‘oku ‘i ai e pa’anga ‘oku vahe’i ‘e he Pule’anga ki he Kōviti 19, ko e ‘uhinga ko ē ke tuku mai kia kinautolu ke ‘omai ‘enau talí ‘apongipongi, pea toki fai ha’atau sio ki ai pē ko e hā ha tokoni ‘a e Fale ni, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki kuo ‘osi mahino e *issue* ko eni, kole atu ke tau liliu ‘o Komiti Kakato.

(Liliu ‘o Komiti Kakato, me’a mai ‘a e Sea ‘o e Komiti Kakato, *Lord Tu’i’āfitu*)

Sea Komiti Kakato: Tapu mo e ‘afio ‘a e Ta’ehāmai hotau lolotonga, ...

<005>

Taimi: 1035-1040

Sea Komiti Kakato: ... Tapu mo e Tu’i ‘o Tonga, fakatapu ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki ‘o Tonga mo e Komiti Kakato. Fakafeta’i pē ki he ‘Otua Mafimafi fakalaumālie lelei kimoutolu ke hoko atu ‘etau ngāue. ‘Oku ou kole ke u hūfanga ‘i he tala fakatapu kakato mo e lotu na’e tataki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea kae hoko atu e feme’a’aki. ‘Oku ou mou to’o ‘emoutolu e taimi lahi e Fale Alea e taimi ngāue ‘a e motu’a ni, pea ka faifai atu ‘oku tuai ‘etau ngāue ke ‘eke pē kia moutolu ‘oku mou toe to’o ‘etau taimi, pea ‘oku ha’u kiate au e ‘ite’ita he taimi ni he ko e ‘uhinga te mou tukuaki’i au he toesi’i ‘a e ‘aho mo e taimi, ka moutolu pē ke mou me’a fakapotopoto, me’a pē he poini ko e ‘uhinga ka tau ...hangē ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni toe alea’i ha me’a kehe lolotonga hono alea’i e lao ko eni.

Ko u kole atu ki he ‘Eiki Minisitā Ako ke me’a mai, ‘osi pē ko ia pea tau hoko leva ki he Vouti hono 17 Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua me’a mai.

‘Eiki Minisitā Ako: Mālō Sea, mālō e laumālie e Feitu’una he pongipongi ni, fakamālō atu he ma’u faingamālie Sea ko e kole pē eni ia Sea ke hoko atu ai pē ki he Potungāue Fonua ko e potungāue foki ‘oku tokanga’i he motu’a ni he taimi ni ke hoko ua atu ai pē mo e Potungāue Ako, pea ko e kimu’a ai Sea ‘uluaki fakamālō atu fakafofonga’i atu e Potungāue Ako ‘a e *CEO* kae ‘uma’ā e kau ngāue he talí ‘a e Vouti ko eni ‘a e Potungāue Ako pea ‘oku ou fakamālō pē he ngaahi fokotu’u fakakaukau lelei na’e ‘omai he Hou’eiki Fakafofonga pea mo e tau sio ai pē ki ha hala fononga lelei ala teke ai ‘a e ako pea mo hono tokoni’i ‘a e hako tupu ‘o e fonua, ka ko e kole pē ia Sea na’a lava ke hoko atu ai pē ‘a e motu’a ni ki he Vouti ‘a e Fonua Potungāue Fonua na’e fai pē femahino’aki pea mo e Minisitā ko eni e *MIA* ke hoko ua ai leva e faingamālie ko eni Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā, Hou’eiki ko e kole ē mei he ‘Eiki Minisitā Le’ole’o e Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula mou laumālie lelei pē ki ai ko e ‘uhinga ko ia ‘oku ‘i he *portfolio* ko ē ‘oku fai e le’ole’o. ‘E ‘Eiki Minisitā ‘o e Potungāue Fakalotofonua fakamolemole hokohoko ‘eta ‘asenita ka ko ē tau hoko atu ai pē, ko e lava pē pea me’a leva e Feitu’una, me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Hoko atu he Vouti ‘a e Potungāue Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula.

‘Eiki Minisitā Fonua Le’ole’o: Mālō Sea ko e Vouti ni Sea hangē pē ko ia ‘oku ke mea’i Sea ‘a e Vouti 20, 12 milona he ta’u fakapa’anga lolotonga ka na’e ‘alu hake pē ‘o 16. ‘A ia

‘oku ngali ‘asi heni ‘oku hiki’aki ‘a e 3 miliona tupu Sea ko e hiki pē eni ia he *project* tafa’aki e *development*, pau pē te ke me’a hifo Sea ko e vāhenga ‘a e potungāue ni na’e 3.4 ‘oku kei 3.454 pē ‘i he ta’u fakapa’anga hoko mai, ka ai ha hiki ia ko e ‘uhinga pē ko e *PMS* ‘ikai ke toe ‘i ai ha fu’u *increase* ia he *staffing* pē ko ha fakatokolahi fēfē. ‘I he lau ‘aho me’a tatau pē Sea kapau ‘oku ke me’a pē ki ai 3 kilu 2 mano ‘oku toe ‘alu hifo pē ‘o 2 kilu 9 mano pē.

Ko e *travel* mo e *communication* ngali ‘oku ‘asi ‘oku hiki lahi ka ko e kongā eni ia e ngaahi *project* ke ō ko ē ki he ‘otu motu ke fai e ngāue ai fekau’aki mo e *project*, he ko e ‘uhinga Sea kapau te ke me’a hifo ki he pa’anga ko ē mei he Pule’anga ‘oku 6.1 miliona ‘oku fakapa’anga he *recurrent* mei Tonga ni mei he Pule’anga ‘i he ta’u fo’ou ‘oku 6.1 pē Sea. ‘A ia ‘oku ‘uhinga ia ko e pa’anga tatau pē ko ē ‘oku mei ‘omai ko ē mei he Pule’anga he ta’u ni ko ia pē ‘oku ‘omai ko ē he ta’u kaha’u ko e faikehekehe pē ia ko e ngaahi *project* ‘oku kamata pē ‘oku hoko atu ‘i he fonua Sea. ‘Oku ou tui ko e *project* mahu’inga heni Sea ko e *project* ko eni ‘a e *ADB* kātaki pē ngāue’aki ‘a e lea fakapālangi ko e *Tonga Intergraded Urban Resilient Sector Project*. Ko e *project* eni Sea ‘oku fai ai e sio ko eni ki he *flooding* ki he tāfea mo e’ū alā me’a pehē pea ‘oku fakafiefia ko e kamata ke fakahoko atu e ngāue ko eni, pea ‘oku vahevahe mai leva he ko e ta’u 5 ‘a e *project* ko eni pea ‘oku ‘i ai e kongā lahi ko e ‘uhinga lahi ia ko ē ‘a e ‘asi ko eni ‘a e hiki ‘oku mei ‘i he 9 miliona ‘a e pa’anga ko ia ‘oku to’o ia he ta’u fakapa’anga hoko mai Sea.

‘Oku ‘i ai pē pea mo e *project* makehe hangē ko eni ko e *Land Acquisition* pea ko e taimi ko ē kuo pau ke tau to’o mai ai ha ngaahi kongā kekekele ko e ‘uhinga ko e ngaahi *project* hangē ko eni ko e hala fakakavakava mo e ‘ū *project* pehē.

<007>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Minisitā Fonua Le'ole'o : Ko e me’a ‘oku ‘ikai ke fu’u hiki ai ‘a e vouti ‘a e potungāue ni , me’a mahu’inga pe heni ia ‘a e *project* neu lave ki ai ‘Eiki Sea ‘a e *project* ke sio ke toe palani’i lelei ange ‘a Tonga ni tautautefito ki he kolomu’a pea moe sio ki he tafa’aki ko ia ki he tāfea Sea. Koe ki’i anga pe ia e fe’unuaki he vouti koeni ‘a e potungāue ko eni Sea. Kou fokotu’u atu Sea.

Sea Komiti Kakato : Malo ‘Eiki Minisitā, ‘i ai ha fehu’i pe fakatonutonu, me’a mai.

Kole ke ‘oua ‘e tamate’i va’a e Potungāue Savea ‘i Ha’apai.

Mo'ale Finau : Tapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea pehe ki he Hou’eiki ‘oe Komiti Kakato. Fakamālō ki he 'Eiki Minisitā hono 'omi e *detail* 'o e ngaahi 'ū, 'a e Vouti ko eni. Mahino 'aupito 'aupito 'Eiki Sea, mahino e vahé, kau ngāue, pea 'oku ai e hounga 'aupito 'Eiki Sea 'i he fakapotopoto 'a e *Ministry* ko eni 'Eiki Sea, lava pē ke nau hanga pē 'o ta'ota'ofi pē e ngaahi mata'ifikā mei he ta'u kuohili, lolotonga, ki he kaha'u. Ko ia ai Sea 'oku ou fiefia ke u fanongoa 'a e fa'ahinga laumālie hono 'omi 'e he 'Eiki Minisitā hono *detail* mai 'a e ngaahi fo'i polokalama kotoa pē. Ko e vahe, ko u tui pē 'oku kau ai pē mo e ngaahi 'ū me'a kehekehe hē, ka 'oku ou fie kole pē ki he 'Eiki Minisitā, kuo 'i ai pē ki'i talanoa 'i Ha'apai 'Eiki Sea hangehangē 'e tāmāte'i 'a e va'a ko eni 'i Ha'apai. Mahino pē ki he motu'á ni 'Eiki Sea kuo 'osi fakahiki mai 'a e Pule, ka ko u kole pē ki he Minisitā ke fakatokanga'i ange ko Ha'apai ko e fu'u Vahefonua, ko e fu'u Vahefonua mahu'inga 'aupito 'aupito ia 'i hotau fonua. 'E 'ikai totonu ke tāmāte'i ha fa'ahinga va'a 'o e Pule'anga he ko Ha'apai 'Eiki Sea 'i he lea faka-Pilitania ko e *core culture* ko

e *core history* hisitōlia hotau fonua, pea 'oku taau ke 'oua na'a fakakaukau'i ke tāmāte'i ha fa'ahinga va'a 'a e Pule'anga 'i Ha'apai ni.

Ko u kole 'Eiki Minisitā, fakamolemole tuku pē mu'a 'emau ki'i va'a ko enī, neongo 'oku tokosi'i kae tuku pē ai ke hoko ko e faka'ilonga hotau fonua. Pea 'ikai ke ngata ai 'Eiki Sea 'oku lahi 'aupito pē fanga ki'i ngāue ia. 'Oku ai 'a e fanga ki'i 'api tau pehē ko motu ko Uoleva ko fē fua 'a e ngaahi feitu'u he'ikai pē ke toe 'osi 'a e fiema'u ia ko enī 'Eiki Sea. Ko e ki'i kole pē ki he 'Eiki Minisitā ke tokanga'i ange mu'a 'a e ki'i *department* ko enī ke tu'uma'u pē 'i 'Otu Ha'apai, Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Fonua Le'ole'o : Mālō Sea ngalingali ko e fehu'i pē 'e taha ki he Potungāue kae sai ke tali atu ai leva ia Sea. Sea ko e me'a angamaheni pē Sea 'a e fevilola'aki holo pē ko ia 'a e kau *staff*. Hangē ko ia ko e ngaahi uike kuo mahili atu kuo foki mai 'a e Pule 'o e Va'a 'i Vava'u kae fetongi atu. Ko e me'a tatau pē mo Ha'apai 'oku 'ikai ko ha 'uhinga ia ko ha faka'ilonga taukei he va'a ko ia. Mahu'inga 'aupito pē 'a e ngaahi Vahefonua ki he Potungāue ko enī Sea mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato : Mālō.

Siaosi Pohiva : Tapu pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki.

Sea Komiti Kakato : Me'a mai.

Fakahā Tongatapu 1 lahi ta'emaau he potungāue

Siaosi Pohiva : Sea ko e fa'a talanoa pē enī ia 'a e motu'á ni ko u tui pē 'oku kau he palani ngāue 'a e Minisitā he Potungāue ko enī. 'Oku kau enī he Potungāue Sea 'oku ou tui au 'oku lahi 'a e ta'emaau ai. Na'e 'i ai 'eku ki'i, fa'a ai e ki'i konga kekekele 'oku ou 'alu atu, talamai ke u 'alu 'o *refer* ki he Fakamaau'anga. Hangē enī ia 'oku 'ikai ke nau ma'u 'enautolu ha lekooti 'e Sea. Ko 'eku kole atu pē au ia ki he Minisitā ke tokoni atu na'a faifaiange kuo, ko e lāunga enī 'a e mātu'a. Lele ki hē, lele ki hē, me'a ni 'oku 'ikai maau 'enau lekooti ha feitu'u pē 'e taha, ka nau toe hela he lele takai holo. 'Ai pē ke tokoni fakapa'anga atu he tafa'aki ko ia ke tauhi 'enau sisitemi ke ki'i maau ange mālō.

Tokanga Potungāue ke fakalelei'i 'enau founa fakahoko ngaue ki he kakai.

'Eiki Minisitā Fonua Le'ole'o : Mālō Sea. Fakamālō ki he Fakafofonga hono 'ohake e me'a ko enī. Kau enī he tafa'aki polokalama makehe ki ai 'a e Potungāue Sea, tautautefito pē ki he fakalelei'i 'a e ngaahi sēvesi ki he kakai. Pea 'oku mo'oni 'aupito pē 'oku 'i ai leva 'a e *project* he taimi ni Sea 'oku ui ko e SOLA ko e feinga'i ke fakatahataha'i mai e fakamatala ke lava 'o faingofua ange hono *access* hangē ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga, Ka ko e *process* ko ia ko u tui ko ia kuo pau pē ke fai fakalelei he 'oku ' ai pē foki 'a e ngaahi lao ke tauhi ki ai. Ka 'oku fai e tokanga makehe ki he me'a ko enī 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga, hei'ilo na'a toe lelei ange mo toe vave ange 'a e fakahoko fatongia Sea. Mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā. Me'a mai e....

<008>

Taimi: 1045-1050

Sea Komiti Kakato: ... Nōpele Fakafofonga ‘o Ha’apai.

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’una Sea pea tapu mo e Hou’eiki Komiti Kakato. Sea fakamālō pē au ki he Minisitā Le’ole’o he Potungāue Fonua he fakama’ala’ala. Ko ‘eku ki’i fehu’i pē ‘a’aku ia he ko e ke mea’i pē he kakai ‘o e fonuá mo e, ‘amanaki foki ke nau hiki e potungāue ko eni mei he feitu’u lau’ita’u ‘enau fakahoko fatongia ai ‘a ia ‘oku mahino foki ‘oku pau ke nau fetukutuku nautolu kae langa e Fale Alea. Kuo mahino e feitu’u te mou hiki ki ai ‘Eiki Minisitā ke mea’i pē he kakai ‘o e fonuá ke mau teuteu pē ki ai ke mau ō atu ‘o kumi ai moutolu. Mālō.

Fetukutuku Potungāue ‘i Siulai ki honau ‘ofisi fo’ou ne ‘i ai e PSC ‘i he PTH.

‘Eiki Minisitā Fonua Le’ole’o: Mālō Sea ko e fakamālō atu ki he Fakafofonga Nōpele ‘o Ha’apai hono ‘ohake eni na’e ‘ai pē ke toki fakahoko ‘anenai ka ‘oku mālō ‘aupito hono ‘omai ke fai ha talanoa ki ai ‘io ‘oku pau leva ke hiki ‘a e potungāue ni hangē pē ko e Potungāue Ako ko e ‘uhinga pē foki kae lava ‘o fakahoko ‘a e langa ko eni ‘o e Fale Alea fo’ou ‘i he feitu’u ko eni ‘oku lolotonga tu’u ai homau ngaahi ‘ofisi.

Ki he Potungāue Ako te mau hiki mautolu ofi ki ‘Okatopa ki ‘Api Mataka ki homau ‘ofisi fo’ou ka ki he Potungāue ko eni e Savea ‘oku fakakaukau ke kamata hiki ‘i Siulai. ‘A ia ko e hiki ko eni Sea ‘oku, ko kimoutolu ko eni e ngāue fakapule’anga ‘oku mou ‘osi ‘ilo’i lelei pē ‘a e ‘Ofisi ko eni e PSC. ‘A eni ‘oku tu’u ‘i he PTH ko ena ‘oku hanga haki ki Nuku’alofa ki he GPS Nuku’alofa. Ko e ‘Ofisi ko ia ko ē ‘o e PSC te nau hiki nautolu ‘o foki nautolu ki honau ‘ofisi ko eni ‘i ‘Ofisi Palēmia motu’a hanga ko ē ki he *Post Office* foki nautolu he ‘osi ‘o Sune kae hiki atu leva e Potungāue Savea ki he ‘ofisi ko ia ka ko e ‘uhinga ‘oku ki’i tokolahi foki ‘a e potungāue ni Sea pea ko e konga lahi ‘e ‘i ai pea ko e konga leva te nau ‘alu leva ko e ki’i *space* ‘e taha na’e ma’u Sea ko e feitu’u ko ena ‘i he *gym* motu’a ko ena ‘oku hanga mai mei he pausa ‘a e *Cocker* ko eni ‘i *Small Industry* ‘i he feitu’u ko ia ‘a ia ko e konga ‘e taha e ‘ofisi ‘e tu’u ‘i he ‘ofisi motu’a ‘o e PSC ‘a eni ‘i he PTH hanga hake ki he ‘Api Lautohi Nuku’alofa pea ko e konga leva ‘e taha ‘e ‘i he feitu’u ko eni na’e ‘i ai *gym* ko eni ‘oku fa’a lava atu ki ai kau Fakafofonga ‘e ni’ihi ‘o fakamālohisino ai ‘i he ve’e *Small Industry Center* ko ē ‘i Ma’ufanga. Ko e faka’amu ia Sea ke kamata ‘i Siulai ka te mau kamata ngāngāue atu ki ai ‘i Sune.

Mahino pē ka mautolu ko e ‘uhinga me’a mahu’inga tahá pē ko e ‘uhinga ke sio ka ‘oku sai pē e ngaahi ‘ofisi ia mo e ngaahi ngāue ko ē ‘oku fai fakalotofale ka ko ‘emau tafa’aki ko ē ki he kakai ‘oku fai e tokanga ki ai ke lava ‘o *accessible* pē ‘e lava ‘o faingofua ki he kakai ke nau a’u ange ki he ‘ofisi. Pea ko e fakakaukau he taimi ni ke ‘ave ki he ‘ofisi ko eni feitu’u *Small Industry* ‘oku ki’i *away* mei he traffic mo e ‘ū alā me’a pehē toe ki’i ‘atā ange ke fakafaingofua ange ki he kakai ke nau lava ‘o a’u tonu pē ki ai mo faingofua ange e parking mo e alā me’a pehē ko e ‘uhinga ko e tafa’aki mahu’inga foki eni ‘o e fengāue’aki mo e kakai. ‘A ia ‘e kamata ngāngāue atu ‘i Sune, a’u ki Siulai kuo fetukutuku kātoa leva ‘a e potungāue ki he ongo va’a ‘e ua ko eni ka ‘e toe ‘oatu pē ngaahi fakamatala fakaikiiki atu ‘a e va’a fē ‘oku ‘i he feitu’u fē Sea mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā. Me’a mai Tongatapu Fika 5.

Losaline Ma'asi: Fakatulou atu pea mo e Feitu'una Sea tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea pehē 'eku fakatapu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kau Nōpele pea pehē foki ki hoku kaungā Fakafofonga. Sea ko e ki'i kole pē eni ia ki he 'Eiki Minisitā fekau'aki pea mo e kolo ko eni ko Ha'atafu na'a ku lele atu 'o fai 'a e 'A'ahi Faka Fale Alea pea ko e taha 'a e palopalema na'a nau 'omai koe'uhí ko e nofo ko ia ko ē 'a e kolo fakanofonofō e kolo 'oku lahi 'a e ngaahi 'api kolo ia mo e, 'ikai ke 'i ai ha hala ia koe'uhí ke fou atu ai 'a e, ke ngāue'aki 'e he kakai ke a'u ki honau ngaahi 'api kolo. Pea lahi mo e ngaahi fale'i kehekehe mei he potungāue pē 'o uesia ai e nofo ia ko ē 'a e kāinga. Na'e 'osi fai pē mo 'enau kole ki he *Ombudsman* pea na'e 'ikai ke lava ha ha tokoni mei ai ka ko e kole pē 'Eiki Minisitā na'a fai ange mu'a ha tokanga mavahe ki he palopalema ko eni 'oku fekuki mo e ki'i kāinga he koe'uhí pea toe talaange koe'uhí ke ō 'o fai e hopo ...

<009>

Taimi: 1050-1055

Losaline Ma'asi: ... ko e taha foki ia 'a e palopalema 'oku nau fekuki mo ia koe'uhí ko e mamafa ko ia 'a e loeá. 'Oku 'ikai ke lava ha taha koe'uhí ke totongi 'a e *fee* ko iá ka nau lava 'o fai 'a e fengāue'aki, koe'uhí ko e ngaahi palopalema pē eni he ngaahi, 'i he ngaahi fale'i pē 'oku 'oange pē 'e he kau 'ofisa e Saveá. Ka ko e kole pē mu'a 'a e faingamālie ko eni na'a lava 'o fai ha ngāue ki ai. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fonua Le'ole'o: Mālō 'Eiki Sea. Ko u fakamālō atu ki he Fakafofongá hono 'ohake eni. 'Io Sea 'e fai pē ngāue ki ai ka ko u kole atu pē ki he kau Fakafofonga 'oku mou me'a heni he Fale ni. Kapau 'oku 'i ai ha fanga ki'i me'a pehē 'oku faingofua pē ke mou me'a mai ke tau pōtalanoa ko e 'uhingá ke fai ha ngāue ki ai. 'Oku mahu'inga 'aupito pē 'a e ngaahi tafā'aki ko eni 'oku 'ohake ko eni he Fakafofongá ke fai ha sio ki ai pē 'e lava 'o fai ha tokoni. He 'oku, 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou eni ka ko e me'a pē 'oku tonu pē ke fakatokanga'i kae fai leva ha ngāue ki ai 'Eiki Sea. Ka ko u kole atu pē kapau 'oku toe 'i ai ha ngaahi me'a pehē ke mou kātaki mai 'o tau pōtalanoa ki ai ko e 'uhinga pē na'a lava 'o fai ha tokoni ki ai. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai Tongatapu Fika 9.

Hoha'a Tongatapu 9 ki hono tata e 'one'one

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea e Komiti Kakatō. Tapu mo e Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā e Kapinetí. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpelé pehē 'a e fakatapu ki he kaungā Fakafofongá. Tapu mo e Tonga kotoa pē 'oku mou me'a mai 'i he fakamafola leá.

Ko e, ko 'etau liliu fakatemokālatí na'e fai foki e savea pea na'e kau 'a e 'Eiki Minisitā Laó pea ko e taha 'eni e ngaahi me'a na'e tokanga ki ai e kakai. 'Oua 'e liliu e kelekelé, Lao 'a e Kelekelé. Pea 'oku 'ilonga pē anga hetau nofō tau mātu'a 'oku nau folau atu ki muli kae kei ma'u pē honau kelekele ke nau kei faka'ilonga'i pē honau Tongá. Minisitā 'oku fai 'a e hoha'a 'a e Vāhenga 9 koe'uhí ko e tata 'one'oné. Pae peau mei he moana 'ikai ke lava 'o tali ia 'e he maká ko e fo'i 'one'oné pē. 'Oku 'i ai 'a e tokanga koe'uhí ko Halaika 'i Lavengatonga pea mo e Fanga ko ia Fēfē ho Lotó 'i Fua'amotú. Lāunga 'aupito, 'aupito e kakai ko eni, fu'u lahi e tata 'a e 'one'oné pea 'oku ne uesia 'a e ngaahi fa'itoká.

Pea ko 'enau kole maí ke fai ange mu'a ha tokanga ki ai koe'uhí foki ko e taimi ko ē na'e 'ave he mātu'á 'etau ngaahi fa'itoká 'o tu'u ki he matātahi. Pea ko e taimi foki ko e feliiuaki ko eni e 'eá 'oku fa'a fakamatala ki ai e Minisitā ko ē MEIDECC. Pea 'oku fa'a hake mai e, 'a e peaú 'o ne uesia 'a e ngaahi fa'itoká. Pea ko e tangi ia 'a e si'i mātu'á ke fai ange ha tokanga fakapotopoto ange ke toe vakai'i ange 'a e tafa'aki ko iá koe'uhí ko e tata ko ē 'o e 'one'oné ke ki'i fakapotopoto pē ko e me'a. Ne u 'osi lele atu au 'o 'a'ahi ki ai Mataika, Halaika pea pehē ki he Fanga ko eni ko Fēfē. Luo 'aupito 'aupito pea toe 'alu mo e kaiha'a 'one'one ia Minisitā ke fai ange ha tokanga ki ai. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Kei ta'ofi hono tata 'o e 'one'one ka 'e fai pe ngaue ki ai.

'Eiki Minisitā Fonua Le'ole'o: Sea ko e me'a ko eni ki he 'one'oné 'oku kei ta'ofi pē foki Sea ka 'oku kei fai pē ngāue ki ai ke fakalelei'i tautautefito ki he founa ko ē 'oku fai mai ai e kolé mo e alā me'a pehē. Ka 'oku mo'oni 'aupito pē ngaahi, 'a e me'a ko ē 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga Sea tautautefito pē ki he matātahi 'o ne uesia 'a 'etau, 'a e, 'a e ngaahi 'ēlia pehē hono fu'u lahi ko ē hono ngāue'aki 'Eiki Sea. 'A ia ko e ki'i tali nounou pē ia ka 'oku kei hokohoko atu pē ngāue Sea ki he ngaahi me'a ko eni 'oku tokanga ki ai.

'Oku mo'oni 'aupito pē ia tonu ke fai ha tokanga ki ai mo tau sio ki he ngaahi fiema'u ko eni 'a e ngaahi langa mo e 'ū alā me'a pehē pe 'oku toe 'i ai ha founa kehe 'e ala lava ai 'o fakafiemālie'i ai 'a e ngaahi fiema'u ko iá. Ka 'oku, ko e, Fakafofonga 'e hokohoko atu pē ngāue toki fakahoko atu ha ki'i fakamatala tautefito ki he ngaahi matātahi ko ená. Pea mo e ngāue pē ke fai ha fengāue'aki lelei mo vāofi ange pea mo e polisí ko e 'uhinga pē ke ta'ofi 'aki 'a e ngaahi kaiha'a mo e alā me'a pehē 'Eiki Sea. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā. Me'a mai Tongatapu Fika 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea pehē ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Mēmipa 'a e Komiti Kakatō kae tuku mu'a Sea ke u to'o e ki'i faingamālie ko ení ke fai atu ai ha ki'i fakamalanga nounou.

Ko e taha ko e ki'i fehu'i pē ke fakama'ala'ala mai 'Eiki Minisitā pea ko e uá ko e kole ia pea 'e fakahoko atu 'i he ki'i fakamalanga te u fakahoko. 'A ia ko e fehu'í 'oku makatu'unga ia 'i he Polokalama Patisetí 'i he peesi ...

<002>

Taimi: 1055-1100

Tokanga ki he palopalema ma'u'anga vai ki he Maka Sia-'a Tevolo mo 'Umusi.

Mateni Tapueluelu: ...tolungeau mā hiva (309). 'Oku ou tui pē au 'e 'i ai 'a e fakamatala ki ai ka 'oku ou loto pē ke fakamatala'i mai 'a e polokalama ko ena *item* 20 ko e me'angāue fakatekinikale 'oku fe'unga eni mo e pa'anga 'e 1 miliona, 'e toe ki'i fai mu'a ha lave ki ai 'anai, kae 'oatu mu'a 'a e ki'i fakalavelave ko eni 'o makatu'unga ia 'i he palani ngāue 'a e Feitu'u na 'Eiki Minisitā Le'ole'o peesi 23 mo e peesi 24. 'Oku hā ai 'a e ki'i fakamatala 'oku fakamakatu'unga ai 'a e tautapa ni, 'a ia 'i he peesi 23 'oku tatau pē, ko e taumu'a ola fika 5

‘oku tatau pē ia mo e taumu’a ola ‘oku ha ‘i he peesi 24, ‘i he ma’u mafai ki he palani fakafeitu’u, ‘ikonōmika mo e longomo’ui. Kau hanga pē ‘o lau atu, “Ke fakapapau’i ‘oku ma’u vai ‘a e taha kotoa, pea tu’uloa ‘a hono pule’i ‘o e vai, mo e ngaahi fokotu’utu’u ke malu’i’aki ‘a e mo’ui ‘a e tokotaha kotoa pē.”

Kau eni ‘i he kaveinga lelei ‘aupito, ko hono ‘uhinga pē ‘e lava pē ke tau nofo ta’e’iai ha ‘uhila, ko e vai fu’u faingata’a kau ia he mu’omu’a ‘aupito. Pea ko e ‘uhinga e kole ‘e ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘i ai e ni’ihi ‘e ‘i he kāinga e motu’a ni, kuo nau a’u mai ko e kole ‘oku ‘ikai a’u ange e vai kiate kinautolu, ko e lau’i ta’u eni ‘a e kole kau ai ‘a e ni’ihi ‘oku nau nofo takai ‘i he Makasia ‘a Tevolo ‘elia ko eni, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha vai ‘e a’u kia kinautolu, pea ‘oku nau ongo’i ‘oku ‘ikai ke nau kau ‘i he fakakaukau ko ē ke ‘oua ‘e li’aki ha taha, pea ‘oku *inclusive*. ‘Oku nau ongo’i li’ekina pea ‘oku ‘oatu ai ‘emau tohi ki he Pule’anga mo e kole ke fanongoa mu’a ‘a e ni’ihi ko eni tautefito ki he taimi kuo ta’ofi ai ‘a e keli vai.

Pea ‘oku toe mafatukituki leva ia ke fakapapau’i ‘oku a’u ‘a e vai ki he ni’ihi ko eni he taumaiā te nau lava ‘o keli, pea fakapapau’i ‘oku nau mu’omu’a ‘i he taimi ‘oku tufa ai ‘a e tangikē ‘i he tokoni ‘a e Pule’anga, kakai kātoa he feitu’u ‘Umusī ‘o a’u mai ki he Funga Sia, ‘oku nau faingata’a’ia ‘i he me’a tatau, pea kolé ia ke tokoni mai e Pule’anga ke fakappau’i ‘e lava hoko kakano ‘a e fo’i fakakaukau mo e taumu’a ko eni Sea.

Ko e anga ia e fakakaukau kapau pē ko ha ‘uhila sai pē, ka ko e vai fu’u fiema’u vivili ‘aupito ‘aupito Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, me’a mai e ‘Eiki Minisitā Le’ole’o.

‘Eiki Minisitā Fonua Le’ole’o: Mālō Sea, pea fakamālō heni kia 4 he ‘ohake e ngaahi me’a mahu’inga ko eni. Ko e 1 miliona ia ko e kongā ia e 9 miliona ko ē *project* ko eni ki he *urban plan* ko eni na’a ku lau ko ē ki ai ‘o fekau’aki pea mo e ha ‘ū feitu’u ke fakatafe ai ko eni ‘a e ‘ū ano mo e tāfea ko eni ‘oku hoko ko eni ‘i hotau ngaahi vahe. Ka ko e ngaahi me’a ngāue pē ia ko ē ke fai’aki e ngāue ko ia, ‘oku *in kind* pē ia ‘a ia ko ‘enau ōmai pē, pea kapau ko e *project* ko ia te nau ‘omai ha’anau ngaahi mīsini ‘e *under* ia ‘i he *allocation* ko eni Sea.

Ko e me’a ko eni na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga fekau’aki pea mo e vai, hangē pē ‘oku mou mea’i kau Fakafofonga na’a tau tali heni ‘a e lao ko ē ki he vai, kongā lahi ai ‘oku tokanga ia ki he, ke tau hanga tokanga’i lelei hono ngāue’aki ‘o e vai ko ē mei lalo fonua. Ko e me’a ko ē ki he vai fakakomēsiale, pē ko e taki ko ē vai ‘oku ‘atā foki ia ‘i he *Tonga Water Board* ..Sea, pea ‘oku tatau pē ia mo e ‘uhila, ka ‘oku mo’oni ‘aupito pē Fakafofonga ia ‘a e mahu’inga ange ‘a e vai ‘i he ‘uhila he te tau lava pē tautolu ‘o nofo pē he fakapo’ulí ka ko e nofo ko ē ta’e ‘i ai ha me’i vai ‘oku ki’i palopalema ange ia.

Ko ‘eku ‘uhingá pē ‘aku ‘e kau Fakafofonga ke tau sio fakalelei pē ki he me’a ko eni ‘a e *service* ‘oku tonu ke *provide* ‘e he Pule’anga, mo e *service* ‘oku *provide* ‘e he ‘ū *company*, hangē pē ko ē ko e me’a ‘oku mou fa’a me’a ki ai ke fakafaikehekehe’i ‘a e fatongia ko eni ‘oku tau toe ōatu tautolu ‘o to’o mai mei he ngaahi kautaha hangē ko e *Water Board*, hangē ko e vai fakakolo, ‘oku nau fakahokó Sea, pea ‘oku ou kole pē au ki he kau Fakafofonga ke tau ngāue’aki ke tau sio kapau ‘e ma’u ha ki’i tangikē vai, kia kinautolu ko eni ‘oku ki’i mavahe atu mei he ngaahi laine vai, na’a lava tokoni ia ki he ngaahi, ka ‘oku ou ...

<005>

Taimi: 1100-1105

'Eiki Minisitā Fonua Le'ole'o: ...Mahu'inga'ia pē au ia ai ke fai ha sio ki ai he 'oku tatau pē mo hoku vāhenga 'oku 'i ai e fanga ki'i 'api fo'ou mo e me'a 'oku 'ikai ke a'u ki ai 'a e vai ke fai ange ha sio ki he fa'ahinga *arrangement* pea tau pehē ko e Potungāue Vai ke hei'ilo lava ai 'o fakafaingofua'i ai 'a e a'u atu 'a e vai mei he *water board* kia nautolu Sea, ka 'oku ou tui pē na'a tokoni atu 'a e fakamatala ko ia, ka 'oku ou fiefia pē ke toe hoko atu e talanoa mo e Fakafofonga ni kae 'uma'ā 'a moutolu 'oku mou tokanga ki he vai mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō me'a mai,

Fienga pule'anga ke tokoni ki hono taki e 'uhila mo e vai ki he ngaahi 'api vahe fo'ou.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea tapu pea mo e Sea pea mo e Fale ni Sea. Ko 'eku ki'i tokoni atu pē ki he me'a na'e hoha'a ki ai e Fakafofonga. Sea ko e lolotonga fai e ngāue ki ai 'a e Pule'anga tatau pē eni ki he vai mo e 'uhila, ko e konga lahi foki 'a e taki ko eni Sea 'oku fua pē ia he ngaahi 'api taautaha, kapau 'e tofi ha fo'i 'api tukuhau 'i ha kolo heni 'oku ofi ia ki ha ngaahi 'api, ko hai ko ē 'e 'uluaki 'alu 'o nofo ai, te ne fua 'e ia e fakamole ko ē ke feinga'i ke taki atu e 'uhila mo e vai, pea ko e fa'ahinga ko ē 'oku toki ō 'o nofo atu 'amui ko ē ki ai nau ō atu pē nautolu 'o *connect* pē ki he 'uhila pē ko e vai, 'a ia 'oku fu'u mamafa 'aupito ia Sea.

Ko e 'uhinga ke tokoni'i 'a e lava ke a'usia 'e he tokotaha kotoa pē 'a e 'ū fiema'u mahu'inga ko eni e vai pea mo e 'uhila 'oku fai e ngāue 'a e Pule'anga pea mo e ongo poate ko eni. 'Uluaki ke tokoni'i 'a e totongi ko eni ke tukuhifo *even* pē 'e fua ia he Pule'anga kae lava ke fakahoko lelei e 'ū sēvesi ko eni ki he ngaahi 'api nofo'anga kotoa pē. 'Oku ou tui 'Eiki Sea ko e kamata pē ta'u fakapa'anga hoko 'oku 'i ai ha *policy* mahino 'a e Pule'anga ka 'oku lolotonga ngāue ki ai 'a e Pule'anga Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Lao: Sea ko 'eku ki'i tokoni nounounou atu pē Sea. Tapu mo e Feitu'una Sea mo e Hou'eiki Komiti Kakato. 'Eiki Sea ko 'eku tokoni pē 'a'aku ia, ko e pa'anga ko ē 'oku tuku mai ko ē 'e he Fale Alea ki he vāhenga. Ko e founa ko ē na'a mau ngāue'aki mea'i pē ia he Feitu'una 'i he vāhenga Vava'u 15. 'Uluaki ta'u 'e 2, na'e tufa ki he fanga ki'i komiti fakakolo ko e me'a na'e iku ki ai na'a ku fakatokanga'i 'e au 'oku 'ikai hano 'aonga 'a'ana 'e taha takitaha fai'aki 'e ne fakakaukau 'o a'u ki hono vahe fakafo'i'ulu e seniti. Na'a ku ta'ofi leva 'a e founa ko ia, ka mau savea'i 'a e vāhenga kakato, mahino ko 'enau fiema'u vivili ko e tangikē vai, ko e vai. Na'e fai leva fakakaukau tangikē vai, 'o lele hokohoko mai ai toki 'osi mai ki he ta'u ni kakato 'a e vāhenga Vava'u 15 he takitaha 'a e tangikē vai 'e he fale kotoa pē. 'Oku 'i ai e 'api 'e ni'ihi 'oku 'i ai e fale 'e ua pē tolu nau takitaha, 'aki pē 'a e pa'anga pē 'oku 'omai 'e he Pule'anga, ko hotau fatongia ia 'o tautolu kau Fakafofonga 'o e kakai tokanga'i 'a e pa'anga 'a e Pule'anga 'oku 'omai ke tau ngāue'aki 'o ngāue'aki fakapotopoto.

Ko u tui ko 'e te foaki ko ē 'o 'ave ki he kosiliō mo e me'a ko e me'a ko ē 'oku mahino 'oku puke leva he kosiliō ia mo e ngaahi sino kehekehe ko ia, ka ko 'e ne ha'u ko ē ki he *end of the day* pē ko e faka'osinga 'o e 'aho. Ko kita Fakafofonga 'e 'atita'i ke mahino pē 'oku te ngāue fakapotopoto 'aki 'a e pa'anga ko ē 'oku 'omai 'e he Pule'anga, pea 'oku ou tui na'e 'oku totonu pē ke tau fetokoni'aki 'i he me'a kotoa pē 'i he seniti ko eni. 'I he ta'u ni hangē pē ko ia 'oku ke mea'i 'osi fai e vakai ko ia ki he kakai honau loto pea 'oku 'amanaki ke hoko atu ki

ai e ngāue'aki 'o e seniti ko ia, 'e a'u ia ki he kaha'u 'oku ma'u 'a e kolo pea 'i ai mo 'enau fiema'u pea 'e tu'u ia ai 'o lauikuonga tokoni ia ko ē ki he kakai fakafo'ituitui 'Eiki Sea mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea 'oku ou fakamālō pē...

Sea Komiti Kakato: 'E Hou'eiki 'oku ou kole ke tau mālōlō pea mou toki me'a mai ke mou me'a lelei lahi e taimi mālō

Mateni Tapueluelu: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Tau mālōlō.

(Mālōlō ai 'a e Fale)

<007>

Taimi: 1125-1130

Satini Le'o : Me'a mai e Sea 'o e Komiti Kakato(Lord Tu'i'āfitu)

Sea Komiti Kakato : Fokotu'u ē 'oku ai ha poupou.

Mateni Tapueluelu : Sea fakamolemole mu'a kae faka'osi atu ē. Ko 'eku fakamālō pē 'aku Sea ki he ongo 'Eiki Minisitā Pa'angá mo e 'Eiki Minisitā Le'ole'o ko ia ki he Koloa Fakaenatula 'i he fakamatala lelei mo e fakamahino mai 'a e tokoni 'oku tokateu 'e he Pule'angá ki ha ni'ihī 'oku faingatā'ia ke hoko 'enau vai. Koe'uhi ko e fakamatala kuo 'omi 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga, pea 'oku ou fakamālō ki ai...

<008>

Taimi: 1130-1135

Mateni Tapueluelu: ... 'oku 'i ai e 'amanaki lelei 'e lava 'o fakakakato 'a e taumu'a ngāue 'oku tu'u 'i he palani ngāue ko ia 'a e 'Eiki Minisitā 'i he Koloa Fakanatula pea 'oku fokotu'u atu ai pē Sea mālō.

Paloti pea tali Vouti Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula.

Sea Komiti Kakato: Sai Kalake tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Vouti 20 Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula fakahā 'aki e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siosa Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosā Taka, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, Nōpele Tu'iha'angana. Loto ki ai e toko 20.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki kuo tali he Fale ni 'a e Vouti Potungāue Fonua, tau hoko mai ki he ...

'Eiki Minisitā Fonua Le'ole'o: Sea ki'i, kātaki pē Sea 'oatu pē mu'a ha fakafofonga'i atu e 'Eiki Minisitā mo e Potungāue kae 'uma'ā e CEO mo e kau ngāue ko eni e Potungāue Fonua. Fakamālō lahi atu ki he Fale ni e tali 'a e patiseti 'a e potungāue kae 'uma'ā e ngaahi fokotu'u fakakaukau mo e ngaahi feme'a'aki 'e ala tokoni ki he fakahoko fatongia e potungāue, mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā kou kole ki he 'Eiki Minisitā 'o e Potungāue e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ke me'a mai.

Vouti 'a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu mo e Feitu'una Sea. Tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki ni. Tuku mu'a ki he motu'a ni ke fakakakato atu 'a e fakahoko 'o e potungāue 'a e motu'a ni fekau'aki pea mo 'enau vouti.

Sea 'oku ta'imālie pē 'a e potungāue e motu'a ni 'i he koloa folofola ko eni 'oku tataki 'aki 'i he Matui Vahe 25 veesi 14 ki he 30 fekau'aki pea mo e talēniti. Pea ko ia Sea ko e Patiseti ko ia 'a e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 'i he 2021/2022 'oku fe'unga ia mo e pa'anga 'e 14.5 miliona.

'Oku holo 'aki ia e pēseti 'e 0.9 mei he patiseti lolotonga 'a ia ko e 2020/2021 'a ia na'e 'omai 'a e patiseti lolotonga ko e pa'anga 15.8 miliona. Mei he 14.5 miliona ko eni Sea ko e pēseti 'e 34 'oku fakapa'anga ia mei he Pule'anga Tonga. Pea ko e 14 miliona ai pē ko eni ko e pēseti 'e 66 ko e tokoni fakapa'anga mo e tokoni koloa mei he ngaahi hoa ngāue mei tu'apule'anga.

Ko e 'uhinga lahi foki ki he ngaahi liliu 'a e patiseti fo'ou ko eni Sea ma'a e potungāue ko e pa'anga 'e ua mano taha afe valungeau nima taha ke fakalahi ki he pa'anga vāhenga 'o e kau ngāue felāve'i mo e hiki he monū'ia 'o e PMS.

Ko hono ua Sea 'o e ngaahi liliu ko eni ko e fetukutuku 'a e Va'a Pule'i Lelei mo e Pule Fakakolo ki he 'Ofisi ko ia 'o e Palēmia 'a ia na'e fe'unga 'enau patiseti mo e pa'anga 3.2 miliona.

Ko hono tolu Sea ko e patiseti na'e fakamavahe'i ki he ngaahi fakamole Kōviti-29 ne to'o holo pē mei he patiseti potungāue ne fe'unga mo e pa'anga 'e ua kilu ua mano valu afe ongongeau 'oku 'ave ia 'o tuku 'i Fale Pa'anga totongi mei ai e ngaahi fakamole felāve'i mo e Kōviti-19.

Na'e 'i ai e pa'anga fo'ou na'e fakapaasi 'e he Kapineti ko e pa'anga 'e valu mano ke fakapa'anga 'aki e vahe 'emau 'Ofisa Ngāue pē ko e *Liaison Officer* ma'a e toli ko ia ki 'Aositelēlia ki *Queensland* 'a ia ko e fakapa'anga ko eni 'oku fetokoni'aki ai pē Pule'anga 'Aositelēlia DFAT pea mo e Pule'anga Tonga ko hono 'uhinga ko e tu'u he ...

<009>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... lolotonga ní na'e 'ofisa pē 'e 1 ka koe'uhi ko e tokoni ko eni pea kuo toe hiki hake ai 'o 'ofisa 'e toko 2 'i 'Aositelēlia. 'A ia ko e tokotaha eni 'e ngāue he 'ēlia ko ia 'o Vikitōliá 'i 'Aositelēliá. 'Oku toko 3 'a Nu'usila pea 'alu hake 'a 'Aositelēlia 'o toko 2. 'Oku 'i ai pē 'a e faka'amu Sea kapau 'e toe a'u 'o toko 3 'i he kaha'ú 'o ka faingamālie ko hono 'uhingá pē 'e fu'u fiema'u lahi 'aupito ia ki hono tokangaekina 'a e

fānau ko ia ‘oku nau ō ‘o ma’u ngāue ‘i he toli ‘i he Pule’anga ‘Aositelēliá. Pea ‘ikai ke ngata ai ka ko e fakatatau ki he fu’u lahi ko ia ‘o e fonuá. Ka neongo ia ‘oku fai pē ‘a e ngāue pea ‘oku ‘ikai ke tuku. Pea taha eni foki e pa’anga lahi taha ‘oku hū mai ki he ngaahi fāмили ‘i Tongá ni tupu mei he monū’ia ‘o e ngāue toli fua’i’akaú. Sea ‘oku ‘i ai pē ‘a e tēpile ko eni peesi 267 kole atu pē ki he Hou’eiki Mēmipá he’ikai ke u toe fakaikiiki. Mou me’a pē ki ai ‘oku ou tui te ne hanga ‘o fakakakato kotoa atu e ‘ū talanoa ko eni te u fakahoko atú.

Ngaahi Polokalama lalahi ‘e 6 ‘i he Potungae ki he Ngaahi Ngaue Fakalotofonua.

Ko e polokalama kátoa ‘e 6 ‘a e potungāué ni ‘a ia ko e ngaahi polokalama angamaheni pē ‘eni ‘a e potungāué. Ko e polokalama ‘uluakí ko e pule’i lelei ‘o e potungāué ‘a ia ‘oku ‘i ai hono patiseti ko e pa’anga ‘e 6.89 miliona. Ko e peseti ‘e 29 ‘o e pa’anga ko eni fakapa’anga he Pule’anga Tongá pea ko e peseti ‘e 71 ‘oku fakapa’anga ia mei muli. ‘Oku kau ai ‘a e *project* ‘a, lahi ange ia ko e *SET Project* ‘oku lolotonga lele mo ia. ‘A ia ko e holo ‘a e patiseti ‘a e polokalama ‘uluakí mei he patiseti lolotonga ki he patiseti fo’ou ‘aki ‘a e pa’anga ‘e 1 kilu 8 mano 1 afe 6 ngeau. Toe to’o e patiseti KOVITI-19 ‘o tuku ki Falepa’anga ki he ngaahi fakamole felāve’i mo e KOVITI.

Sea ko e polokalama hono uá ko e Va’a Sipotí mo e Va’ingá. Ko e patiseti ki he ta’u fo’ou ko e 0.83 miliona. Ko e fokotu’u fo’ou ‘a e kole ko e 1 kilu ke fakapa’anga ‘aki e fakamole ki he *Paralympic* pea mo e 1 kilu ke fakapa’anga ‘aki ‘a e fakamole ki he ‘olimipiki ‘oku ‘amanaki ke fai ‘i Siapani ‘i ‘Akosi, ‘Okatopa. Ko e pa’anga *grants* ‘oku ‘i he Sipotí ko e pa’anga ia ‘e 2 kilu 5 mano 6 afe 7 ngeau. ‘A ia ‘oku fai ai ‘a hono fakaivia mo hono tokoni’i ki he fakalakalaka e ngaahi sipoti taautahá pea ‘oku tokoni lahi ‘aupito ‘aupito eni Sea. Na’e ‘ikai toe liliu ki he patiseti *grants* ma’a e Va’a Sipotí Sea. Sea ko e ‘ū *grant* ko eni ‘oku mau fiefia kotoa pē he ‘oku lave kotoa ai ‘a e ngaahi tukui motu ‘i Tokelaú pea ‘oku tokoni lahi ‘aupito ia ke fakaivia ‘a e talēniti ko ia ‘o e to’utupú. Pea ‘oku ou tui ‘oku ta’imālie ai ‘a e ngaahi tukui motú ‘o ha’u ai pē ‘o a’u mai ki Tonga ‘eiki ni.

Ko e polokalama hono tolú ko e Va’a Ngāue ki Mulí ‘oku fokotu’u ki ai ‘a e 1.13 miliona. Kuo hiki ‘aki ‘a e peseti ‘e 36. Sea ko e hiki eni tali ki he fakapa’anga ko ia ‘o e ‘ofisa ngāue pē ko e *liaison officer* ki Kuinisilani, ‘Aositelēliá. ‘Oku fai pē faka’amu na’a lava kapau ‘e toe a’u ‘o toko 3 pea mau fiefia lahi ‘aupito ai. Sea ko e va’a foki eni ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito ‘aupito ko hono ‘uhingá he ko e tafa’aki eni ‘oku ma’u ai e pa’anga, tokoni lahi ‘aupito ki he ngaahi fāмили. Pea neongo Sea ‘a ‘etau nofo ‘o tāiliili ki he KOVITI-19 ka ‘oku ‘ikai tuku ai ‘a hono tokangaekina pea mo hono fetukutuku atu ‘o e kau ngāue ko eni ki muli koe’uhí ke ō ‘o fai e fakahoko fatongia ko iá ke tokoni mai ki he ngaahi fāмили Sea. Kuo ‘osi ‘ova hake eni ‘i he toko 1 afe tupu kuo nau ‘osi folau atu ki he Pule’anga ‘Aositelēliá. ...

<002>

Taimi: 1140-1145

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: .. kapau ko e polokalama fika 4 ko e fakaivia ‘a e kakai fefine mo e vahevahe tatau mo taau ‘a fafine mo tangata. Ko e patiseti ‘oku tuku atu ko e pa’anga ‘e 0.34 miliona pē 3 kilu tupu pē, holo’aki ia ‘a e peseti ‘e 60% mei he ‘esitimeti liliu ‘o e 2021.

Ko e patiseti 'oku fokotu'u ko e sio pē ki he vāhenga 'o e kau ngāue ke hokohoko atu pē 'enau faifatongia, ke a'usia e taumu'a ngāue. Ko e taha ia e holo, ko e *local governance* kuo hiki e Potungāue 'e taha, pea ko e 'uhinga ia e holo 'a e 'esitimetí 'o e 2021 pea mo e 2022.

Ko e polokalama hono 5 ko e tokangaekina e malu mo e hao fakasosiale 'a e kakai faingata'a'ia pea mo tu'u lavea ngofua. Ko e patiseti ko eni 'oku fokotu'u atu ko e pa'anga 'e 0.93 miliona, pē 9 kilu tupu. Ko e va'a ko eni 'oku tokoni lahi ai 'etau kupu fengāue'aki mei muli. Fakafeta'i he 'oku lava lelei 'o fakapa'anga 'a e kau faingata'a'ia 'i he ngaahi tukuimotú mo e ngaahi vāhenga, mo e ngaahi vahefonua, neongo 'oku nau 'osi ma'u vāhenga 'i he kau toulekeleka, ka 'oku toe makehe pē 'a e vahe ia ko 'eni ke si'i fakaivia kau faingata'a'ia 'o toe hiki ai ki he pa'anga 'e 60/80 pea mo e 100 pea ko e fakakoloa lahi ia pea ma'a kinautolu ko ia 'o e kau faingata'a'ia.

Ko e polokalama hokó Sea, ko e fakalalakaka 'o e to'utupu, 'oku fokotu'u ki ai 'a e 'esitimetí ko e 4.3 miliona. 'Oku tokoni mai hotau va'a ngāue mei muli 'aki 'a e pa'anga 'e 3.9 miliona ki he fakaivia e to'utupu mo 'enau ngaahi fakalalakaka 'i he fua 'o e ngaahi fatongia, pea pehē pē foki ki he ngaahi kolo.

'Oku toe tokoni foki ki he fakaivia ko eni ke nau femo'uekina pē koe'uhí ke 'oua na'a lava ke hanga 'e he ngaahi faingata'a 'oku hoko mai hangē ko e faingata'a 'o e faito'o konatapu, kae feinga ke tau'i'aki 'a hono fakaivia 'a e to'utupu ke nau femo'umo'uekina pē ki ai.

Sea ko e va'a ngāue ko eni 'oku ne fakasino mai 'a e mahu'inga 'o e to'utupu 'o e fonua, pea mo honau kaha'u. Ko e taha 'o e ngaahi fatongia tefito 'o e va'a ngāue ni, ko hono fakaivia fakapa'anga e ngaahi kulupu to'utupu 'o e fonua ke nau fakahoko ha ngāue ke ma'u ai ha pa'anga, ke hokohoko atu'a 'enau ngāue. 'Ikai ko ia pē, ka kenau femo'uekina ai honau taimi ke 'oua te nau nofonoa mo fakakaukau'i ha fa'ahinga hia ke fakahoko 'o hangē ko ia ko e hehema ki he faito'o konatapu mo e ngaahi faingata'a pehē.

'I he ta'u fakapa'anga lolotonga ne lahi e ngāue ngaahi kole pa'anga ne ma'u 'e he vahe ni, ka ne pau ke fai pē hono tuhotuhani ki hono vahevahe ke 'inasi kotoa pē 'a e ngaahi kulupú 'i he ngaahi vahefonua, ke 'oua na'a faifaiangé pea li'ekina ha taha.

Sea ko e ngaahi polokalama ko eni 'e 6 'oku 'i ai pē honau ngaahi taumu'a, mo e me'afua ke fu'aki hono ola. Ka kapau 'e a'usia 'a e ngaahi taumu'a ko eni te ne tala e ola lelei 'a e fakahoko fatongia mo e ngāue lelei'aki e 'esitimetí. Ko e taimi Kōviti eni pea 'oku uesia e tu'unga Faka'ekonōmika Fakamāmani Lahi 'o si'i afuhia ai 'a Tonga ni.

Ko e sio ki he kaha'u ke fakalaka 'a e sipoti, to'utupu, ko e ma'u ngāue ki muli, ko e kamata'anga ia 'o e langa fakalalakaka faka'ekonōmika fakalotofonua. 'E tokonia 'akinautolu 'oku tu'u lavea ngofua ke 'oua na'a li'ekina ha taha. Ko e 14.5 miliona ko eni Sea, 'i he ta'u fo'ou 2021/2022 'oku 'i ai 'a e 8.15 miliona 'e hu'u ia ...

<005>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ...ki he kakai 'o e fonua ko e fakafou he ngaahi *grant* 'e hanga he 8.15 miliona ko eni 'o fānau'i ha toe 8.15 miliona kehe koe'uhí ko e

talēniti ke ngāue'i 'o hangē ko e potu folofola ko eni 'a e potungāue ko eni 'oku hā 'i he'enau siate folau.

Sea 'oku 'ikai ha hiki lahi 'i he 'esitimetri fo'ou ko eni, pea kuo pau pē ke toe feinga 'emau potungāue ni ke toe leleiangē mau fakahoko fatongia kehe pē ke a'usia e taumu'a ngāue kuo fokotu'u 'i he polokalama ko eni.

Sea mo e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai toe fehu'ia 'a e mahu'inga ngaahi fatongia 'oku fataki 'e he potungāue ni 'i he ngaahi ngāue fakalotofonua he 'oku a'u atu 'emau sēvesi ki he ngaahi kupu kotoa 'o e fonua pea neongo 'e ne ngali hā si'isi'i 'o 'inasi 'oku mau 'inasi ai pē kuo vahe'i ma'a e potungāue ni ka 'oku afi pē hoku tūkuingata pea mo e fepoupouaki pea mo e CEO kau tokoni ki hono fakapotopoto'i e Patiseti ke lava lelei homau fatongia, mōtolo ngāue homau potungāue 'oku pehē, 'a ia 'oku 'uhinga ia "ko ho'o me'a ko 'eku me'a, pea ko 'eku me'a ko ho me'a ia 'a'au". 'Oku pehē 'a e fengāue'aki 'a e ngaahi va'a ngāue 'e 6 'o e potungāue ni 'i hono tokonia fakapa'anga 'o ha va'a 'oku tōnounou 'enau tu'unga fakapa'anga lolotonga e ta'u. Pea mau kau ai pē Sea 'i he poupu ki he siate folau 'o e Patiseti ko ia 'o e ta'u ko eni "ko e kelesi pē 'oku tau mo'ui ai 'i he'etau tui".

Sea 'oku pehē 'a e fakamatala 'a e motu'a ni mei he Potungāue Fakalotofonua 'oku ou fokotu'u atu ai pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā 'oku toe 'i ai ha feme'a'aki?

Siaosi Pohiva: Sea tapu mo e Feitu'una Sea, talu e fakasio holo ha ki'i potungāue ke feilaulau'i ko u toki ma'u eni 'a e potungāue 'a e Minisitā ko eni.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai pē koe kae 'oua te ke fakamanamana.

Siaosi Pohiva: Sea ko u sio hifo he fo'i...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai pē koe ha'o tāla'a ka 'oku 'ikai ke ke lama 'e koe ha potungāue 'oku hala fakamalanga ia.

Siaosi Pohiva: Mālō, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Ikai ke 'ulungaanga ta'efaka'apa'apa ia he'etau tu'utu'uni me'a mai.

Siaosi Pohiva: Sio hifo ki he 'ū polokalama lava pē ia 'o vahe pē ia 'o vahe atu ki ha ngaahi potungāue kehe. Sea kae lava 'o feilaulau'i e fo'i potungāue ko ia, pē 'e 'oange ā fo'i *portfolio* ia ki he me'a na'e fokotu'u 'e he Minisitā 'aneafi, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Tongatapu Fika 1, me'a mai Tonagtapu Fika 9.

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea, tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale ni. 'I ai 'a e fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā ko eni kae 'uma'ā 'a e CEO mo e kau ngāue. Ko 'eku vakai ki he'ene me'a 'a e fakatafē mai 'a e ngaahi 'uuni lelei ma'a e 'ekonōmika 'o e fonua, hangē ko 'e ne me'a 'oku 'i ai e ngaahi va'a 'e 6 ko e kakai fefine pea hangē ko eni ko 'etau va'a ko eni ki he sipoti ne tokolahi 'etau kau 'alu 'i he 'akapulu ki Siapani pea 'oku nau 'kei 'i ai pea 'oku nau 'omai e pa'anga lahi ma'a e fonua pea pehē ki he va'a ko eni 'o e 'alu ko eni 'o e toli. 'Oku poupu lahi 'aupito 'a Tongatapu 9 Minisitā koe'uhi 'oku lahi 'emau kau folau pea lahi mo e ngaahi

langu lelei 'o e ngaahi 'api nofo'anga mālō 'aupito e ngāue lelei, kuo fakahoko ka ko e 'e 'Eiki Minisitā 'oku 'omai foki mei ho'o potungāue 'a e pa'anga 'e 2 mano kiate kimautolu ke mau sio ki ha me'a ke fakalelei pea fakalelei ka ko e fokotu'u atu pē ki he Feitu'una hangē pē ko e 'ai ko ē ki he polisi fakakolo hiki hake ki he 5 mano kae lava lelei 'o lato e ngaahi fatongia.

Mateni Tapueluelu: Sea ka u fakatonutonu ai leva ki he ta'okete Fakafofonga ko eni mo fakamanatu ai pē Sea na'e 'osi tali eni ke hiki mei he 2 mano 'o 5 mano pea tau tali pea 'oku ou kole atu ke fakatokanga'i 'i he vouti ....

<007>

Taimi: 1150-1155

Mateni Tapueluelu : ... vouti ko eni na'a 'ohovale 'oku 'ikai ke ue'i. 'Oku hiki mei he 2 mano 'o 5 mano 'Eiki Sea. Mālō.

Penisimani Fifita : Mālō Fakafofonga ka ko e 'ai pē ko e *highlight* pē. Sio ki he me'a ko eni 'oku 'ai ko e *twink* ko e *highlight* pē. 'E Minisitā ko e peesi 271 ko e 4 - Va'a fakaivia 'o e kakai fefine mo e vahevahe tatau mo e taau 'a fafine mo tangata. 15- ko e tokoni pa'anga 'e 9 mano ka ke kātaki 'o me'a mai 'o fakaikiiki na'a 'oku ai ha me'a ki ai ka mau tohi kole atu ke tokoni ki he kāinga. Mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō Tongatapu 9. Me'a mai.

Mo'ale Finau : Sea tapu atu ki he Feitu'ú na fai ha ki'i fakahoha'a ki he patiseti matu'aki mahu'inga ko eni 'Eiki Sea 'oku 'omai. Sea na'e ki'i kehe he 'oku 'i ai 'eku faka'uhinga lelei 'aku ki he feilaulau. Ko e patiseti ko eni 'Eiki Sea ko e patiseti lelei ko e feilaulau foki 'Eiki Sea 'oku 'i he Folofolá 'oku 'ave 'o tuku 'i he funga 'olita 'a e feilaulau. Pea ko e tokotaha ko e 'oku ne 'ave ko ē 'a 'ene feilaulau pē ko e pulu sino pē ko e hā ha koloa, ko hono lelei tahá 'oku 'ave 'o tuku he funga 'olita. Ko ia Sea ko e patiseti ko eni pea mo e *Ministry* ko eni, ko u fanongo 'Eiki Sea ki hono ngaahi polokalama. 'Oku lahi 'a e ngaahi polokalama pehē 'i he ngaahi *Ministry* kehe. 'Oku ai e sipoti hangē ko e Ako ko e *Culture* 'oku 'i he Ako. 'Osi to'o atu foki mo e fu'u konga lahi ia ki he 'Ofisi Palēmia. Ko e ki'i toetoenga ia ko ē 'Eiki Sea, 'i he.. 'Ikai ke u pehē 'Eiki Sea ke u fai e fokotu'u ko eni ke effective leva, ko e 'uhingá he kuo mei 'osi e teemi ia ko eni. Ko e toetoenga ko ia na'e 'omai 'e he 'Eiki Minisitā 'Eiki Sea, ala lava pē ia ke tuku ki he funga 'olita ke fai ha feilaulau. 'A ia ko e fo'i lea lelei ia 'oku fai ki he Minisitā, he ko e feilaulau ko e to'a pē te ne lava Sea ke ne fakahoko. Kae kehe, ko u fakamālō atu Minisitā ho'o 'omai ho'o polokalama 'oku 'uhinga pehē 'eku *view* 'aku ki he feilaulau. Kae tukumu'a Sea ke u hoko atu.

Ko e sipoti, Sea 'oku 'oatu pē 'eku kole ki he 'Eiki Minisitā, mālō pē ma'u polokalamá mālō e ma'u 'a e ngaahi hono fakamatala'i e sipoti. Ka ki hoku Vahefonua Ha'apai 'Eiki Sea, kai ke mau fu'u fiemālie ki he ki'i 'inasi ne mau 'inasi ai he ta'u lolotongá 'Eiki Sea ka kuo mei 'osi foki ia fekau'aki mo e sipoti. Mau ta'efiemalie 'aupito 'aupito, he 'oku hangē ia Sea 'oku toki 'asi ange pē fo'i toko 2 ia 'i he ngaahi fo'i māhina pē ko eni pea 'osi 'o 'ai 'a e ki'i fo'i me'a. Pea nau 'u'ulu ai 'o 'a'u mahalo na'e kumi sila, 'i he fo'i taimi pē ia ko iá 'Eiki Sea. Ka ko e kolé Minisitā fakamolemole pē. Ko 'etau ngāue fakataha foki eni, ko e kole atu 'ai mu'a 'etau vahevahé ke *fair* ke taau mo e Kelesi 'a e 'Otua 'oku 'omi 'aki 'etau pa'anga.

Ko e Kelesi 'Eiki Sea ko hono fakatonulea 'o e Kelesi 'oku mea'i pē 'e he Feitu'ú na 'Eiki Sea. Ko e *mercy* pē ko e 'ofa pē ko e *love* 'oku 'ave ki ha taha na'e 'ikai ke *worth* ia ki he fo'i me'a ko

ia. Kelesi ia 'a e 'Otua. 'A ia ko 'eku kolé 'Eiki Minisitā fakamolemole, 'ai e Kelesí ke ma'a hono tufotufá koe'uhi ke si'i 'inasi ai e kāinga 'o Ha'apai. Ka 'oku ou pou pou atu ki he sipoti he me'a ko eni 'Eiki Sea.

Ko e ki'i konga pē 'e taha 'Eiki Sea ko u fie lave ki ai 'i he me'a ko ia na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā fekau'aki pea mo e toli fo'i'akau. Fakamālō ki he Minisitā 'oku lava pē 'a e sivi moui lelei 'i motu, koe'uhi ko e fakamole ia na'e mei lava ke si'i faingatā'ia ai 'a e kāinga pea nau ha'u ki Tonga ni. Ka ko hono fakalūkufua 'Eiki Sea, ko e me'a pē ia na'a ku hoha'a ki ai, 'a e sipoti, ke fakapapau'i pē 'oku *fair* hono 'ange ko ia ki he kāingá. Ko e 'inasi ko ē 'Eiki Sea 'a ē ko ē 'oku mau fa'a 'inasi ai mo e Fakafofonga Ha'apai 13, 'osi 'ave foki ia ki he Palēmia. Pea ko ia 'oku pehē pē 'a e ki'i pou pou ki he patiseti ko eni. Sea mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō. Me'a mai 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'ivakanō : Tapu pē mo e Feitu'ú na Sea, fakatapu atu ki he toenga 'o e Komiti Kakato. Sea, ko e tu'u pē ke ki'i lave pē he patiseti ko eni 'a e Minisitā. 'Eiki Minisitā, 'oua te ke fa'a fanongo...

<008>

Taimi: 1155-1200

Kole ke toe faiange ha tokanga ki he Langa Fonua 'a fafine.

Lord Tu'ivakanō: ... Fakafofonga mei Ha'apai 12 he 'oku, he na'e 'ikai ke sipoti ia. Ko e ko e fakafoki mai pē Sea ki he Polokalama 4 ko e Va'a ko eni 'a e Kakai Fefine ko e 'ai pē ke fakahoko atu pē 'Eiki Minisitā ko e 'oku 'amanaki foki ke fakahoko 'a e polokalama 'a e Langa Fonua 'a Fafine. Ko e taha foki eni 'a e ngaahi maa'imoa fisifisimu'a 'a e Ta'ahine Kuini kuo Unga Fonua 'a Kuini Salote he na'e talu mei mu'a hono langa 'a e Langa Fonua. Pea na'e unga ki ai ko hono 'uhinga ke unga ki ai 'a e kakai fefine 'a e fa'ē fita mo 'enau fanga ki'i ngāue 'e lava ke tokoni'i 'a e fāmili. Pea 'oku fakahoko e polokalama ko eni 'i he 'aho valu ka ko e taha foki eni 'a e ngaahi 'a e ngāue 'oku *recognize* fakamāmani lahi ai 'a e kakai fefine pea 'oku kau 'a Tonga 'i he 'i he takimu'a 'i he ngāue ko eni 'i he Penipasifiki ka ko e ka 'oku 'ikai ke u lave'i pē ko e hā e tu'u he taimi ni Minisitā pē 'oku tonu he 'oku tonu ke 'i he malumalu ia 'o e *Emperor* 'o e Va'a ko eni 'a e Kakai Fefine ke mou fakatokanga'i ange 'a e ngaahi me'a fakahisitōlia hotau fonua tafataha ki he ngaahi me'a pehe ni 'oku a'u mai ki he taimi ni 'oku nau kei tokanga'i pē mo fengāue'aki pea mo e kakai fefine 'oku mai 'enau fanga ki'i ngāue fakamea'a 'oku 'i ai pē honau fika 'oku 'omai 'enau ngāue ki he, ki Langa Fonua pē 'oku nau hanga pē 'o hiki.

Pea ko e me'a pē 'a e finemātu'a ko eni ko e toki ō atu pē 'o mai 'enau hā e ki'i seniti 'oku ma'u mei he'enau me'a kuo fakatau. Ka koe'uhí pē 'oku tonu pē ke, na'a lava pē he potungāue ke nau 'a'ahi atu 'o sio pē ko e hā me'a 'e lava ke nau tokoni ai koe'uhí ke fakatatau pē pea mo e kaveinga folofola kuo 'omai 'i ho'o potungāue fekau'aki pea mo e me'a ko eni 'a e vahevahe taau pea mo e tokoni 'a ia 'a ia ko e fa'ahinga eni ko eni na'e 'oange e ki'i talēniti 'e taha te nau toe liunga fiha ko e talu eni mei he me'a 'oku te'eki ai ke, ka 'oku 'i ai e kakai fefine tu'u kimu'a hotau fonuá 'oku nau kau 'i he ngāue ko eni ka ko e kole pē na'a lava 'i he ... kapau 'oku 'atā e 15 ia he tokoni fakapa'anga ko eni 'a e nima mano ko eni na'a ki'i to'o atu ha ki'i taha afe 'o tokoni ki he'enau ngaahi ngāue foaki pale mo e ngaahi me'a ko eni 'oku fai.

Ka kou tui 'oku mahu'inga 'aupito ke tauhi e me'a ko eni he ko e nautolu ko eni e kakai fefine ko eni 'oku 'ikai foki ke 'i ai ha'anau feitu'u ke fai ai e fakatau 'enau me'a ka ko Langa Fonua pē 'oku nau ngāue'aki pea kapau 'e tokoni'i 'e he potungāue kou tui 'e ko e me'a lelei ia 'uhī ke mai kinautolu neongo 'enau tu'u tau'atāina pē ka 'oku tonu ke 'omai kinautolu ki he malumalu 'o e Potungāue 'a Fafine, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Semisi Sika: Sea. Ke 'oatu ai pē mo e ki'i fehu'i fakama'ala'ala ko eni ke faka'angataha pē 'a e fakahoko mai he 'Eiki Minisitā 'a e ngaahi fehu'i ko eni. Ko e ki'i kole fakama'ala'ala pē ko e ongo fo'i *amount* ko e tolu miliona ko ā pē ko e tolu miliona valu kilu 'i he Polokalama 1 *sub program* fika tolu 'oku ai e tokoni pa'anga ko e tolu miliona valu kilu ko e kole fakama'ala'ala pē Sea koe'uhī ko e lalahi ko ē 'a e ngaahi mata'ifika ko e fie 'ilo pē ko e hā e ngāue 'oku fai ki ai 'oku toe 'i ai pē pea mo e toe fo'i tolu miliona valu kilu kehe ia 'i he Polokalama Fika 6 'a ia ko e Polokalama Fika 1 ko e Pule Fakangāue 'i he *Cooperate Service*. 'Oku ai mo e toe fo'i tolu miliona valu kilu 'i he Polokalama Fika 6 Va'a Fakalalakalaka he To'utupu 'i he *sub program* fika 'uluaki 'a ia ko e ongo fo'i ko e tokoni pa'anga lōua. Ko e fie 'ilo pē Sea ko e hā 'o e ngāue ko eni ko e mo e ngaahi me'a ko ē 'oku 'ai ke fai 'aki mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu pea mo e ...

<009>

Taimi: 1200-1205

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... Feitu'una Sea kae tuku pē mu'a ke u ki'i fakakakato atu ai pē 'a e ngaahi fehu'i ko eni kuo 'omai Sea. Sea ko e fehu'i ko ena ki he fekau'aki pea mo e va'a ko ē 'a e kakai fefine 'i he ngaahi *grant* ko ē he 9 manó. Sea 'oku hokohoko pē ngāue ko iá pea ko e taha eni e fanga ki'i ngāue 'oku lava 'o fakaivia ai 'a e kakai fefine pea mo e ngaahi kulupu kakai fefine 'o e ngaahi koló pea pehē pē ki he tukui motú. 'Oku fakapa'anga kinautolu hangē ko eni kapau ko e tō ko e 'ai 'enau kulupu ka nau tō lo'akau pea 'oku 'ai leva 'o fakapa'anga 'aki. Ko e hā pē me'a 'e 'aonga ko ia koe'uhī ki he 'enau ngāue ko ē 'a e kakai fefine 'oku fakaivia'aki 'a e ki'i fo'i pa'anga ko eni Sea. Pea ko u tui 'oku 'aonga 'aupito kapau te mou tohi mai ki ai. 'Oku 'i ai 'a e tokoni lahi 'aupito, 'aupito pea 'oku 'osi 'inasi ai e ni'ihī ka koe'uhī foki 'oku ki'i fakangatangata pē 'a e fo'i pa'anga ko ena ko e 9 mano pea ko 'ene 'osi pē pea mālōlō ai 'o talitali ki he ta'u fakapa'anga hokó. Mahalo kapau 'e 'omai ha tohi 'oku te'eki ai ke 'oatu pea mahino mai leva te ke toki hanga 'o tatali 'e toki 'oatu ia ki he ta'u fakapa'anga hokó kae 'oua te ke fiu he talí. 'Oku 'i ai 'etau hiva 'oku pehē, tatali pē, tatali pē.

Tali pe 'a e tohi kole 'oku fakahū ange pea 'oku vahevahe pe ke taau hono tufotufa.

Sea ko e hokó ko e fekau'aki pea mo e sipoti. 'I he fakamalanga ko eni kuo fai 'e Ha'apai Sea ko u ongo'i lahi 'oku hangē kiate au 'oku ngali mo'oni 'a Ha'apai pea ko Ha'apai pē 'oku lahi taha 'enau kole mai ko ē ke 'oange ha tokoni 'i he *grant* ko eni. Koe'uhī ke fakapale'i 'aki e pale 'enau sipoti pea fakaivia'aki e ngaahi me'a, ngaahi naunau sipoti. Pea ko ia ko u tui pē mahalo 'oku 'i ai ho'omou Komiti Sipoti ko ā ko e hā 'oku lolotonga fa'a lele pē 'i he ngaahi fe'auhi ko iá 'e Ha'apai 12. Pea ko u tui te ke ma'u 'e koe mahalo mei he 'Eiki Kōvana 'oku

fakalele pea 'oku tu'o fiha e 'omi e kole pea 'oku tali. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha tohi 'e ta'e'oange 'ikai ke tali ka 'oku sivilivi'i lelei. Kapau na'a mou me'a lelei ki he fakamatala sivilivi'i lelei pea toki 'ai leva 'o vahevahe ke vahevahe taau mo tatau.

Sea ko e ki'i me'a 'e taha 'oku ou tokanga ko ē ki ai ki he me'a na'e fakamalanga ki ai 'a e Hou'eiki. Sea ko e mo'oni e mo'oni ko e ngaahi va'a ko eni 'oku nau, 'oku mau fengāue'aki pē mo nautolu. 'Oku 'ikai ke pehē ke li'ekina kinautolu. 'Oku kole ange e ngaahi tokoni pea mau fakaivia kinautolu ka 'oku mau fengāue'aki mo nautolu hangē ko e ngaahi, ko 'enau koloa ke fakatau. Pea kole ange pea mo e ngaahi tokoni fakapa'anga 'oku mau tokoni lahi ki hono fakaivia kinautolu Sea. Pea ko ia 'oku mau faka'amu pē ke, he'ikai ke li'ekina ha taha ia ka mau feinga ke mau fai homau lelei tahá. Pea ko u tui 'oku lahi ange ngaahi ngāue 'oku fai ia 'e au 'e 'alu ki he me'a 'a e kakai.

Sea ko e, ko e me'a 'e tahá Sea ka ko u hanga 'o fakatokanga'i 'a e me'a ko eni na'e tokanga ki ai 'a Tongatapu 1 ko 'eku tokanga Sea ko e hā e fu'u talanoa pehē Sea ke to'o e, 'a e *portfolio* ko eni Sea. 'Oku 'i ai 'ene ki'i foha 'oku ngāue heni pea 'e 'alu ai pē mo ia ki honau 'api 'o nofo ki ai pea mahalo 'oku sai ke tuli ai pē 'apongipongi.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki ko u pehē tau mālōlō ai. Tau liliu 'o Fale Alea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Pea ko u pehē Sea 'oua 'e 'ai e fa'ahinga taufēhi'a ko iá 'o fai hení.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: He faifaí, 'io mālō Sea.

(*Na'e liliu 'o Fale Alea.*)

'Eiki Tokoni Sea: Mālō Hou'eiki e feme'a'akí. Tōloi e Falé ki he 2.

(*Na'e tōloi e Falé.*)

<002>

Taimi: 1400-1405

Satini Le'o: Me'a mai 'a e Tokoni Sea 'o e Fale Alea.

(Ne'a mai 'Eiki Tokoni Sea, Lord Tu'iha'angana)

'Eiki Tokoni Sea: Mālō e laumālie 'a e Hou'eiki e Fale Alea 'o Tonga ki he ho'atāá ni, kātaki pē ko e ki'i fakamanatu atu pē fakama'ala'ala atu pē 'etau ngāue, 'etau, mei natula tatau pē mo 'aneafi, tau 'osi pāloti foki ko e te tau hoko atu pē 'i he 4, tau taketi pē ki he 6, ka 'oku tuku pē ki he 'Eiki Sea e Komiti Kakato ke ne leva'i pē kapau 'oku kei he 'ikai ke tu'usi mutukū ha me'a ka 'oku a'u atu pē ki ai 'oku kei faka'osi'osi ha me'a tau, kae fai 'aki pē faka'uto'uta 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, mahalo pē ki he 6 pē ko e 7, laini ko ia kae tuku pē ke taki lelei pē feme'a'aki. Liliu e Fale Alea 'o Komiti Kakato.

(Me'a mai e Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'i'āfitu)

Sea Komiti Kakato: Tapu mo e ‘afio ‘a e Ta’ehāmai ‘i hotau lotolotonga, kole ke u hūfanga atu ai he talafakatapu kakato, fakatapu atu ki he Tokoni Sea ‘o e Fale Alea. Hou’eiki ko ‘etau tu’utu’uni e, he ‘ikai ke u toe fakalōloa hoko atu ‘a e feme’a’aki ‘o tau mālōlō he 3, ko ene lava pē pea mou me’a mai ai pea tau hokohoko atu ai pē. Ko e ha e tūkunga homou ivi he’etau ngāue, pea tau toki mālōlō ai.

‘Oku ou kole ki he ‘Eiki Minisitā ...

<005>

Taimi: 1405-1410

Sea Komiti Kakato: ...me’a mai ke fakakakato e ngaahi tokanga ne fai atu he Hou’eiki Fakafofonga e Fale fakataha mo e me’a na’e tokanga ki ai e Fakafofonga Nōpele ‘o Tongatapu fekau’aki mo e Langa Fonua ‘a Fafine Tonga.

Mo’ale Finau: Sea kole mu’a ke u ‘atu pē ki’i fehu’i ‘e ua ko eni pea ha’u ai pē Minisitā ‘o fakakakato ai pē fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai.

Mo’ale Finau: Mālō, ‘Eiki Sea ‘i he peesi 264 polokalama ‘e ua te u ki’i fakahoha’a nounou pē ai, pea kole pē ki he Minisitā ke kau mai pē he’ene tali.

Ko e polokalama ko ē ki he sipoti ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e kongā mahu’inga ai ko e *recreation*, ko e *recreation* ‘a ia ko e *sports and recreation*, ‘a ia ko e ki’i fo’i kongā makehe ia mei he sipoti ‘oku lava pē foki ‘Eiki Sea ke kau atu pē sipoti ‘i he fa’ahinga *activity* ko eni ko e *recreation* ‘a ia ‘oku meimei faka’uhinga foki ia ‘Eiki Sea ki ha fa’ahinga *activity* ‘oku ne fakafiefia’i e mo’ui fakamālohisino te mālōlō lelei mei he’ete ngāue, te ‘alu leva ‘o fakahoko e fanga ki’i va’inga, fanga ki’i *activity* hangē tau pehē ko e tāpulu pē ko e ‘alu pē ‘o mamata ki ha faiva, fakahoko e fanga ki’i faiva ‘oku natula pehē ‘Eiki Sea, pea koe’uhí ko e pa’anga lahi ko ē ‘oku vahe’i ki he sipoti ‘Eiki Sea, te u kole pē ki he Minisitā ke ne hanga mu’a ‘o ki’i kinikini mai ange ‘a e *recreation* pē ko e fo’i *recreational activities* ‘e fiha ‘ai mai pē ha fo’i 5. Koe’uhí ‘Eiki Sea ke lava ke u fakakaukau ki ai pea u tui ki he Patiseti ko eni ki he’eku hikinima ke u poupu ki ai ‘Eiki Sea. Mea’i pē he Feitu’una ‘Eiki Sea ko e Patiseti ‘o kapau ‘oku ‘omi he Pule’anga kuo pau leva ki he faha’i ko eni ke mau sivilivi’i pē ‘oku mau tui ki ai pē ‘oku ‘uhinga lelei e silini pē ‘oku a’u lelei e silini ki he *activity* ke ‘inasi e kakai pea ‘i he’ene ‘uhinga mālie te mau...’e ‘i ai leva e poupu ki he Patiseti. Ko ia ai ‘oku ou kole ki he ‘Eiki Minisitā ke fakamolemole ke ki’i hanga angē ‘o ki’i *hint* mai ha fo’i *recreation activity* ‘e 5 ‘e kau ‘i he Patiseti ko eni ‘a eni ‘oku ‘amanaki ke tau tali.

Ko e hoko, ko u kole ki he Minisitā polokalama fika 6. Ko e polokalama ko ia ‘Eiki Sea ‘oku mahu’inga ‘aupito fe’unga mo e pa’anga ‘e 4 miliona na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ki he *development* ‘o e *youth* ‘o e to’utupu. Ko e to’utupu ‘Eiki Sea ko e fo’i kaveinga mahu’inga ia ‘a e to’utupu, he ko e to’utupu ko ē ‘o ha fonua ko kinautolu ‘e fakaivia, fakamānava’i pea feinga’i ke nau lava ‘o ului ki ha fa’ahinga tefito’i tokāteline fakaemo’ui pea te nau lalaka leva ‘enau mo’ui ‘Eiki Sea ‘o nau a’u ki he tangata’i fonua falala’anga. Pea ‘oku ou tui kuo a’u ‘e ‘etau mahino ki he laumālie ko ia he ko e *generation* ‘o e *future* pē ko e taimi ni ko e motu ia ‘i he kaha’u, ko e hakau ‘i he ‘aho ni, pea ‘oku ou fakamālō na’e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘i he 4 miliona ‘a e silini ki he fo’i polokalama pē ko ē to’utupu.

Koe'uhí 'Eiki Sea ko 'ene mahu'inga, 'i he vahefonua sivilaise 'Eiki Sea 'oku nau hanga 'enautolu 'o vahevahe'i 'a e to'utupu 'o fakatatau ki he *age group* ngaahi ta'u, pea 'oku mahu'inga foki 'Eiki Sea ke fai hono tokangaekina 'o e ngaahi ta'u koe'uhí he 'oku kehekehe 'a e *interest* 'o e ngaahi ta'u takitaha, pea 'i he'ene kehekehe ko ē 'a e ngaahi *interest* 'a e ngaahi to'u 'oku pau leva ke 'oatu hono ngaahi *activity* mo hono pa'anga ke fakapapau'i 'oku *meet* e ngaahi *interest* ko ia 'o fakatatau ki he ngaahi to'u, 'oatu e fakatātā 'Eiki Sea.

'I he vahefonua 'Amelika ko e *elementary school* 'oku 'i he ta'u, ko 'eku talanoa eni 'Eiki Sea ke u, pea te u 'eke ki he Minisitā ke ne hanga angē 'o 'omai ange 'a 'enau *definition* ki he to'utupu mo e fo'i 4 miliona ko eni pē 'oku fetaulaki lelei ke lava 'o 'i ai ha *purpose* pē ko ha taumu'a ke a'usia 'o 'enau polokalama 'Eiki Sea.

'I he *elementary school* meimei ko e ta'u 5 ki he ta'u 12 ko e fo'i to'u ia hanga leva he Pule'anga 'Amelika 'o 'ave kia nautolu Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ki'i fakatotonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: 'Oku ou kole ange mu'a ki he Fakafofonga 12 'o Ha'apai ke ne tuhu'i mai ange ko fē me'a heni 'i he Patiseti ko ē 'a e motu'a ni 'oku felāve'i ai mo e fika mo e me'a ko eni 'oku ne fakamatala, pea 'oku ou tui ko e me'a ko eni ko 'e ne 'omi ko ē 'a 'Amelika 'o fakatatau mai he 'ū me'a ko eni Sea kiate au 'oku 'ikai ke na fu'u fenāpasi, ka 'oku ou kole atu nofo mai 'i he'etau fo'i fika ko e hā e me'a 'oku ke pehē...

<007>

Taimi: 1410-1415

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : ... fo'i fika te ke pehē hē 'i he to'utupu ke tau fakatonutonu ki ai. Ko u tui ko e me'a ia Sea.

Mo'ale Finau : Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā.

'Eke 'e he Fakafofonga Ha'apai 12 e tu'unga 'o e to'utupu.

Mo'ale Finau : Sea fakamolemole pē 'Eiki Minisitā. Ko 'eku talanoa eni he polokalama fika 6 he to'utupu. He ko e pa'anga ko eni 'e 4 miliona ko eni 'Eiki Sea te u toki fiamālie 'o kapau 'e tonu 'a hono *define* e to'utupu pea mahino kiate au 'alu tonu hono silini. Ko e 'uhinga ia 'eku fakamatala ki he feitu'u ko eni. Pea 'oku ou kole ki he Minisitā ke fiefia ai, fiefia ke tau...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Sea ko 'eku kole angē pē ko fē 4 miliona ko eni he To'utupu.

Mo'ale Finau : Ka ko e fiha na'a ke me'a 'anenai Minisitā ?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : 'Io Sea kātaki kau ki'i fakatonutonu atu Sea he na'e totonu ke fakatonutonu eni. Ko e *Recurrent* ko ē 'a ē 'oku 'asi mai ko ia 'i he patiseti, 'oku 'osi fai e fakatonutonu ka 'oku te'eki ai ke hū ki hē Sea. Ko e pa'anga ia ko iá na'e tonu ke

'i he va'a tokangaekina e malu fakasosiale ko ia 'a e me'a 'oku ou kole akamolemole ai. Ko e 'uhingá na'e tonu ke 'alu ki ai. Ko e pa'anga ko ē 4 miliona 'a e 3.8 miliona ko ē 'oku 'i he pa'anga ia ko ia. 'A ia ko hono fakaivia ia 'o e kau faingatā'ia, pa'anga ia 'oku vahe ai 'a e kau faingatā'ia 'a eni ko eni te nau toe hiki hake 'o vahe 'i he 60, 80, 100, pea toe kau ai pē mo e ngaahi me'a kehe holo pe ka 'e fakaivia 'i he pa'anga ko ia. Pa'anga ia hū mai mei he *World Bank*.

Mo'ale Finau : Mālō Sea tau pehē pē kapau 'oku 'ikai ke 4 miliona kae tuku ke u nofo atu pē he to'utupu he ko e pa'anga lahi 'oku 'alu ki ai. Sea ko e 'uhinga 'eku poini 'oku pehé ni. 'Osi 'i ai e ki'i kulupu ia he feitu'u Sea 'oku 'asi 'a e ta'u 40 ia ai mo e ta'u 50 i he me'a 'a e To'utupu. Ko e 'uhinga 'eku poini he ko e *internal affairs* Sea 'oku 'ikai ko ha me'ava'inga, ke tau va'inga 'aki 'etau hanga 'o fakakalakalasi e fonua ko eni 'i honau ngaahi ta'u. He kapau 'e hala 'etau hanga 'o 'analaiso fakalelei hono fakanofonofu 'etau nofo 'i he ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Sea ki'i fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato : 'Io fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Ko e To'utupu 'oku 'ikai ke ta'ofi ha ta'u ia ai. Ko e ta'u ka pau 'oku te 'alu pē kita 'o a'u 'o ta'u 50 ka 'oku te'eki ai ke te ma'u hoa 'oku te kei to'utupu pē kita ia. Ko ia Sea mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'aupito.

Mo'ale Finau : Sea kole mai ki he Minisitā ke ki'i fakama'uma'u hifo kae tuku ke 'atu 'eku fakakaukau 'aku.

Sea Komiti Kakato : Kai, ko e me'a na'a ke fehu'i e *define e youth*. Pea ko ena 'oku tali kakato mai 'a e 'Eiki Minisitā. Ka a'u atu ia kuo ta'u 80 te'eki ai ke ke mali ka ke kau pē koe. Tali mālie 'aupito ia 'Eiki Minisitā.

Mo'ale Finau : Sea kau eni eni he fakaoli lahi 'aupito 'aupito. 'Eiki Sea kau foki mu'a 'o *define* e me'a ko e to'utupu.

Sea Komiti Kakato : Fe'unga ia mo e kaveinga fakamāmani lahi ko e li'aki ha taha he *youth*.

Mo'ale Finau : 'Eiki Sea 'oku 'asi heni ko e *Youth Development*. Ko e *youth* 'oku 'ikai ke a'u ia 'o ta'u 80. Ko u kole pē ki he Minisitā ke ne toe ki'i me'a. Kae kehe te u fakanounou atu pē 'Eiki Sea. Ko e polokalama ko eni te u kole ki he Minisitā, 'omai angé ha fo'i *activity* 'e 5 *activity* pē 'e 5 'i he *Youth Development Activities* pea toki fiamālie ke u hikinina 'i he'ene patiseti. Ko e 'osi ko ia pea te u toki faka'osi. Ko 'eku fehu'i 'omai e 5 he *Regulation*. 5 'i he *Regulation* 5 'i he ..

'Eiki Minisitā Ngoue : 'E Fakafofonga sai pē ke u tokoni atu he ko au 'oku lahi 'eku ki'i 'ilo ki he sipoti.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Kau lau'i 'e au ia 'e Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue : Ko e pikapolo foki 'oku 'ikai ke mea'i ia 'e he Feitu'ú na.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Oo 'io pē'i sai.

'Eiki Minisitā Ngoue : 'A ia ko e pikapolo, ko e tenisi ko e soka ko e 'akapulu kau ai mo e netipolo.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : 'Oku toe kau atu ki ai pea mo e lova hoosi kau ai pea mo e ....

Sea Komiti Kakato : Hou'eiki 'oku ou kole atu pē 'etau me'a na'e Folofola mai 'Ene 'Afio ke 'omi ha kakai 'oku fe'unga mo taau mo e Fale ko eni.

Sea Komiti Kakato : 'Oku 'ikai ke fiema'u ke fai ha lea. Me'a ki lalo. Fakafofonga 'oku ke fanongo ki he'eku tu'utu'uni. Feinga ke mou maau tauhi 'etau Tu'utu'uni ko e 'uhinga ia 'a e falala'anga kimoutolu 'e he kakai ko e kakai fai tu'utu'uni pea 'oku 'i ai pea mo e tu'utu'uni 'o e Falé ni ke mou maau ki ai. Lolotonga pē 'etau maaú kuo mou ta'emaau. Ofi ke u hanga 'o tu'utu'uni he'ikai te mou toe pea kimoutolu ha fo'i Vouti. Sai, tali mai koe 'Eiki Minisitā ki he Fakafofonga Ha'apai, pea 'osi pē Fakafofonga Ha'apai pea ke fakakakato leva ho'o 'ū fehu'i ke fononga lelei. Mālō e tokoni 'a e 'Eiki Minisitā ko e sipoti e 'e 4 pē ko e fiha, pea hoko atu ai pē 'a e feme'a'aki. Mou talangofua ki he'etau Tu'utu'uni ē. Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Mālō 'aupito Sea. Ko u faka'amu pē ke laumālie lelei pē Fakafofonga 12 'o Ha'apai. 'I he fo'i tu'utu'uni mo e anga 'oku ne hanga 'o tu'utu'uni mai ka 'oku fele 'a sipoti ia, 'a e ngaahi sipoti pehē ia, 'a eni ko ē na'a ku fakahoko atu. 'Oku kau e lova kakau, kau mo e tulihopo, fe'auhi tulihopo 'i tahi. Ko e me'a foki 'atautolu 'e ma'u ia 'i Tahi he ko 'etau ō mai foki mei tahi....

<008>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... kau mo e lova hoosi kau mo e hiko mo e lanitā, tolo pato mahalo ko ā pē ko e hā 'oku ai mo e me'a 'e taha ko e tine tina 'āvoka ko ā pē ko e hā lau ki he 10 Sea, 'e hangē te tau fakatamaiki ka 'e tali pehe' i e fehu'i 'oku 'omi pehe' i tali pehe' i pē ia. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō me'a mai 'Eiki Nōpele Tongatapu kae toki hoko atu e Fakafofonga Ha'apai ...

Mo'ale Finau: Sea ...

Fiema'u ke tokonia 'a e fanau sipoti ki hono teu'i 'enau taukei

Lord Tu'ivakanō: Ko e tokoni pē ki he Minisitā ko e, ko e fatongia foki 'o e potungāue he 'oku kehe pē ko e me'a ko ē 'i he Potungāue Ako 'oku nau hanga 'o *develop e skills basic* pea 'oku ai e, nau 'alu ko ē ki 'olungá pea 'oku 'i ai leva e fatongia 'o e potungāue ia ke nau hanga tokoni' i tau pehē pē ko e ta'u 9 ta'u 11, 12 tau pehē pē ko e 'akapulu pea 'oku ai leva e fatongia e potungāue ke nau tokoni' i ke *develop* ia pea nau hanga *organize* leva ke nau fetau'aki pea mo Nu'usila 'a ia ko e fa'ahinga me'a ke te foaki 'a e fa'ahinga *skill* ki he fānau.

Ko e, ko e me'a 'e taha 'e Minisitā ke ke fanongo mai he koe'uhí he tahá na'a ke sipoti pea mo koe. Ko e, 'oku lolotonga lele he taimi ni 'a e *taekwondo* 'i he ngaahi ako. Ko e taha ia 'a e

ngaahi sipoti 'oku 'oku fai 'i he ngaahi ako pea 'oku fai e fengāue'aki pea vaha pea mahalo he taimi ni ko kinautolu 'oku *qualify* 'a e fo'i toko ua ke o ki he 'Olimipiki. 'A ia ko e fatongia foki ia e me'a ke nau hanga tokoni'i 'a e 'a e to'utupu 'oku nau kai kehe 'oku lahi pē mo e 'ū sipoti kehekehe ka 'oku ka 'oku kehe pē hona fatongia pea mo e Potungāue Ako koe'uhí ko e ngaahi silapa ko ē 'oku fai ko ē 'e he Potungāue Ako ka ko e potungāue ē te nau hanga 'o fakaivia ke fakaa'u 'a e ngaahi fiema'u 'a e to'utupu. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Nōpele. Me'a mai ko e Ha'apai.

Mo'ale Finau: Sea kou fakamālō ki he Minisitā. Faka'amu ange pē motu'a ni 'Eiki Sea na'e toe loloto ange 'a e me'a 'oku me'a ki ai e Minisitā. Na'a ku fehu'i atu ki he *youth development activities* 'oku 'ikai ko e 'akapulu 'oku 'ikai ko e sipoti pē 'Eiki Sea, lahi ange e 'ū *activity* ia 'Eiki Sea makehe mei he sipoti ki he *develop* 'o e *youth* 'oku 'ikai ko e lova hoosi pē ko e lova pasikala pē pē ko e kakau. Mahalo pē na'a lava 'ai e kakau he *recreational activity* 'Eiki Sea. Mea'i pē he Feitu'una ko e *recreation* ia 'oku lahi 'aupito ko 'eku 'uhinga 'eku fakamatala 'Eiki Sea ke nau o mu'a 'o toe ki'i *search* ke loloto ange ki he me'a 'oku ui 'oku totonu ko e *recreational* 'a ē 'oku 'asi ko ē 'asi ko e *recreation* ko e 'uhinga 'Eiki Sea ke 'uhinga lelei e silini. Talamai e lova hoosi, pa'anga 'e fiha 'ai ki he lova hoosi? Ko e pa'anga 'e fiha he fu'u fā miliona? Sea 'ikai ke u tui ko ha fa'ahinga me'a eni ke tau hanga 'o fai e fa'ahinga natula tali ko ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea kau ...

Mo'ale Finau: Sea tuku mu'a ke faka'osi atu 'eku ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: 'UHINGA PĒ SEA HE KO 'Eku 'ilo'i 'oku ne hanga 'o ue'i tautolu ka koe'uhí ko e me'a na'a ku fakahoko 'anenai ko hono tali e fehu'i pehē 'oku tali pehe'i pē ia.

Mo'ale Finau: Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea kapau te u hanga 'o 'oatu ...

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mo'ale Finau: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Fakakaukau ko eni pea u tokoni atu ki ai.

Mo'ale Finau: Ke 'oatu 'eku me'a Minisitā. Te u faka'osi 'ikai ke u tali ho'o tokoni.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Kau tokoni Sea.

Mo'ale Finau: 'Oku 'ikai ke u tali e tokoni 'Eiki Sea ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ka ko e hā hono 'aonga 'ene tokoni pea mo 'ene me'a he voutí.

Sea Komiti Kakato: Tokoni pea 'oua te mo va'inga.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Oua 'e makaka.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: 'Oku kau e tō vesitapolo he me'a 'a e to'utupu pea ko e kau ia he pa'anga lahi 'oku mole 'i he'emau, ko e me'angāue, lahi 'aupito e 'ū me'a 'oku mau hanga 'o fakamolé ki ai pea 'oku 'ave ai e pa'anga ko ia Sea ki he ngaahi koló mau faka'amu pē 'oku 'i ai e ngaahi tokoni na'e 'ave pehē ki Ha'apai pea kou tui pē Sea ko e taha eni e me'a 'e ma'u'anga mo'ui ai na'a ku 'osi fakamatala pē 'anenai. Ko 'enau hanga 'o ngāue'i lelei 'e he to'utupu ha me'a 'e toe lava 'o ma'u mai ai tānaki mai e pa'anga. Ko e talēniti ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. 'E Tongatapu 9 na'e 'ai ke ke me'a mai? Ko ho'o tokoni ...

Mo'ale Finau: Ko 'eku faka'osi atu pē au Sea.

Sea Komiti Kakato: 'I he feme'a'aki? Me'a kehe pē koe ia ē? Faka'osi mai koe.

Mo'ale Finau: Mālō 'Eiki Sea faka'amu pē na'e loto ma'ulalo pē 'Eiki Minisitā ...

Sea Komiti Kakato: ... laumālie lelei.

Mo'ale Finau: 'Osi 'eku miniti 'e 10. 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko ha me'a 'a'aku eni kou 'oatu 'Eiki Sea pehē ko ha va'inga ko 'eku 'oatu e me'a ko eni 'i he'eku fakakaukau kuo tau nga'unu 'etau Fale Alea 'Eiki Sea mo e anga e lēvolo 'etau ngāue ki ha makatu'unga 'e lava 'o *justify* e fo'i seniti kotoa pē ...

<009>

Taimi: 1420-1425

Mo'ale Finau: ... ko e *activity* 'oku 'alu ki ai *activity* 'oku mo'oni *activity* 'oku 'aonga 'oku 'i ai hono taumu'a lelei mo hono *purpose*. Ko e fo'i laumālie ia nau 'oatū 'Eiki Sea pea na'a ku hanga 'oatu 'a e me'a e to'utupú he ko u tokanga makehe ki he to'utupú. Lahi 'aupito e 'ū *activities* makehe pē ia mei he 'akapulu, ko e *touch* ko e *rugby* ko e hā fua. Lahi 'aupito.

Ko u tui ko e ki'i fakahoko atu he motu'á ni 'Eiki Sea hangē ko e *recreation* lahi 'aupito 'a e ngaahi me'a ia 'e fai he 'oku 'aonga ia 'Eiki Sea. Ko e, na'a mo tautolu ko eni ko 'etau ō atu ki Ha'apai 'oku tau ō 'oku fiema'u ke 'i ai ha fanga ki'i *activity* ke tau ō 'o *recreate* 'etau mo'ui ai. 'Oku kau kotoa pē ia. Na'a ne 'ohake 'anenai ki'i me'a fekau'aki mo e hā kakau ko e tō vesitapolo mo e hā fua. Kapau 'oku hoko ia ko ha ki'i *activity* te ne ngaohi 'eku mo'ui ke u toe lelei ange mo fiefia ange 'osi *recreational* ia kau ia ai. 'A ia ko 'eku 'uhinga pehē 'Eiki Sea 'eku fokotu'ú ki he 'Eiki Minisitā pea mole ke mama'o ko hano fai ha me'a. Ko e tānaki atu pē koe'uhí ke lava ke 'uhinga lelei 'etau Patisetí mo e pa'angá. Ke fakapapau'i ko e 'ū ngaahi *activity* 'oku nau fononga ki a'i ko e ngaahi *activity* mo'oni 'oku 'i ai hono *true purpose* 'i he'etau mo'ui. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Fakafofonga. Ko e tokoni atu pē motu'á ni 'oku 'i ai pē totonu 'ia moutolu ke fa'u mai ha'amou fokotu'u palani pehē 'i he taimi fokotu'u 'a e ngaahi palani 'a e ngaahi potungāué. Mahalo ko e 'ū palani pē ena ia 'a e potungāue na'a 'oku nau fai

'ikai ke 'i ai ha fokotu'u, fokotu'u atu mei he 'ū vahefonuá. Mahalo ko e me'a ia ko ē ke toe fakalelei'i. Me'a mai koe Tongatapu 9.

Ta'u totonu ki he to'utupu mei he UN ko e 14 ki he 34

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea e Komiti Kakatō. Tapu mo e Hou'eiki 'o e fakataha 'eiki ni. Sea ko 'eku fokoutua hake pē 'a'aku ia ko e fie tokoni pē koe'uhí ko hono 'eke'i ko ē e ta'u ko ē 'o e to'utupú. Ko 'eku ma'u eni mei he Kautaha e kau Faiakó 'a e *FITA* 'oku lahi 'emau fengāue'aki pea mo, mo e kautaha e kau, 'a e *UN*. 'Oku tohi'i ia ai ko e to'utupú ko e ta'u 14 ki he ta'u 34. 'A ia 'oku tatau ai pē pe 'oku ke ma'u hoa pē 'ikai ka 'oku ke tu'u he ta'u ko iá 'oku ui ia ko e to'utupu. Ko Tongá ni 'oku kehe ia. Kapau 'oku 'ikai te ke ma'u hoa koe pea tatau ai pē pe ko e ta'u fiha 'oku ke kei lau pē ko e to'utupu. Ko 'eku fie tokoni atu pē ko e anga eni e 'omi ko ē mei he *UN* mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito. 'Eiki Minisitā faka'osi mai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō Sea. Tapu pē pea mo e Feitu'una. Tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō kae tuku mu'a ke u fakakakato atu e toenga taimi ko ení Sea ki he tali 'o e ngaahi fehu'i ko ia na'e 'omi ke fakakakato atu Sea. Pea te ongo'i pē Sea koe'uhí ko e potungāue foki eni 'a e motu'á ni 'oku fai si'ono fehu'ia 'i he taimi ko ení. 'Oku faka'ofa'ofa pē Sea. 'I ai pē me'a ko u faka'amu ange pē ke mahu'inga mālīe ki he kau Fakafofonga koe'uhí ko e fakakaukau ki hono 'ai ke tamate'i e potungāue ko ení. Te tau pehē ko e hā e kaha'u e fonuá ko e sipoti ē, ko e to'utupu ē ko e kau faingata'a'ia ē 'a ē 'oku tau tangi mo to'e ki ai he 'aho ki he 'aho. Ko e kakai fefiné pē ko e *women* 'oku 'i ai e ngaahi ngāue lelei pea 'ikai ke ngata ai ko e kau ngāue toli fua'i'akaú taha ia na'a tau tangi pē he masiva. Ka ko e taha eni e ngaahi me'a lelei kuo fakahoko 'e he potungāue ni pea 'oku si'i faimanavakavakava e fatongia 'o e *CEO* kae 'uma'ā e kau tokoni 'i he 'ū ngaahi va'a ko ení pea ko homau lelei taha ia Sea. Ka 'oku mau fakamolemole atu kapau 'oku 'i ai ha ngaahi to'o fatongia ia 'e 'ikai fe'unga pea mo 'ikai taau pea mo e fakafōtunga 'a e tu'unga mātu'á ni ko homau ngata'angá ia. Pea ko e kupu'i folofola ko ē 'oku 'omaí ko e kelesi pē 'oku tau mo'ui ai.

Sea ka u ki'i faka'osi atu ai pē 'i he tali ko ia 'a e polokalama na'e, 'o e fehu'i ko ē na'e fai he, 'e he Fakafofonga Fika 2. Sea ko e polokalama fika 1 ko e *sub-program* 3 fika 15 ko e fakaikiiki ko ē fika 15. Na'a ku 'osi fakamatala pē 'anenai Sea 'oku kau fakataha heni 'a e *SET Project*. Ko e totongi ako ko ē ki he kau masiva lavemonū ai e fānau tokolahi 'i he totongi ako ko ení. Pea ko u tui 'oku mea'i pē he 'e 'Eiki Minisitā Akó 'oku 'osi lave ai kinautolu 'i he ngaahi kolisi si'i totongi ai e ngaahi ako 'a e mātu'a ...

<002>

Taimi: 1425-1430

Hiki 'a e kau 'ofisa kolo 'o fakamalumu ki he 'Ofisi 'o e Palemia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... masivesiva ange. Pea 'oku nau kai monū ai 'e Sea, 'uhinga ia 'o e fo'i pa'anga ko eni, 'a ia ko e *SET project*, 'oku fakamalumu mo ia 'i he polokalama 'uluaki ko eni. Pea ko ene 'alu ko ē ki he polokalama 6, Sea ki he va'a fakalalakala ko ē to'utupu ko 'eku kole fakamolemole 'uhi na'e kau foki pea mo e kau 'Ofisa

kolo mo e Pule Fakavahe ‘i he polokalama ‘a e motu’a ni, pea ‘oku hiki foki pea hangē ‘oku ‘alu hake ai pē eni, ka ‘oku ‘osi fai e fakatonutonu ko ia Sea, ‘a ia ‘oku nau fengāue’aki ka ‘oku hili tonu ia ‘i he polokalama fika 5, ‘a e va’a tokangaekina ‘a e malu mo e hao fakasosiale. ‘A ia ‘oku ‘i ai e kau faingata’a’ia, pea ‘oku totongi leva, ko e pa’anga ko ia Sea ‘oku tuku pē ia ‘i Falepa’anga, mahalo ‘oku mea’i pē ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘a e 3.8 miliona ko ia ‘oku tuku pē ‘i Falepa’anga ka mau ngāue’i pē ‘e he kau ngāue ‘o ‘oatu ki ai pea nau ō ‘o ma’u ‘enau vahe ai ‘e he kau faingata’a’ia. Tokolahi taha ‘ia nautolu ko e kau toulekeleka, ka ko e tokolahi taha ‘o e kau toulekeleka lahi ai ‘a e palopalema ko eni pē ko e faingata’a’ia, pea ‘oku nau vahe ai. Ko e fo’i pa’anga ia ko ia ko e pa’anga tokoni ia mei he *World Bank*.

Sea ko ‘eku tali ia fakama’opo’opo ki he fehu’i ko ia pea ko hono fakakātoa Sea, ‘oku ‘ofa lahi atu ‘a e Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ka kimoutolu kotoa pē kau Fakafofonga, pea mo kitautolu hono kotoa pē, ka ‘oku ‘i ai pē ha me’a ‘oku ke laumālie lelei ki ai me’a ange pea ka ‘ikai pea ke tā ange pē ki he’eku fika telefoni, ko e 73-21266, pea ka ‘ikai pea ke ki’i faitohi ange pē ki he motu’a ni koe’uhi pē ka mau tali fehu’i mai.

Ko e lelei taha eni ‘a e ngāue kuo mau fai Sea, pea ‘oku mau fokotu’u atu. ‘Oku ou fokotu’u atu ai pē Sea ke tau tali mu’a e ki’i vouti ‘a e motu’a ni. Mālō e toka’i.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Ko e Polokalama SET ‘oku nau tokoni e ngaahi famili ‘oku masivesiva ange.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea, tapu pea mo e Sea pea mo e Hou’eiki Sea, kau ki’i poupou atu pē ki he vouti ‘a e ‘Eiki Minisitā.

Ko e ‘uluaki ko e pa’anga ko eni lau miliona ko eni ki he *SET* polokalama ‘a ia ko e polokalama eni ‘oku fakapa’anga ‘e he *World Bank*, ki hono tokoni’i hono ako’i ‘a e fanau ako mei he ngaahi fāmili ko ē ‘oku ki’i masivesiva ange, ‘a ia ‘oku polokalama ko eni ta’u 5 ia ‘Eiki Sea, he ‘osi ko eni hono ta’u ‘e 2 koā pē ‘oku 3 ‘aki eni hono lele e polokalama ko eni.

‘A ia ‘oku nau totongi e ako, pea ‘oku nau toe ‘omai Sea pea mo e ki’i pa’anga nofo pē ko e ki’i *allowance*, ‘a ia kapau ko ha tokotaha ‘oku ha’u pea mei Ha’apai pē ko motu, ka ‘oku ha’u ‘o hū ki he ako heni ‘oku ‘ikai ke ngata pē he totongi ‘ene ako ‘oku ‘oange mo ha’ane ki’i seniti ke tokoni ke fua’aki ‘ene fakamole. Ko e polokalama faka’ofa’ofa ‘aupito eni ‘Eiki Sea.

Pea na’e ‘osi fai e talanoa pea mo e Pangikē, polokalama ko eni ki he hū pē ko ē ‘i he *secondary*, na’e ‘osi fai e talanoa mo e Pangikē ‘i hono *review* e polokalama ko eni he māhina kuo ‘osi, pea na’e ‘iai e kole na’e fakahoko ki he Pangikē ke nau lava mu’a ‘o fakalahi ki hono fakakaukau’i ko e ‘uhinga ko e Kōviti 19, ke lava ‘e he polokalama ko eni ‘o fakapa’anga mo e fanau ako kuo nau ‘osi mei he *form 7*, pea ‘oku nau fie hū ‘o ta’u ‘uluaki ‘i he ako ‘univēsitī pē ko e *tertiary education*. Pea ‘oku lolotonga vakai ki ai ‘a e Pangikē, pea ‘oku ou tui pē ‘e ‘i ai ha ongoongo lelei ki ai Sea.

Ko e konga ko ē hono 2 ko e polokalama ia ki hono tokonia e fa’ahinga ko ē ‘oku faingata’a’ia Sea, ‘a ia na’e lave pē ki ai ‘a e fakamatala patiseti ‘a e motu’a ni, na’e kimu’a na’e 30, 60, 90 ‘oku toe fakalelei’i e polokalama ko eni ‘o ‘alu hake ‘o 50, 70, 100.

‘A ia ko e ka ‘i ai ha tangata’eiki ‘oku tangata’eiki ‘oku ta’u 70, ‘oku ne ma’u pē ‘e ia ‘ene ki’i seniti me’a’ofa mei he Pule’anga ko e pa’anga ‘e \$80 kamata ia ‘i Siulai. Ko e founga ngāue

'i he taimi ni na'e 70 pē kamata 'i Siulai 'e hiki hake ia 'o 80. Ko 'ene a'u pē ko ē 'a e, ha taha 'o ta'u 80, pea 'oku hiki leva ia 'o 100 ki he māhina. Taimi tatau pē foki 'Eiki Sea ko e 'alu ko ē ke holo ko ē 'a e to'u tangata pea 'oku hū mai leva pea mo e ngaahi faingata'a'ia e halafononga ...

<005>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...fakatātā, hangē 'oku 'ikai ke kei lava 'o sio lelei, hūfanga he fakatapu, 'oku fiema'u ke tokoni'i, 'a ia ko ē pē 'oku tau fakalea ko ē ko e fa'ahinga 'oku *handicap*. Na'e fakalelei'i leva pea mo e polokalama ko ia 'oku fakakalakalasi ia 'o kalasi 'e tolu, 1, 2, 3 'o fakatatau ia ki he fokotu'utu'u mai pē 'oku 'omai mei he Potungāue Mo'ui. Ko e pa'anga ko eni 'oku fakapa'anga mai ia mei 'Aositelēlia pea 'oku fakahoko e ngāue he potungāue ko eni, ko e silini 'oku 'i he ...'oku tauhi pē 'i Falepa'anga ki hono totongi hangatonu atu ki he ...'Oku ou tui ko e me'a lalahi pē ia 'i he potungāue ko eni, pea 'oku pou pou ke fokotu'u atu ā ke tau tali 'a e vouti ko eni ka tau hoko atu 'Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mo'ale Finau: Fakamolemole mu'a Sea ki'i miniti 'e taha faka'osi pē. Ki'i kole pē ki he Minisitā ke si'i tali mai e kāinga mei Ha'apai Sea na'a nau ō nautolu 'anenai 'osi e nō lalanga, toe lahi pē nō ia 'a e toutai mo e me'a kehe ko e nō lalanga kole ki he Minisitā fakamolemole mu'a ki'i fakahinohino atu mu'a e kāinga 'a e ki'i founa ko ē ke nau ō hifo ki ai 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō Sea.

Veivosa Taka: Sea ke 'oatu ai pē eni Sea kātaki kae toki tali faka'angataha mai pē.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Tokanga ki he pa'anga 9 mano 'oku vahe ke tokoni ki he kakai fefine.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. Sea ko e fakamālō lahi eni ia ki he ngāue lahi kuo fakahoko he Minisitā ko eni pea mo 'e ne potungāue 'Eiki Sea ko e ki'i me'a si'i pē eni ia ko e motu'a ke fakamaama mai 'i he peesi 269 'i he fakaikiiki ko ē ko e polokalama *sub-program* 2 fakaikiiki 15. 'Eiki Sea 'oku 'i ai e ki'i seniti ai 'oku 'asi ko e 82,100 pea mo e 271 Sea kae tuku ke toki fakama'opo'opo mai 'i he Minisitā *sub program* 2 ko e ki'i nō eni pē ko e *grant* eni fe'unga ia mo e 9 mano na'e me'a ki ai 'anenai Sea ka na'e 'ikai ke fu'u mahino ki he motu'a ni Sea fakaikiiki 15. Pea mo e 271 pē Sea 'oku 'i he ki'i seniti ko ia 'Eiki Minisitā kātaki pē 'o fakahoko mai ko e fekau'aki pea mo e 20/21/22 hangē kia au ia 'oku to'o 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē pē ko e fakamaama mai pē Sea ko e va'a fakaivia e kakai fefine mo e vahevahe taau mo taau fefine pea mo tangata ke ne hanga pē 'o ki'i fakamaama mai 'Eiki Sea he 'oku ou lave'i mahalo 'oku... na'e me'a mai pē ki ai 'a e Minisitā ka na'e 'ikai ke u fakatokanga'i.

'Eiki Sea ka 'oku ou tokanga atu au ia ki he me'a ko ē 'oku mahino kiate au 'a e 9 mano ko eni 'a ia na'e me'a 'a e Minisitā 'anenai 'o ne pehē 'oku nounou 'oku me'a mai e kāinga ko 'e ne 'osi pē pea tau longo ai ki he ta'u fakapa'anga hoko. 'Eiki Sea ko 'eku fehu'i peau ia pē 'oku angafēfē 'a e tu'uma'u 'a e 9 mano ka 'oku lahi 'a e *priority* 'a e kakai fiema'u vivili ki he

polokalama ko eni pē 'e lava ke hiki hake 'Eiki Sea 'a e tu'unga ko eni, he 'oku 'osi mea'i pē he Minisitā 'oku fiema'ua 'a e polokalama ko eni grant ko eni 'i he ngaahi tafa'aki ko ia 'Eiki Sea ko e va'a fakaivia 'a e kakai fefine pea mo hono vahevahe taau.

'Oku ou tui 'Eiki Sea ko e kongā pē ia 'oku ou lave atu ki ai, fakamaama mai pē ko u fiemālie ai pea 'oku ou fokotu'u atu.

Sea Komiti Kakato: Ko fafine mo tangata 'oku 'ikai ko e fafine 'ata'atā pē he Fakafofonga ē, 'oku kau ai mo e tangata 'i he *sub program* ko ena 'oku ke me'a mai'aki.

Losaline Ma'asi: Mālō Sea, fakatulou atu ki he Feitu'una Sea pea 'oatu e fakatapu koe'uhí ko e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato kae 'oatu pē ki'i fehu'i pē ko eni fekau'aki pē eni Sea pea mo e peesi 271 ki he kakai fefine. Koe'uhí ko e *grant* ko eni 'oku 9 mano, ko 'eku tokanga pē Sea koe'uhí ko hono fakanaunau 'o e ngaahi fale lālanga mo e fale koka'anga mahalo ko e fale eni 'oku mei 'i he tolungofulu tupu ka 'oku tui pē Sea 'oku mahu'inga 'aupito ki he ngaahi fale ko 'eni 'oku 'i ai hono naunau hangē na'e 'i ai 'a e me'a 'a e Fakafofonga ko ia 13 'o Ha'apai...

<007>

Taimi: 1435-1440

Faka'amu ke hiki e pa'anga tokoni he oku si'isi'i e 9 mano

Losaline Ma'asi : ... ki he misini fakapā tutu. Pea 'oku ou tui 'oku mahu'inga 'aupito 'a e ngaahi ngāue ia ko iá ke fakanaānau 'a e ngaahi falé, 'ikai ke ngata pē 'i he misini fakapā tutu, 'i ai e papa koka'anga, 'i ai hono ngaahi naunau koe'uhí ke mafaifai e ngāue ko iá pea longomo'ui 'o fakatatau ki he ngaahi fale ko ē kuo 'osi langa. Ko u tui pē 'oku mahu'inga pea 'oku ou pou pou atu koe'uhí ko e fo'i *Grants* ko eni he'ikai ke fe'unga ia hangē ko e me'a ko ia ko ē 'a e Fakafofongá 'oku pa'anga 'e 5 mano ki he misini fakapā tutu 'e 1. Pea kapau ko e ngaahi fale lālangá ē 'oku 'i he 30 tupu, 'oku mahu'inga pē ke tokanga'i 'a e 'ū me'a ia ko iá Sea ke fakanaunau 'i he ta'u fakapa'anga hokó koe'uhí ke lava 'o tokoni ia ki he fakalalakala ko ia e ngaahi ngāue ki he kakai fefine. Mālō e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato : Mālō. 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Mālō 'aupito Sea, pea ko u fiefia lahi pē 'i he ngaahi fehu'i ko eni, pea mo e feinga fakamaama ko eni Sea. Ko e 9 mano ko eni ki he tokoni ko ē tafa'aki ko ē ki he Va'a Ngāue ko ia ki hono fakaivia e kakai fefiné pea mo e vahevahe taau, pea mo e tatau ki he tangata, kakai tangata. Sea 'oku mo'oni 'aupito ko e ki'i pa'anga foki ko eni 'oku si'isi'i pē 'a ia ko e 9 mano, na'e 1 kilu, pea 'oku toe ki'i holo hifo eni 'o 9 mano. 'A ia ko hono 'uhingá ko e ivi pē eni mahalo ko e ivi ngāue pē eni 'oku lava 'o ma'u ke fai 'aki e fakahoko fatongia. Ka ko e fiema'ú ia lahi 'aupito e fiema'ú ia.

Ko e me'a pē ko ē 'oku mau lava 'a ia ko e 'u ngaahi tohi pē ko ē 'oku 'uluaki 'oange pea fai leva hono sivilivi'i 'o mahino ko eni 'a e ngaahi me'a 'oku vivili ange pea 'oku tuku atu leva ai 'a e pa'anga ko eni. Ko e me'a ko ia ki ha toe pehē te mau toe 'ai ha fa'ahinga fakakaukau hangē ko e me'a ko ia 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga 13. Ko e *Grant* eni ka 'oku ou kole atu Fakafofonga 13 pea mo e Fakafofonga Fika 5, 'oku 'i ai 'a 'etau *Development Fund*. Kapau 'e to'o hake ia 'o toe fakalahi 'aki eni, ko e 'uhinga kae 'oatu mo eni 'o fakatatau 'aki mahalo na'a ai ha tokoni. Manatu'i ko Tonga ni kátoa. Tonga, 'Eua, Ha'apai, Vava'u Niua mo Niua te nau kole ki he fo'i

pa'anga ko ia. Pea ko 'ene a'u pē ki he 'osi 'a e ivi ko ē 'o e ki'i pa'angá pea mau tāpuni ai 'o talitali ki he ta'u hokó. Ka ko ia Sea ko e tu'unga ia ko ē 'oku 'i ai 'atā pē ki'i faitohi mai pē te ke ki'i talamai pē ke ta potalanoa ki ai he ongo Fakafofonga Ha'apai ke tau ki'i talanoa mo moua. Mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō fakamaama 'Eiki Minisitā,

Malava pe ke kei faitohi ange ngaahi kulupu kakai fefine fakafou he Fakafofonga ki ha tokoni.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō Sea tapu pea mo e Hou'eiki Sea. 'Uluakí ko e sēniti nō ko ē na'e tuku atu ko ia ki he hou'eiki fefine, kapau 'oku kei 'i ai ha fiema'u, 'oku 'i ai pē kuo 'osi lahi hono ngāue'aki. 'Oku mea'i pē 'e he ngaahi kulupu fefine, fakahū ange pē tohi fakafou mai he 'ofisi 'o e Fakafofongá pea 'omai ki 'ofisi. Manatu'i ko e sēniti ko ení 'oku vilo pea ko 'ene lahi pē hono ta mai 'o e sēniti 'oku lava tuku atu e sēniti ko eni. Tatau pē ki he sēniti ko eni na'e fakapatonu ki he hou'eiki fefine, mo e sēniti ko eni ke tokoni ki he, 'ia *GITA*.

Ko hono uá 'Eiki Sea na'e 'osi fokotu'u, na'e 'osi fai foki hono fokotu'u pea alea'i 'a e kole ko ia pea mei he Tēpile 'a e Hou'eikí ki he 'inasi ko ē ki he kau Fakafofonga ko ē ke hiki hake pea mei he 2 mano ki he 5 mano, 'a ia ko e hiki'aki e 3 mano. Pea na'a ku 'osi tali ki ai Sea ko u fiemālie e Pule'angá ke tali 'a e ki'i fakalahi ko ení. Pea 'oku 'i he malumalu foki ia 'i he Vouti ko ia 'a e 'Eiki Minisitā. Ko ia 'oku ou kole atu ke tau tali 'a e Vouti 'a e 'Eiki Minisitā fakataha mo hono ki'i fakalahi 'a e sēniti ko eni ki he kau Fakafofonga ko eni 'i Tongatapu ni. Mālō 'Eiki Sea.

Veivosa Taka : 'Eiki Sea tapu pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato : Me'a mai.

Veivosa Taka : Ko u fakamālō pehē ki he Fale 'eiki ni. Sea fakamālō pē au ki he Minisitā Pa'anga ko e ngaahi tānaki 'oku fakahoko. Ko e me'a 'Eiki Sea 'oku ou ki'i hoha'a ki ai, ko e me'a mai 'a e Minisitā Fakalotofonua ke mau tohi kole atu. 'Eiki Sea 'oku 'osi 'i ai 'emau ngaahi fiema'u vivili kuo toutou 'ohake 'i Falé ni pea tali ia 'e he Falé ni, pea ko u tui ko e me'a ia 'a e 'Eiki Minisitā mo 'ene kau ngāue ke nau fa'u e palani 'o fakatatau ki he'emau ngaahi fiema'u....

<008>

Taimi: 1440-1445

Veivosa Taka: ... pea ko u tui 'Eiki Sea kapau leva 'oku toe fulihi 'a e ngāue ia ko e 'uhinga ia 'oku ou ki'i tautapa atu ai 'Eiki Sea 'oku 'i ai e *budget support cash, donor cash* 'i he peesi 8 'i he ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea 'e lava pē ke u ki'i tali pē kae vave mo toe ki'i nounou ange Sea?

Veivosa Taka: 'Oku 'i ai e pa'anga ai 'e 91 ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ...

Veivosa Taka: Miliona.

Sea Komiti Kakato: Ko e 'Eiki Minisitā te ke loto ke tali fakavavevave kae ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Fakatonutonu atu pē Sea.

Veivosa Taka: Ko e tokoni pē ko 'ene tali mai?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Fakatonutonu Sea.

Veivosa Taka: Sea kou kole fakamolemole atu ki he Feitu'una ko 'emau, ko 'emau fakahoko fatongia ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ko e fakatonutonu eni Sea.

Veivosa Taka: Pē ko e toe fakatonutonu ka ko hai te ne hanga 'o tali?

Sea Komiti Kakato: 'Io ko e fakatonutonu. Kuo u ki'i hē au ho'omo toe tūkua holo ho'omo ngongone, fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ko e anga fakangāue 'oku 'i ai e foomu ke ō ange 'o fakafonu, ko e me'a, ko e ko e ngāue ia 'a māmani pea mo fakapolofesinale angé 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ke mo ō ange 'o faitohi 'oku 'i ai e foomu 'e fakafonu e foomu ko ia pea 'oku 'i ai mo e ki'i tohi pē ko e Fakafofonga pē ko e Taki 'o e To'utupú pē ko hai 'e pau ke fakapipiki fakataha ange ai pea mo e fika ko ē 'oku fiema'u.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko 'ene 'osi ia ...

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: 'Oku 'ikai ke pehē ia te mo toe ō ange moua ...

Veivosa Taka: Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ka ko e 'oange pē, mālō.

Veivosa Taka: Kou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā ko e tali faka'ofa'ofa kuo fakahoko 'Eiki Sea ka ko e me'a 'oku ou hoha'a ki ai kuo toutou 'ohake 'i Fale ni 'a e fiema'u vivili 'a e *Government priority* ko hai kuo ne hanga 'o fakaa'u *ke achieve* e fiema'u ko eni ko ē 'a e fiema'u vivili. Ko e *Executive* ka kapau ko e founa fo'ou eni ia kuo 'omai Sea fakamolemole te mau fou atu pē he laini ko ia ka kou tui ko e pa'anga ko ē 'oku fai ki ai 'a e talanoa 'oku makatu'unga ia mei he patiseti mei he palani *Government priority, priority* fiema'u vivili 'a e kakai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea fakatonutonu e Fakafofonga.

Veivosa Taka: Kou tui 'Eiki Sea ko e me'a ia 'oku ou fakahoko atu mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu e Fakafofonga ko eni ke tuku ā 'a e me'a ki he fiema'u vivili tau 'osi mea'i kātoa pē. Ko e vahevahe eni 'oku 'osi 'oatu he Pule'anga pea mo fiemālie ko ia pē. He 'ikai ke toe tānaki ha seniti ki ha potungāue he lele atu ko eni pea he 'ikai ke toe fai ha fehikitaki mou laumālie kuo 'osi mau e ngāue ka tau fononga mālō.

Paloti pea tali Vouti fika 17 'a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā ka tau pālōti ā. Mou laumālie lelei pē kou lave'i lelei atu pē feme'a'aki, Kalake tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Vouti hono 17 Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua mo hono fakalahi fakahā 'aki e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, Nōpele Tu'iha'angana. Loto ki ai e toko 21.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Hou'eiki homou laumālie lelei kuo tali e vouti ko eni, me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu atu pea mo e Feitu'una Sea, tapu pea mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea kou faka'apa'apa lahi pea kou fakafofonga atu pē 'a e fakamālō mei he motu'a ni kae 'uma'ā 'a e Pule Ngāue pea mo e kau ngāue ko ia 'o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 'i ho'omou tali lelei 'a e Vouti ko ia 'a e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō tau hoko ki he Vouti hono 18 kou kole ki he 'Eiki Minisitā pea kapau 'oku laumālie lelei ke ke fakataha ai pē 'a e Vouti 18 mo e 24 hā pē ha me'a ki ai e Hou'eiki.

Vouti fika 18 mo e 24 Potungāue Ngoue mo e Toutai.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea fakamālō atu ko e me'a pē na'e 'ai ke u tu'u hake 'o kole fokotu'u atu ki he Feitu'una ke kau lōua mu'a 'a e ongo vouti ko eni ko e si'i talu e lele mai 'a e mātu'a potungāue 'a e motu'a ni 'o talitali pea kuo nau, ma'u e faingamālie ko eni Sea ke hoko ua atu ai pē fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā. 'Oku 'i ai 'a e pou pou mei Tongatapu Fika 9. Me'a koe.

'Eiki Minisitā Ngoue: Mālō Sea tapu pē pea mo e Feitu'una Sea kae 'uma'ā e Palēmia ko e kole pē Sea ke u hūfanga atu he fakatapu kuo 'osi hono aofaki 'Eiki Sea. Hou'eiki mālō ho'omou laumālie mālō 'etau ma'u mai ki he 'aho fakakoloa ko eni 'Eiki Sea. Sea ko e Vouti 18 ko e Vouti eni 'a e Potungāue Ngoue, Me'atokoni mo e Ngaahi Vao'akau 'Eiki Sea. Kapau

te mou me'a ki he peesi ono Hou'eiki mou patiseti ko ē 'a moutolu 'osi hanga 'e he Pule'anga 'o fakakulupu ...

<009>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Minisitā Ngoue: 'A ia ko e potungāue 'e 25 'Eiki Sea. 'A ia ko e kulupu 'uluakí 'Eiki Sea ko e kulupu ia 'oku 'i ai 'a e potungāue 'e 4 kau ai pea mo e Fale Alea 'Eiki Sea. Kulupu hono uá, ko e ngāue ki muli mo e malu'i. 'Oku 'i ai e potungāue 'e 2 ai. Ko e kulupu fika tolú 'Eiki Sea ko e potungāue fakalukufuá 'a ia 'oku 'i ai e potungāue 'e 6 ai 'Eiki Sea. Ko e kulupu hono fā, kulupu ia ko ē laó mo e maau 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai e kulupu 'e tolu ai. Kulupu fakasōsialé 'Eiki Sea fika nimá 'oku 'i ai e potungāue 'e 3 ai. Ko e kulupu leva hono onó 'Eiki Sea ko ē 'oku 'i ai e ongo potungāue ko ē 'a e motu'á ni 'Eiki Sea ki he ngoué mo e toutaí. 'A ia ko e kulupu ko ení 'Eiki Sea ko e sino matu'aki mahu'inga taha ia 'Eiki Sea. Pea ko hono fitú 'Eiki Sea ko e ngaahi ngāue lalahi 'a ia 'oku 'i ai e potungāue 'e 3 ai. Fakakātoa ia ko e 25 'Eiki Sea.

Tu'u mu'a Sea ke u foki mai ki he kulupu fika ono 'Eiki Sea. Fakatatau mo e ma'u 'a e motu'á ni ko e ngaahi sino eni 'oku nau mahu'inga taha 'i he fonuá ni fakatupu faka'ekonōmiká 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai e Potungāue Fefakatau'akí pehē foki 'a ia ko e fakalalakalaka faka'ekonōmiká, 'i ai e Potungāue Ngoue, Me'atokoni mo e ngaahi Ngāue Vao'akau 'Eiki Sea 'oku fokoutua ai e motu'a ko ení pehē ki he Potungāue Toutaí kae 'uma'ā e Potungāue Takimamatá 'Eiki Sea. 'Eiki Sea 'oku mou 'osi mea'i pē Hou'eiki he Fale ni kuo tau 'osi feme'a'aki pea mau me'a ange toenga e Hou'eiki pea kau e motu'á ni 'i he talanoa me'a ki he Fale ni 'o fekau'aki pea mo e ngaahi palani ngāue 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko u, ko u loto pē koe'uhí ke fakanounou te u talanoa atu pē au Sea 'i he fika. 'Oku 'i ai e me'a ko ení 'oku ou ma'u 'i he Patiseti ko ē. Pea kapau leva te ke fiema'u ha ngaahi fehu'i pē fakafekau'aki mo e 'ū fakaikiiki 'Eiki Sea ko u tui 'e malava pē ke ke fehu'i mai pea tali. He 'oku 'i ai pē ni'ihí 'i he Fale ni pea mo e ni'ihí e potungāue 'oku 'i hoku tu'á Sea ke nau tokoni 'Eiki Sea.

'I he peesi onó 'Eiki Sea kapau te ke me'a hifo pē 'i he kulupu fika ono 'Eiki Sea 'a ē ko ē na'a ku lave ki aí. Kole pē ki he tokotaha ko eni 'oku 'i ai ko eni 'etau tekinolosiá 'i he kulupu onó. Ko e potungāue 'a ia ko e vouti ia. Kapau te mou me'a ki he kongá ko ē kimu'á 'oku 'i ai e 10 miliona ko e pa'anga ia 'a e Pule'angá 'oku tokoni mei muli pea mo e katokatoa 'o e 'Esitimeti. 'A ia ko e 'Esitimeti eni 'Eiki Sea 'oku tokoni ki he Potungāue Ngoué. Kapau leva te ke 'alu ki he peesi 279 'a ia ko e 279 'Eiki Sea kapau te ke me'a ki ai, 2021 na'e fe'unga mo e 10 miliona. 'Oku 'i ai pē ki'i hiki heni 'Eiki Sea ko e hiki'aki pē 2 kilu tupu Sea 'i he Potungāue Ngoué. Me'a ko ena na'a ku lave ki ai 'Eiki Sea mahalo te ke me'a pē ki ai pea tñaki fakakātoa kotoa 'i he peesi 6 'Eiki Sea. Kapau te ke me'a hifo 'Eiki Sea ki ai 'i 'olunga 'oku 'i ai e pa'anga ko e tokoni mei muli, fe'unga ia pea mo e 5 kilu.

'Oku 'i ai mo e pa'anga tokoni koloa 'Eiki Sea ko e pa'anga 'e 4 kilu 'i he Potungāue Ngoué 'Eiki Sea. 'I ai leva pea mo e pa'anga mei muli Sea ko e 10 miliona fakataha kotoa, tñaki katoa ia 'Eiki Sea 'o ma'u ai e 15 miliona 'Eiki Sea. 'Eiki Sea kapau 'e to'o kotoa 'a e ngaahi me'a na'a ku fakamatala ki aí ka ko e Patiseti mahino mo pau 'oku ngāue'aki 'e he potungāue 'o fakatatau mo e me'a na'a ku lave ki ai 'Eiki Sea, 'oku fe'unga pē pea mo e hiki 'aki ko e 2 kilu tupu pē 'Eiki Sea. 'Eiki Sea 'oku 'i ai pē mo e ngaahi fika 'oku 'omai 'e he Pule'anga, ko e ni'ihí 'i he tauhi tohí te ne tataki 'aki kitautolu mo fakahino'i kitautolu 'Eiki Sea. 'Oku 'i he

peesi 8 ka 'oku 'i ai pē ngaahi mata'ifika ai ko e 10 liunga ko e taha liunga ko e ngaahi fika ia te ne hanga 'o fakamahino ke mea'i he Fale ni kotoa ko e anga ia e 'alunga e pa'anga 'oku 'omai 'e he Pule'angá mei he ngaahi fonua mei muli mo e pa'anga 'oku ma'u 'i he fonuá ni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea 'o hangē pē na'a ku lave ki ai 'Eiki Sea ko eni ko u 'osi lea'aki 'Eiki Sea ko e pa'anga ko ē tokoni mei muli 'oku fe'unga pea mo e 18 mo e 10 tupu miliona 'Eiki Sea. Fakakātoa pea mo e Patiseti mo e pa'anga 'oku 'omai he Pule'anga tānaki kotoa ia 'o ma'u e 15 miliona 'Eiki Sea. Sea 'ikai te u 'iló pē te u toe fakalōloa fēfē 'Eiki Sea 'eku fakamatala. Pau te mou fakatokanga'i pē me'a ko u fakamatala ki ai ko e ki'i hikihiki hiki si'isi'i pē ka ko e 'ū tokoni ko ē ...

<002>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Minisitā Ngoue: ... uta mei muli mahino 'aupito ia 'Eiki Sea, ku ou 'osi vakai'i 'i he polokalama ko ē 'a e Potungāue Ngoue ko e *sub programme* pē 'e 2 'e 'Eiki Sea.

Hou'eiki 'oku ou tui au 'oku 'osi fe'unga e fakamatala 'oku ou fai, ka 'i ai ha ni'ihi 'oku 'i ai ha'ane fehu'i, ko au 'Eiki Sea te u fakahoko mo'oni pē hoku loto mo'oni 'Eiki Sea, fiema'u 'oku fu'u fiema'u 'aupito, ko e talu pē ongona mai 'aneuhu fo'i ongoongo ko eni 'a e Minisitā Pa'anga kuo holo e toe fiema'u seniti ia, 'oku ou ongo'i 'oku 'i ai e me'a 'e toe faingata'a'ia ai 'a e Pule'anga ko eni 'Eiki Sea, ha pē ivi malava 'e he Pule'anga ke tokoni, tautautefito ki he me'a na'a ku lave ki ai, ko e ngaahi sino ivi tokoni faka'ikonōmika eni fu'u fiema'u 'aupito ke fakaivia 'Eiki Sea, pea 'oku 'i ai pē pa'anga talifaki 'a e Pule'anga 'e malava 'o tokoni 'Eiki Sea ko u fokotu'u atu ke tali eni.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā, kimu'a pea fai e feme'a'aki talitali lelei atu e *CEO* mo e si'i kau ngāue 'a e 'Eiki Minisitā nau me'a mai mei honau 'ofisi ke fai hano tokonia si'enua 'esitimeti.

Hou'eiki 'oku 'atā ke mou feme'a'aki, fehu'i. Me'a mai Tongatapu fika 8.

Si'isi'i e Patiseti 'a e Potungāue kapau ko e taumu'a ke langa e fonua.

Semisi Fakahau: Fakatapu atu ki he Feitu'u na Sea. Fakatapu ki he Tokoni Sea 'a e Fale Alea, fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'o e Fonua, pehē ki he 'Eiki Palēmia, pea mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti. Fakatapu foki ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

Ko e tu'u pē ke pou pou ki he patiseti ko eni 'a e Potungāue Ngoue, Potungāue Toutai, pea hangē ko ia na'e me'a'aki pē 'e he 'Eiki Minisitā, hono fakakalakasi 'oku, ko e sekitoa eni ko ē 'ikonōmika, ka ko e me'a pē na'a ku 'ohake pē kimu'a, ka ko e toe faka'amu pē ke toe 'ohake pē 'uhi he 'oku toutou ngāue'aki ma'u pē 'a e sekitoa ko eni ko e kaha'u ia 'i he langa fakalalakaka ko ia ke tupulaki 'a e langa fakalalakaka 'i he fonua, faka'ikonōmika 'a e sekitoa ko eni 'e 3 'oku kau ko eni ki heni, 'a ia ko e Ngoue, Toutai pea mo e Takimamata.

'Eiki Sea ka ko e sio hifo ko eni ki he patiseti ko eni 'a e Ngoue ko e 15 miliona pē ko e Toutai ko e 8 miliona pē, 'ikai keu 'ilo'i pē ko e fiha koā 'a e Takimamata. 'Oku fu'u si'isi'i 'aupito 'aupito eni 'a e ki'i patiseti ko eni 'o kapau ko 'etau taumu'a ia ko ē ke langa hake hotau fonua,

tu'unga faka'ikonōmika hotau fonua, ki 'olunga. Pea 'oku mahino kuo 'osi tali e patiseti ia ko eni 'osi fokotu'utu'u ia 'o maau ka 'oku sai 'aupito pē. Ka ko 'etau sio ko ē ki he kaha'u 'Eiki Sea, 'oku lahi 'aupito 'aupito 'a e fiema'u pea mo e faingamālie ko ia ke langa 'a e sekitoa 'e 3 ko eni ke 'alu ki he tu'unga 'oku toe fu'u lelelange, pea tupulaki ma'u pē 'o fakalalakaka ma'u pē mei he ta'u ki he ta'u ke mahino 'oku fakalalakaka 'a e 'alu 'a e 'ikonōmika ko ia 'o e fonua.

Pea mahino pē ia ki he motu'a ni 'oku hū mai ko ia 'a e tokoni ko ia mei muli pea hangē 'oku tau to'o ma'ama'a ai pē 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku hoko ko eni ki he sekitoa 'e 3 ko eni. Pea he ko e faka'amu noa pē 'a e motu'a ni ia 'i he anga ko ē 'a e sio mo e mahino ko ē ki he lahi ko ē 'a e ngaahi ngāue 'oku fiema'u ke fakahoko, ka 'oku te'eki ai ke a'u ki ai 'a e ngāue ko ē ke langa fakalalakaka 'a e Ngoue mo e Toutai, faka'amu noa ange pē na'a 'i ai ha Pangikē Fakalalakaka makehe pē ia ki he Ngoue mo e Toutai, pea mo e Takimamata. Koe'uhí ke fo'i nofo taha pē ki he sekitoa 'e 3 ko eni, koe'uhi kae lele langa ko ia ke alu 'aupito pē ki 'olunga. Pea ko ia 'oku 'i ai 'a e faka'amu noa pē ko e sio ko eni ki he kaha'u, 'uhi ke fai ha fakakaukau ki ai he 'oku fu'u mahu'inga 'aupito 'aupito ke langa hake 'a e 'ikonōmika 'a e fonua ka ko e sekitoa eni 'e 3 kuo tau fili pē pea fakaongo mi pē 'i he patiseti 'o e ta'u kotokotoa pē, kae me'apango ko 'etau sio ko ē ki he fika ko eni 'o e patiseti ...

<005>

Taimi: 1455-1500

Semisi Fakahau: ...Sekitoa 'e tolu ko eni fakatatau ki he ngaahi sekitoa kehe 'oku hangē ko ē 'oku fehanganagai ia mo e anga ko ē tu'u ko ia, mahalo ko e ki'i fakamatala pē ia Sea ke tokoni atu ki he feme'a'aki 'oku fai mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Fakafofonga Fika 8, fakamaama mo e fokotu'u e hala fononga ki he ngāue ke fakatokanga'i he kaha'u, me'a mai Ha'apai 12.

Fehu'i ki he 5 miliona 'i he good and services.

Mo'ale Finau: Sea tapu mo e Feitu'una, Sea fakamālō ki he 'Eiki Minisitā pea pehē ki he CEO. Ko e polokalama mahu'inga 'aupito eni ia 'Eiki Sea hangē pē ko e me'a na'e me'a ki ai e 'Eiki Minisitā ko e fiema'u ia 'oku lahi, ka na'a ne 'omai 'a e fakakaukau 'oku nau hanga 'o *consider* lelei 'aupito 'aupito 'a e tu'unga fakapa'anga 'oku 'i ai hotau fonua, fakamālō atu 'i he...ka 'i he taimi tatau 'Eiki Sea 'oku 'i ai pē foki e silini na'a tau hanga 'o paasi ke 'ave ki he Falepa'anga ko u tui kau eni he fo'i sekitoa mahu'inga 'e lava ke faka'uhinga'i lelei ha'anau toe kole atu ki he fo'i silini ko ia 'Eiki Sea ki ha ngaahi me'a mahu'inga 'i ha feitu'u ko eni, pea ko ia 'oku ou fakamālō ki he maama mo e fakakaukau ko ia. Ko e ki'i me'a pē 'e taha 'oku ou vakai hifo he peesi 277 'oku 'i ai e fo'i 5 miliona fekau'aki pea mo e *goods and services* 'i he me'a ko eni, kole pē ki he Minisitā ke ne ki'i 'omai pē 'a e ki'i fo'i fakanounou pē ko e ki'i me'a pē ia 'e taha ki'i me'a pē ia 'oku ou 'eke koe'uhí ko e lava ke maama ki he kakai 'o e fonua 'e tu'uaki ai pē 'enau falala'ia mo falala'anga e 'ai e me'a ko eni pea 'osi ko ia ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Peesi fiha fakamolemole?

Mo'ale Finau: Peesi 277 pē fakakātoa.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea 'oku ou faka'amu pē ke mahino kia tautolu mo e Fakafofonga koe ngaahi sino ē fakapa'anga mei muli fo'i konga kātoa ko ē ki lalo 'Eiki Sea, 'a ia ko e

fakapa'anga ko ē mei muli. 'A ia 'oku 'i ai e pa'anga mei he Pule'anga Tonga ko e Pule'aga Tonga ko e pa'anga *cash* Sea 'oku fe'unga mo e 9 kilu 9 miliona fakamolemole ko e pa'anga ko ē mei muli *cash* mo ia ...ki'i me'a hifo pē ki ho ...ko e 277 eni. 'Oku 'i ai mo e pa'anga ko e *in kind* ko e pa'anga ko eni 'Eiki Sea ko e me'a eni ia 'oku fakahoko ia, pea 'oku 'osi 'i ai pē mo hono taumu'a 'o'ona Sea fe'unga mo e 4 miliona 'Eiki Sea, 'i ai leva mo e toe pa'anga ko e *cash* pē eni mei muli Sea ko e 59 'a ia ko e 5 kilu ia, tānaki fakakātoa ia 'o ma'u e 15 miliona ko ē 'a ia ko e Patiseti ia ki 'olunga, fo'i 15 miliona ko ē ki 'olunga tānaki kātoa ia 'o ma'u ko e tokoni ia ki he potungāue. Kapau te ke me'a ki he peesi 7.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki'i tokoni atu 'Eiki Minisitā.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Fakama'ala'ala ki he vahevahe 'o e patiseti kau ai e 5 miliona.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai e 'Eiki Minisitā ko e 277 ia 'oku 'omai mei ai e pa'anga, kau e Potungāue Ngoue 'Eiki Sea 'oku 'i ai e konga lahi ko hono fakapa'anga e fakamole angamaheni 'a e potungāue 'oku fakapa'anga ia mei muli. 'A ia ko e konga ia he tokoni ko eni na'e ma'u mai he Pule'anga he ta'u ni ko e 69 miliona na u talanoa ki ai, na'e to'o ia 'o 'ave 'a e 30 miliona ke tokoni ki hono fakapa'anga 'a e *recurrent budget* ko ē 'o e ta'u fakapa'anga 21/22.

Ko e pa'anga hū atu ko hono vahevahe lalahi pē ia ngaahi fakamole ko ē ki he potungāue toki 'alu kimui ki he Patiseti ko e fakaikiiki ia 'a e polokalama kotoa pē. 'A ia 'oku hangē ko e kau ngāue ko e kātoa e pa'anga ko ē ki he kau ngāue ko e 5 miliona, toki 'alu leva ia ki he ngaahi polokalama fakaikiiki ai 'a e kau ngāue, 'a ia ko e *goods and service* ko e ngaahi koloa ia ko ē mo e ngaahi *service* 'oku fiema'u he potungāue ke fakahoko'aki honau fatongia 'oku fe'unga mo e 5 miliona, taimi ko ē ke fakaikiiki ko ia te tau foki leva ki he 'esitimetu ki he ngaahi polokalama kotoa pē 'a ia 'oku veteki eni 'e he vouti 14 'i he koloa pea mo e sēvesi 'a ia 'oku fakaikiiki kātoa ai mālō 'Eiki Sea ko u tui 'oku ...

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mo'ale Finau: Mālō 'aupito 'Eiki Sea ko u tui au kuo fe'unga e fakamatala ia ko ē kou veteki pea kuo a'usia pē 5 miliona 'e a'u pē ia ki he tapa kehekehe 'oku palani ki ai e potungāue, ko ia Sea 'oku fakamālō atu ki he fakamaama ko ia mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki'i tokoni faka'osi atu pē. Ko e hangē ko e hoha'a ko eni na'e fai he Fakafofonga 'a e 'ikai ke lava 'o fakahaa'i he vahevahe ko eni 'a e mahu'inga 'a e ngaahi sekitoa ko eni. 'Oku kau e... mo'oni 'aupito pē ia, pea ...

<007>

Taimi: 1500-1505

5 miliona ne tuku ki he *contingency* 'oku 'ata e potungāue ko eni ke nau kole ki ai.

'Eiki Minisitā Pa'anga : ...'oku kau 'a e pa'anga ko eni 'oku hanga ki he Potungāue ko eni 'i he ma'olunga taha 'i he ngaahi ta'u ko ia kimu'a. Ko e me'a 'e taha 'oku mahu'inga hení ke

fakatokanga'i, lahi 'a e ngaahi *reform* 'oku fai 'e he Potungāue Ngoue kau ai 'a e hono faka'ai'ai ko ia 'o e faama moá pea 'oku 'osi a'u ia ki motu. Meimei ngaahi koló 'oku 'i ai e ki'i fāmili oku 'i ai 'enau fo'imoa, 'oku 'i ai e faama moa ki he kai pea mo e me'atokoni mo e fakatō. Kau heni 'a e ngāue vāofi 'a Potungāue pea mo hono kamata ke *implement* 'a e *PACER PLUS*. Toe ngāue fakataha 'aupito 'a e Potungāue ko ení mo e MTED ke lava fakaava ha'atau māketi mo e fefakatau'aki mo Ha'amoā *bilateral agreement* pea kae 'uma'ā 'a e 'u *initiative* kehekehe.

Ko e pa'anga ko eni 'e 5 miliona ko eni na'e to'o ko eni 'o tānaki ki he *contingency* ko e ngaahi sekitoa 'ekonōmika 'oku nau 'atā kātoa ki ai ke fokotu'u mai ha'anau palani ngāue ke lava 'o 'inasi pea mei he sēniti ko eni. Ko ia ko u fokotu'u atu 'Eiki Sea, kole ke tau tali 'a e Vouti 'a e Potungāue Ngoue. Mālō.

Sea Komiti Kakato : Me'a mai e 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai kae toki lava pē ia peau kole ke tau ki'i mālōlō ai ke mou me'a atu 'o ki'i mālōlō ka mou toki me'a mai ke tau faka'osi e Vouti ko eni. Me'a mai.

Lord Tu'iha'angana : Tapu mo e Feitu'ú na Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato. Sea fakamālō pē ki he 'Eiki Minisitā pea 'oku ou tui hangē pē ko e feme'a'akí kau pē eni he ngaahi Potungāue ongo Potungāue lalahi na'e fai ki ai 'a e feme'a'aki lahi he patiseti mo e fokotu'utu'u ngāue ko ia ke langa'i hake 'etau 'ikonomika. Ko u tui kuo 'osi mahino e tafa'aki ko ia Sea. Ko e ki'i fehu'i nounou pē ia Sea fekau'aki he Minisitā. Na'e fai pē foki e kole he ta'u kuo 'osi pea 'oku toe hoko atu he ta'ú ni. Ko u tui ko e taumu'á pē foki ko e tokoni ki he tu'unga fakapa'anga 'a e kakai 'i he taimi faingata'a ko eni, 'a e toutai'i e mokohunu 'Eiki Sea. Pea 'oku fai e fakamālō ko eni kuo 'osi toe kamata foki hono 'a e toutai ko ia he ta'u ni,

'Eiki Minisitā Ngoue : Ki'i fakamolemole pē kole atu pē ki he 'Eiki Nōpele ko e me'a eni ia 'a e Potungāue Ngoue.

Lord Tu'iha'angana : Pehē 'e au na'e 'ai fakataha. 'Ikai?

'Eiki Minisitā Ngoue : Te'eki ke mau a'u ki ai ki he Toutai.

Lord Tu'iha'angana : Tuku ai pē ia ke 'oatu e fehu'i kae toki tali mai 'anai.

Sea Komiti Kakato : Mou tohitohi pē, Sai tau mālōlō ai. Mālō.

<008>

Taimi: 1520-1525

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'i'afitu ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga ki'i fakamolemole pē kau, kou tokanga pē ki he 'Eiki Minisitā Ngoue ke fakamaama fakataha mai ai pē ke fai hono fakamalanga'i e ongo vouti. Ke laumālie pē ki ai he ko eni na'e fehu'i atu 'e Ha'apai ia e Toutai pea kuo me'a mai e Feitu'una ia he ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sai pē Sea 'oku faingofua pē Sea hangē ko e me'a nau lave ki ai Sea pau 'e laumālie e Fale ni lava lelei pē ia 'o fakahoko 'Eiki Sea. Kapau te mou me'a ki he peesi ono peesi tatau pē nau lave ki ai fakakātoa 'Eiki Sea. Me'a ko ē nau lave ki ai 'Eiki Sea 'o fekau'aki ko ē pea mo e hongofulu miliona ua kilu fā mano valu afe uangeau ...

<009>

Taimi: 1525-1530

Fakamahino e pa'anga 'oku ha he patiseti 'a e potungāue.

'Eiki Minisitā Ngoue: ... 'a ia ko e patiseti ia 'oku 'omai ko ē he Pule'angá mo e pa'anga mulí. Hanga he peesi 77 'o hulu'i tonu mai. 'A ia ko e peesi 277 'Eiki Sea mahino mai 'aupito 'aupito ai 'i he ki'i me'a ko ē na'e fehu'i ko ē he Fakafofonga 13. Ko e pa'anga ko ē kuo 'osi mahino 'oku tokoni'i he Pule'angá ko e 9 kilu, 9 miliona pē 'Eiki Sea. Pa'anga muli ko ē 'oku tānaki mai ki he patiseti 'o ma'u ai e fo'i mata'ifika ko ē ko e 10248200 'Eiki Sea. Tānaki 'a e 4 kilu ko ē 'Eiki Sea 'o ma'u ai e fo'i mata'ifiká. 'A ia ko e hono *breakdown* ia ko ē fo'i mata'ifika ko ē mei mu'a he peesi 6 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko u tui pē kuo 'osi mahino ki he Fakafofonga Fika 13.

'I he fika 6, fika 6 pē 'Eiki Sea mahino mai pē ko e pa'anga ko ē 'oku 'omai he Pule'angá ki he Potungāue Toutai ko e 4 miliona 'Eiki Sea. 'A ia ko e pa'anga ko ení 'Eiki Sea 'oku 'osi 'i ai pē pea mo e pa'anga muli tokoni ki he *Budget Support* 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai mo e pa'anga, ko e pa'anga tokoni mei muli pē 'Eiki Sea fe'unga ia mo e 2 miliona tupu. 'Oku 'i ai pea mo e *inkind* Sea 'oku fe'unga ia mo e 1 miliona. 'Oku 'i ai pea mo e pa'anga ko e *Government Support* pē mo ia 'Eiki Sea 'oku fe'unga ia pea mo e pa'anga 'e 6 miliona 'Eiki Sea. Tānaki fakakātoa ia 'o ma'u ai ko ē 'a e patiseti ko ē tu'unga he taimi ní. Ka ko e patiseti ko ē kuo 'osi fakapapau'i atu he potungāue 'Eiki Sea ko e 48, 4 miliona. 'A ia 'oku hiki 'aki pē 8 mano 'Eiki Sea 'i he Potungāue Toutai. Sea ko u tui ko e ki'i fakamatala pē ia nounou.

Ko hono fakaikiiki Hou'eiki hangē ko e me'a nau lave ki ai, ko e 10, 11, 12, 13, 14, 15 ko e 'ū pa'anga ia te ke lava 'o ma'u kotoa e fakaikiiki 'i loto he ongo potungāue ko ení. Ka 'oku 'i ai ha me'a 'oku mou fie fehu'i mai pea mou fehu'i mai. 'E 'i ai pē me'a te mau lava 'o tali atu 'Eiki Sea ka ko hono mo'oní ko hono fakaikiiki ko ē pē ko hono fakaveteveteki ko ē 'i loto he potungāue 'Eiki Sea 'oku lahi e ngaahi *activities* ia ai 'e veteki ki ai e pa'anga ko ení 'Eiki Sea. Ka ko u tui 'e lava pē ia 'omai ha'amou tohi fehu'i 'o hangē ko e me'a 'oku kole ki ai 'etau Hou'eiki Minisitā 'Eiki Sea. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā. Hou'eiki mou malanga fakalukufua pē moutolu ko ē kuo fakamaama mei he 'Eiki Minisitā. Me'a mai.

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea 'o e Komiti Kakatō, tapu mo e Hou'eiki 'o e Falé. Fakamālō ki he 'Eiki Minisitā kae 'uma'ā e ongo 'ofisa ma'olungá. Mālō 'aupito e fai hotau fatongia. Ko e taha foki e ngaahi me'a na'e tokanga ki ai 'a Tupou pea 'oku tokanga ma'u pē 'Ene folofola ki he mo'ui lelei 'a e kakaí. Pea 'oku tu'uaki mai he 'Eiki Minisitā ke tau ma'u 'a e me'atokoni fakalotofonua he 'oku ma'u ivi ia pea tau mo'ui fuoloa.

Minisitā 'oku fakamālō atu 'i he ngaahi houa na'e 'omi 'o tokoni kiate kimautolu e kau ngoué. Ka ko e toe fakahoha'a atu pē 'o tuku atu ki he Feitu'una mo ho kau 'ofisa ke toe 'omai mu'a

ha ngaahi houa. Ko e mahina ni ‘oku fakaheka ai e tokamu’á ke a’u ki he Kilisimasí kuo hoka ha fo’i ‘ufi, ma’u e tokamu’a e Kilisimasí pea pehē ki he faka’osi ta’u mo e ngaahi fakaafe ‘o e uike lotu. Mālō Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ko u fakamālō atu pē au ki he Fakaafongga Fika 9. Ko e kole mai ē ia. Ko u kole atu au, hiki nima koe ‘o tali kae tuku mai ke mau hanga ‘o vakai’i ‘a e tafa’aki ko iá ‘Eiki Sea. Ko u fokotu’u atu ke tau pālōti. Ko ena ko e Fakaafongga Fika 9 ē kuo, ‘i he Potungāue Ngoue ‘Eiki Sea.

Lord Tu’iha’angana: Sai ‘ai kae faka’osi atu mu’a e ki’i, ko ena ‘oku ke me’a mai koe ...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Fehu’i fekau’aki pea mo e mokohunu.

Lord Tu’iha’angana: Tapu pē mo e Feitu’una ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki. Ko ia te u fakahoha’a atu pē tautefito foki ko u poupu lahi ki he ongo potungāue ko ení ka ‘oku tautefito ki he teke ‘etau ‘ekonōmiká mo lava ke, na’a ‘i ai ha founa ke kake’i hake ai e *value* ‘etau pa’angá. Pea ko ena kuo ‘osi ‘oatu e ngaahi fakamalanga lahi ki he Patiseti *Statement* mo e ngaahi vouti kimu’a.

Ka ko e ki’i fehu’i pē eni ia ‘Eiki Sea fekau’aki mo e mokohunú hangē na’e ‘osi ‘oatu hono ki’i puipuitu’á. ‘A ena foki na’e kamata he kamata ta’u kuo’osi pea ko eni kuo kamata hono toutai’i he ta’u ní. Pea kuo kamata foki Sea pea ‘oku mahino ‘oku, ko e mokohunú foki ‘oku ‘i ai fakakalalasi fanga ki’i kalakalasi kehekehe fanga ki’i *species* kehekehe hono, ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e fa’ahinga ‘oku uku he loloto, fai mai pē mo e fa’ahinga ‘oku tufi pē he, ‘oku lava pē ia he finemātu’á kae ‘uma’ā e fanga ki’i kauleká ‘o ō pē ‘o, ha ki’i fāmili ‘o tufi mai e, ‘a e fa’ahinga ko iá ‘omai ‘o fua ‘o ma’u ai e seniti ...

<002>

Taimi: 1530-1535

Lord Tu’iha’angana: ... fanongo ‘e ‘Eiki Minisitā hangē ‘oku ta’ota’ofi e me’a ‘e ni’ihi pea ‘oku ‘i ai e me’a ‘e ni’ihi mahalo na’e *quota* pē foki e ‘ū me’a, pea kuo hihiki hake pē kamata e me’a kuo ‘osi e *quota* ia mahalo pē ko e hā, pea kuo ta’ofi ia. Poupu pē au pē ko e ha e ngaahi me’a ‘oku fai’aki e ta’ofi e, he ko e kau mataotao ena ‘oku ‘i he Toutai ‘oku nau ‘i ai, ka ko ‘eku kole pē ‘aku ‘e ‘Eiki Minisitā toe vakai’i ange pē mu’a, pea kapau ‘oku ‘i ai pē ngaahi ‘uhinga lelei ia ‘oku faka’ofa’ofa, ka ‘oku ou fanongo pē au mou toe ki’i fakama’ala’ala mai angé pē kuo ‘ai e ‘ū, tautefito ki he loliloli ko e ha fua e fanga ki’i me’a ko ia, ‘oku tufi holo pē, pē ‘oku, na’e fakangofua pē kuo fakangata, he ko eni ko e toki kamata mai pē eni uike ‘e 2 eni mahalo e lele ‘a e me’a pē ko e, ka ko e faingamālie ‘i heni ‘a e *CEO* mo e me’a ke, ko e ha koā e tu’unga ‘oku ‘i ai e, mahino foki ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ia ‘oku uku, mahino ko e kau toutai pē ia uku, kuo ō ‘o uku ‘i he lolotó, ka ko e fanga ki’i kalasi eni ko ē ‘oku si’i tufi holo pē ‘e he finemātu’a mo e fanau ke vakai’iange pē, ko e ki’i fehu’i pē ‘e ‘Eiki Minisitā, kātaki fakama’ala’ala mai. Mālō.

Fakama’ala’ala Minisita Toutai fekau’aki mo e tu’unga ‘oku ‘i ai e mokohunu.

‘Eiki Minisitā Toutai: Sea fakamālō atu ki he ‘Eiki Nōpele fika 1 mei Ha’apai, koe’uhi he’ene me’a mai fekau’aki pea mo e me’a tahi ko eni ko e mokohunu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea mo’oni ‘aupito ‘a e me’a ‘oku ne fehu’i, koe’uhi ko e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai, ta’u kuo’osi ‘oku tokoni ‘aupito ‘aupito ‘a e SPC ki he Potungāue Toutai ‘Eiki Sea, ke fakatolonga ‘a e me’a mo’ui ko eni ‘Eiki Sea. ‘A ia ko hono, ko e tokoni ko ē hono fakatolonga kuo ‘omai pē ‘a e tu’utu’uni mo e fengāue’aki fakataha mo e Potungāue Toutai ki hono fakangatangata ko ē hono toutai’i ‘e he tangata toutai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea koe’uhi ko e taimi faingata’a eni ‘Eiki Sea, ta’u kuo ‘osi na’e malava pē ‘e he Potungāue ‘i he toe talanoa pē ‘a e Potungāue pea mo e anga ‘emau vakai, ‘io ‘e malava pē ‘o toe fakalahi e me’a ko ia ‘Eiki Sea, ta’ui ni kuo mahino mai kuo ‘osi ‘i ai pē mo e ni’ihi ia ‘Eiki Sea kuo nau ‘osi fai e fetu’utaki holo ka ‘oku hangē ko e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele, tautautefito ki he fa’ahinga ko ē ‘o e mokohunu ko e loliloli, ko e loliloli foki ‘Eiki Sea ‘oku hūfanga ‘i he fakatapu ‘oku malava pē ia ‘e he kakai lalahi ‘o a’u ki he fanau, ka ko ‘enau fakatau ‘a e me’a ko eni ‘oku mei he kautaha ha’anau, ‘oku nau fakatau ‘a e me’a tahi ko eni ‘Eiki Sea, ‘oku fakatau kane ia ‘Eiki Sea. Mahalo ko e meimei ko e fa’ahinga eni ia ‘o e mokohunu ‘oku vave ‘aupito ‘aupito hono toutai, ka ‘oku tokoni ‘aupito ‘aupito ia ki he ngaahi fāmili ‘Eiki Sea.

Sea tuku mai ‘Eiki Sea koe’uhi ke mau ngāue ki ai he ‘oku mau ngāue fakataha mo e SPC he tokoni ‘a e va’a ko eni mei muli ki he tafā’aki ko eni hono toutai’i mo hono tokangaekina ‘a e fa’ahinga me’a tahi ko eni ke tolonga ‘Eiki Sea, ka ‘oku ou tui ‘Eiki Sea te mau ma’u atu pē ‘a e fakamatala fakataha ‘Eiki Sea ‘o fekau’aki mo e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele fika 1 ‘o Ha’apai ‘Eiki Sea, mālō.

Lord Tu’iha’angana: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā, me’a mai Ha’apai 12.

Mo’ale Finau: Tapu atu i he Feitu’u na Sea, pehē ki he Hou’eiki. Sea ko e vouti ko eni ‘i he tui ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea ‘oku lō ua, ko e vouti matu’aki mahu’inga ‘aupito ‘upito ‘Eiki Sea ‘i he ‘uhinga ‘oku lava ke tafe ai ‘a e silini ‘o a’u ki he tokolahi taha ‘i he fonua ko eni ‘Eiki Sea.

Kau ‘a e *Ministry* ko eni ‘i he *Ministry* ki he motu’a ni kapau ‘e fakapa’anga’i lelei’i mahino pē foki ‘Eiki Sea e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘etau seniti fakafonua, pea ‘oku fai pē hono fakapotopoto’i, ka ‘i he tui ‘a e motu’a ni ‘oku kau ‘a e Potungāue ko eni ‘e 2, Toutai mo e Ngoue ‘i hono fakaivia ‘a e kato faka’ikonōmika hotau fonua ‘i he’ene a’u ki he kakai ‘Eiki Sea. ‘Atu ‘a e fakatātā ko eni, ki he ngaahi houa palau ko ē na’e ‘ohake ‘e he Fakafofonga, mātu’aki ‘aonga ‘aupito ‘aupito ia ‘Eiki Sea ‘i he fu’u taimi faingata’a ko eni taimi Kōviti, hanga ‘e he ki’i fo’i polokalama pē ko ia ‘o fakatafe ke a’u neongo ‘oku si’isi’i, mahalo na’e taki houa pē ‘e 50 pē 70, ka ‘oku ‘asi mahino mai ‘Eiki Sea ‘a e a’u ko ē ‘a e silini ‘a e fonua ki he kakai ‘o e ngaahi komiuniti, tautefīto ki he ngaahi feitu’u ‘oku ‘ikai ke nau *afford* ‘enautolu ‘Eiki Sea ‘a e me’angāue ko eni.

Ko ia ‘oku ou fakamālō ki he tafā’aki ko ia, pea ‘oku ou ‘oatu ‘a e fakakaukau ‘Eiki Sea ki he silini ko eni ‘a eni ‘oku tuku ko eni ‘i he *reserve* ‘i Falepa’anga ke kau mu’a ‘a e ongo Potungāue ko eni ‘i ha ‘uhinga lelei hano ‘oatu hano palani ke fakapa’anga’i ‘Eiki Sea. ‘I he tui ‘a e motu’a ni ‘i he’eku vakai ki he ki’i hiki ko eni, hiki ‘i he patiseti ko e ki’i hiki si’isi’i, ka

he 'ikai ke *fair* ke tau pehē lau miliona ka 'e *fair* ke tau pehē ke kau e Ngoue mo e Toutai hono fakaivia 'Eiki Sea ke fai e tokanga makehe ki ai 'i he tafa'aki ko ia.

Ko e ki'i tafa'aki pē 'e taha 'i he'eku ...

<005>

Taimi: 1535-1540

Fokotu'utu'u 'a Ha'apai 12 ke uta e koniteina me'akai 'e 2 mei Ha'apai he kuata.

Mo'ale Finau: ...kole ki he 'Eiki Minisitā 'a e tafa'aki ko eni ko ē ki he fale pack ki he fale pack. 'Oku 'i ai 'a e kaunga ki ai 'a e *Trade* pea mo e *Commerce* ki ai Sea ka 'oku 'i ai 'a e kaunga ki ai 'a e *ministry* ko eni ko 'eku kole ke fakafekaukau'aki pea *link* e ongo tafa'aki ko eni ke toe fakavave'i 'a hono...ko hono mo'oni na'e pau'u mai 'a e Minisitā 'aneafi 'apē 'Eiki Sea pē anga fēfē ha'ama pack 'ikai ke lahi ha'ama ngoue 'i Ha'apai ke faka'aonga'i ke *utilize* lelei. 'Oku 'i ai 'a e mo'oni ia ai 'Eiki Sea he 'oku kau ia he fakapotopoto hono fakakaukau'i 'a e *priority* ke mahino 'oku faka'aonga'i lelei'i kae 'aonga e pa'anga. Ka 'oku tui 'a e motu'a ni 'Eiki Sea 'i he'eku vakavakai ki he ki'i ngoue 'a e vāhenga Ha'apai Foa mo Lifuka te nau lava pē 'o fakafonu e koniteina 'e ua Sea 'i ha kuata, tau pehē ko ha mahina 'e tolu tau 'ai pē ke mo'oni ke lava ha mahina 'e tolu ke fakafonu ha fo'i koniteina fute 'e 40 me'akai ki Nu'usila ko e ofi taha ia 'Eiki Sea, pea lava leva ke hanga 'e he *community* Ha'apai 'i Nu'usila 'o fokotu'utu'u ha ki'i fo'i *system* 'e maau 'aupito 'aupito pea *link* mai 'enau fakakaukau mo 'enau tokoni ke fetaulaki mo e Pule'anga fetaulaki mo e kakai pea lava leva fakapa'anga'aki lelei. Ko ia 'oku ou fakamālō atu ki he Minisitā 'i he Patiseti ko eni, 'oku a'u lelei 'a e fakaivia ki he vahefonua Ha'apai, pea ko ia 'oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Tongatapu Fika 1.

Siaosi Pohiva: Tapu pea mo e Feitu'una Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Fale Alea, hangē pē ko e me'a na'a ku fakamalanga ki ai 'aneafi he vouti ko ē Trade. Sea ko e ongo potungāue ko eni ko e huitu'a eni 'a e 'ekonōmika 'a Tonga ni, pea na'a ku ki'i lave pē ki ai 'a e mahu'inga ko ē ki he ho'ata mai he *commitment* ko ē 'oku fai he Patiseti, pea hangē pē ko e fokotu'u fakakaukau na'e 'osi 'ohake pa'anga 'e 10 miliona ko ē na'e 'ai he *contingency*. 'Oku ou tui pē 'e ngāue 'aonga ki ai 'a e 'Eiki Minisitā mo 'e ne kau ngāue ke fokotu'u mai ha polokalama ke lava 'o faka'aonga'i'aki.

Kiate au ia mo hoku loto totonu 'o'oku ia kau eni ia he me'a na'e totonu ke ma'olunga 'aupito 'a e pa'anga 'oku vahe'i ki ai he Pule'anga 'uhī pē ko e 'ikai ke ngata pē tau lava 'o fakame'akai kitautolu me'atokoni pē 'i Tonga ni ka 'oku tau lava 'o hū atu pea, 'oku 'i ai 'a e *issue* 'oku lahi hono talanoa'i he kāinga me'a ia fekau'aki mo e māketi kumi ko ē māketi, ki'i faikava na'a ku kau ki ai 'anepō pea ko e talanoa ki ai e ki'i motu'a ngoue pea mei Hahake. 'Oku 'ikai ko ha toki palopalema eni ia Sea ko e palopalema eni ia mei fuoloa, pea 'oku 'ikai ko ha me'a eni ia palopalema pē ia 'a e Pule'anga 'ikai ko ha palopalema 'a e kau fakamāketi. Ko e fo'i palopalema eni ia 'oku matalahi mahalo ko e *dimensional* he 'oku kau ki ai mo e kau ngoue ia pea 'oku 'ikai ke nau lava 'o tauhi e ngoue ke *consistent* e *supply* ki he maketi pea 'oku faingata'a leva ai e ngaahi alea, ka ko 'eku 'uhinga 'eku fakatalatalanoa 'Eiki Sea ke toe kole pē mu'a ki he 'Eiki Minisitā ke kau ia he'ene palani ko e taimi ko ē na'e lele mai ko ē poate 'i he kuohili. Na'e 'i ai 'e ne tokoni 'a'ana ia ki he kau ngoue ha fa'ahinga founa 'e lava ke pehē 'a e fakahoko fatongia kae lava 'o fakamāketi'i lelei 'etau fo'i me'atokoni.

‘Oku ‘i ai ‘a e... tangata’eiki ko eni na’a ma talanoa ne pehē ko ‘e ne ngoue ‘a’ana ‘oku lahi ma’u pē ia, ‘oku fakatau pē māketi pea hulu ‘ikai ke ‘ilo ia pē ko fē feitu’u ‘e ‘ave ki ai, ko ‘e ne me’a pē ‘oku fai ko e uta pē ‘o ‘ave ki he kāinga ki muli ‘o ma’u mai ha ki’i seniti, ka ‘oku mahu’inga ke tau alea ki he laini ‘uluaki ko ē ‘o e māketi, ngaahi supamāketi tokanga’i ‘etau fonua kaungā’api ko eni ko Fisi mo Ha’amoā, te ‘alu kita ‘o sio he’enau me’atokoni ‘oku ‘asi he ‘ū supamāketi, ko e fo’i laine ia ‘oku tonu ke tau hū ko ē ki ai. ‘Oku lahi ange pē ‘etau fakamāketi ‘oku ‘alu ki he’etau ngaahi kāinga pē ‘o nau toki tufotufa mālō hono tuku atu he *dairy* ‘a e kau siaina, hangē ko ē ‘oku ‘ikai ke ...ta’u kuo’osi Sea na’a ku ki’i fakatalanoa ki he potungāue Potungāue Kolonitini, ko e hā e ‘uhinga ‘oku kei palopalema ai ‘a e ‘alu ‘etau *fruits* ki Nu’usila ka ko e *quality* lelei taha ia, ko ‘eku fakatalanoa pē ‘a’aku Sea ke ‘oua ‘e fo’i ‘a e potungāue, he ko e huitu’a eni ‘etau ‘ekonōmika ‘oua te nau fo’i he tuki ma’upē ki Nu’usila mo ‘Aositelēlia. Na’e ‘i ai e ki’i fo’i timi na’a nau ō mai ke ngāue’i ke lava ‘o hū hangatonu paasi pē heni ‘etau ngoue ‘alu ki muli, ‘ikai ke u ‘ilo pē ko e hā e ...

<007>

Taimi: 1540-1545

Poupou ki he polokalama hono fakatau ma’ama’a ‘e he potungāue ‘a e ika.

Siaosi Pohiva : ... tu’unga ko ia ‘oku ‘i ai. Ko e me’a ‘uluaki ‘oku fai ki ai e tokangá Sea. Ko e me’a hono 2 ko u fakamālō ki he Potungāue Toutai, ‘oku ai e ki’i fo’i polokalama. ‘Oku nau fakatau mai e ika ‘o fakatau atu kitu’a ki he kakai ‘ke toe ma’ama’a ange. ‘Uhinga ‘eku fakatalanoa ki hení Sea, he ko e *reform* ko ē tukuhau ‘a e Minisitā Pa’anga ‘oku kau ai hono toe hiki e tute ki he me’a ngako, pea mo e suka. Ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *option* ia ‘oku toe ‘omai ke fili ki ai e kakai. He neongo e hiki ko ē, te nau kei kaikai me’a ngako pē kae ‘oua kuo ‘oatu he me’atokoni ‘e taha ‘oku ma’ama’a ange. Ko u tui ko e iká ia. 10 miliona ko ē kapau ‘e to’o ha fo’i 1 miliona ai, fakatau’aki e iká he ta’u ni ‘o fakama’ama’a ki he kakai. Ko e fo’i *option* ia ke ne hanga ‘o poupou’i ‘a e hiki ‘a e me’akai ko ē ‘oku ngako.

‘Eiki Palēmia : Sea, kole pē ki he Fakafofonga pē ‘e laumālie lelei pē ke u ki’i tokoni ange ki ai.

Sea Komiti Kakato : ‘Io tokoni mai ‘Eiki Palēmia.

Kau e ngoue he ngaahi makatu’unga e tanu hala mo e langa fale peki *packhouse*

‘Eiki Palēmia : Sea, na’e fakahoko mai ‘e he Fakafofonga na’e me’a ange ki Hahake ‘o talanoa mo e tangata’eiki ngoue ai. Kai ke ne hanga ‘o fakahoko mai pē ko e tangata’eiki mei 10 pē ko 9. Ka te u talanoa atu pē me’a ko eni Sea. Na’a ku hū mai ki he ngāue ki he politikale, ko e me’a ia ‘oku nofo ko ē he’eku fakakaukáu he ko e me’a ia ‘oku ma’u ai ‘emau mo’uú ‘a e ngoue. Mau o ki ‘uta, pea ko e ō ko ia ki ‘uta, he’ikai foki ke lava ha fo’i ngoue ia ‘o tō ‘okapau he’ikai ke ‘i ai ha halapule’anga ki ‘uta. Pea ko u pehē ko e ‘uluaki me’a ia te u faí, ‘ai he halapule’anga ke fakalelei’i. Ua, kuo pau ke ai mo ha fale *pack*, he ko e ‘ai ko ē ke utá ‘oku ai hono lao ‘ona mo hono ngaahi me’a kehekehe, ke lava ‘o ‘ave e fo’i’akau pea lava ‘o tali ‘e he *super market* ko eni ‘oku ne talanoa ki ai.

Ta’u eni ‘e 5 ki’i meimei lahi, lōloa ai ‘eku Fale Alea, ko e ‘uluaki fo’i fakakaukau ko ‘ene toki lava eni ke ‘ai e fale *pack* pea ‘oku mei huufi ‘a e fale *pack* ko eni ‘i Lapaha. ‘E ‘i ai ‘ene tokoni.

Na'a mau alea'i 'a e *PACER PLUS* ki Nu'usila pea mo 'Aositelelia, ko u feinga pē ke mahino ki he Fakafofonga ke 'ai pē mo ki'i taitaimi 'o fanongonongo lelei. He ko e me'a ko e ngāue, 'oku 'ikai ke pehe'i hake pē pea lava leva. Pea ko e to'utangata eni 'e fiha hono fai 'o e me'a, ka ko e taimi ko ia 'oku hangē ko ē 'oku ne tukuaki'i ma'u pē 'e ia 'oku 'ikai, ko ia pē 'oku fo'i fakakaukau lelei tokotaha pē 'i Fale ni. Ko u ki'i kole atu fakamolemole. Ko e me'a ko iá kapau te ke lele he taimi ni ke ta o ki 'uta 'i Hahake 'o ke 'uluaki pikisia pē he fu'u fo'i pelepela ko ia te ke 'uluaki pikisia ai. Mahalo na'a ke talanoa pē koe 'i kolo te'eki ke ke lava koe ki 'uta. Ko ho'o pikisia pē ko ē ai, kai ke ke toe fie lele koe ki 'uta 'i Hahake. Mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato : Mālō e tokoni 'Eiki Palēmia. Me'a mai Tongatapu Fika 1.

Siaosi Pohiva : Mālō 'Eiki Palēmia. Sea 'oku laumālie lelei ma'u pe 'Eiki Palēmia ke tu'u hake 'o fakaanga'i ha'aku ki'i me'a 'oku fai, ka 'oku ou ongo'i pē 'e au 'oku ou fiefia, ifo kia au mālō 'Eiki Palēmia. 'Eiki Palēmia 'oku ou kei ma'u 'a e 'u la'ita 'osi ko ē tanu hala, lele atu au kuo 'osi femapuniaki e vaó ia. Mahino leva ia 'oku 'ikai ke ngāue'aki ia 'e ha taha. Ko u kei ma'u e 'u la'ita lolotonga 'eku 'i hahake.

'Eiki Palēmia : Sea, na'e toki 'alu ange 'a e Fika 1 ki Hahake. Ko 'ene fo'i me'a pē na'a ne fakaanga'i 'a e tanu hala. Ko e taimi ko ē ka tofu 'ikai foki ke 'ilo 'e taha ia 'e fu'u lahi pehē 'a e 'uha he ta'ú ni me'a ia 'oku 'ikai ke tau lava ia 'etautolu. Ko e me'a eni ko ē ko e afā vai 'a eni. Mau fakakaukau'i 'oku 'i ai 'a e me'afana vao he taimi ni 'i Nu'usila 'oku fana'i pē 'a e vao ia pea lanumata pē ia ka 'oku 'ikai ke toe tupu ia 'o lōloa. Ko e taimi 'oku hoko ai ha faingata'a ko e taimi ia 'oku masila ai hoto 'atamai e me'a ko ia ke fai, kae 'oua 'e fakaanga noa'ia pē. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'Eiki Palēmia.

Siaosi Pohiva : Sea ko e motu'a ia ko eni na'e ha'u pē ia 'o faikava hoku 'api na'e 'ikai ke u 'alu au ki ai Sea.

'Eiki Palēmia : Mālō na'e me'a ange 'a e Fakafofonga 'o fai 'ene fakaanga'i 'a e tanu hala 'i hoku vāhenga pē na'e talamai pē 'e he kakai. Ko 'ene foki mai, pehē mai 'e hoku kāinga, ...

<008>

Taimi: 1545-1550

'Eiki Palēmia: ... ki kolo nofo atu ki ai me'a 'oku 'ikai ke tanu hala ai hono feitu'u. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Siaosi Pohiva: Mālō Minisitā, Palēmia ka nau 'uhinga pē au ki he 'ū hala ko ē 'oku tanu 'osi ange pē ko ē pea femapuniaki e vao ia. Kai kehe foki mai ki he ki he Toutai Sea ē. Ko e ika ko ē 'oku nau fa'a fakatau ko ē he me'a 'ikai ke lava ha uike kuo 'osi ia. Pea ko e 'uhinga ia 'eku, fo'i pa'anga ko ē 'oku toe ko ē na'a lava ke fakatau mai 'aki e ika he Potungāue Toutai 'o fakama'ama'a ki he kakai he 'e hiki 'a e koloa ngako. Ko 'eku 'uhinga pē au Sea 'oku 'i ai 'a e fili ki he kakai ka 'oku hiki ē pea fakama'ama'a ā e ika kai kehe na'e kuo afe'i he 'e Palēmia 'etau me'a ki he tanu hala mo e fale peki Sea. Pea te u fie lave atu ai.

Fe'unga mo e 'eka fakakatoa 'e 2447 ne 'osi palau he tokoni 'a e pule'anga.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea, ki'i fakamolemole e Fakafofonga kapau leva 'oku ki'i kamata ke ke ongo'i kuo hē 'a ho'o me'a 'oku ke me'a ki ai koe'uhí ko e me'a ko eni 'oku 'oatu mo'oni mei he faha'i ko ē pea ke me'a koe kau tali atu au ha ki'i me'a na'a ngalo koe'uhí ka ke toe ki'i fakakaukau pē pea ke toe me'a mai pē.

Sea kou fie lave ki he palau koe'uhí ko e me'a eni 'oku 'ohake 'e he kau Fakafofonga 'oku kei hokohoko atu pē 'a e palau 'oku fe'unga mo e ngaahi toutu'u 'e 344 'Eiki Sea. 'A ia ko e toutu'u ko eni 'Eiki Sea 'oku 'osi fai hono palau tu'o ua 'Eiki Sea. Ko e tu'u ko ē he taimi ni kapau te mou me'a ki ai 'Eiki Sea faingata'a'ia lahi 'aupito 'aupito 'a e ni'ihí 'oku nau tokangaekina tautautefito pē kimoutolu kau Hou'eiki 'a e ngaahi vāhenga ngaahi palau ko e palau foki ia ke mōmoa 'Eiki Sea ka ke palau 'oku viviku pea ka mōmoa ko e mālō pē te ke ta'elavea koe 'i he ngaahi māsila 'o e kekeleke ko ia 'Eiki Sea. Pea 'oku toe faingata'a ange ai e ngoue 'Eiki Sea. 'A ia 'oku fe'unga ia mo e 'eka 'e 2447 'Eiki Sea pea fakamolemole pē kau Fakafofonga 'oku kei hokohoko atu pē koe'uhí 'oku 'osi 'i ai 'osi fokotu'u 'a e *machinery pool* pē ko e kautaha palau ko eni 'i Tokomololo 'Eiki Sea fiefia lahi 'aupito e potungāue pea kou fakamālō ki he Fakafofonga Fika 8 ki he Fakafofonga ko eni Fika 8 'Eiki Sea ko ia na'e Minisitā pea ne fokotu'u 'a e polokalama ko eni 'e maau ange pea 'e mahino ange ki he potungāue ko e palau 'uluaki palau ua palau tolu pea hokohoko atu.

Na'e 'i ai e 'ū palau na'a mau 'oatu ka moutolu kau Fakafofonga pea 'osi homou 'inasi 'asi mai mei he 'Ofisakolo ia 'e taha ia 'oku talamai 'e ia ia na'e te'eki ai ke 'oange ha'ane houa 'a'ana ka 'oku ne 'osi 'alu ia 'o 'ai e houa 'e 40. Pea kuo mou 'osi mea'i pē 'e moutolu heni nau fekau pē 'e au ke 'omai ke totongi ka 'oku ho'ata mai ia 'oku 'ikai pē maau 'ikai pē ke 'ilo 'e he potungāue ia pē na'e ngāue fēfē 'aki, ko e founa ko eni 'oku mau ngāue he taimi ni maau 'aupito ia 'Eiki Sea. Pea kapau he 'ikai ke lava he ivi ngāue e potungāue 'aki e ngaahi potungāue ko eni mīsini ko eni te mau 'oatu leva kole ka moutolu kau Fakafofonga ke faka'aonga'i 'a e ngaahi mīsini 'oku ou ngāue'aki 'Eiki Sea. Meimei ko Tonga ni pē ia 'Eiki Sea kou talanoa atu ki ai 'oku 'ikai ke kau 'a tahi ia 'Eiki Sea. Mahalo ko tahi ia 'e malava pē ia 'o tokoni atu ki he ni'ihí ko ē 'i tahi.

Pea 'oua te mou manavasi'i koe'uhí na'a pehē 'oku 'i ai homou ngaahi mīsini 'ikai mou me'a mai, mou me'a mai pē ke tau, kae vahevahe atu pē ke 'oatu ke tokoni kia moutolu ki he ngāue 'Eiki Sea. Ko e ngoue 'e Fakafofonga Fika 1 hiki 'aupito 'aupito pēseti 'e 80 'a ia ko e toni he ta'u kuo 'osi na'e toni 'e 1388 ko e manioke ia 'Eiki Sea. 'Oku hiki 'aki e toni 'e 2225.

Meleni 'Eiki Sea mou mea'i pē na'e 'i ai e fakatamaki ki ai 'Eiki Sea 'o fai e feinga ki ai 'io ko e ta'u kuo 'osi na'e toni 'e 166 ko e ta'u ni ko e toni 'e 403 'a ia 'oku pēseti 'e 100 'aupito pē ia 'Eiki Sea.

Ko e kavatonga kau ia he *product* matu'aki mahu'inga 'aupito 'aupito he fonua ni ko e toni 'e 128 hiki hake ki he toni 'e 180 'Eiki Sea. 'A ia 'oku mahino mai kuo nofo ma'u e kau ngoue pea takitaha tokanga ki he'ene me'akai mo 'ene ngoue ke ma'u ha pa'anga he 'ikai ke toe lava ha folau ko e me'a pē 'e fai 'e fai e fetu'utaki ki he ngaahi fāmili, 'i ai mo ha kautaha, 'i ai mo e kautaha uta koniteina 'e 'ave ki ai 'Eiki Sea ka ko e tānaki ia 'oku ma'u he potungāue he taimi ni 'Eiki Sea ko e fekau'aki pea mo e ngoue 'Eiki Sea.

Ko e Toutai 'e Fakafofonga Fika 1 mo'oni 'aupito e me'a 'oku ke me'a ki ai ko e ika 'io kei hokohoko atu pē ka 'oku 'i ai e me'a 'oku fakatokanga'i he potungāue, 'omai he Pule'anga ia 'a e pa'anga ke fai he potungāue hono fua mai e ika hangē ko e me'a na'e me'a 'aki he Minisitā Pa'anga 'o fakatau ki he kau ngāue ika e pa'anga 'e 10 pea mau tuku atu he pa'anga ono pa'anga

‘e fitu ‘oku ‘ikai ke tokanga e potungāue ia he tu’unga ‘oku ‘i ai e faingata’a ka ko e tokanga ki he mo’ui lelei ‘a e kakai ‘o e fonuá ‘i he fu’u taimi faingata’a ko eni ‘Eiki Sea tautautefito he fu’u taimi ...

<009>

Taimi: 1550-1555

‘Eiki Minisitā Ngoue: ... ko eni ‘Eiki Sea ko e kei mālō. Ko u fakamālō ‘aupito ki he Minisitā Pa’angá he kei lava ‘o fakaivia ‘a e founga fo’i *project* ngāue ko eni ‘a e toutai ke fakahoko ko eni ‘Eiki Sea. Ka ko e me’a ko u fakatokanga’i he toutai ia ‘osi ‘oange e faingamālie ki he vaka toutai ke nau ō ‘o fai e toutai pea ‘i ai e kau toutai ‘oku nau foki mai kia mautolu. ‘I ai e kau toutai ia foki mai pē nautolu ‘o ‘alu ki he ni’ihi ko ē ‘oku ui ko ē ko e kau hali ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ‘ikai ke lava he ‘e potungāué ia ‘o ta’ofi nautolu.

Ko e me’a pē ‘e hokó ka nau toe foki mai he ‘ikai ke toe kau nautolu ia ‘i he polokalama ngāue ‘oku fai he Pule’angá. Pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi vaka ia ‘e ni’ihi ‘oku ‘ikai ke nau ō nautolu ‘Eiki Sea. Pea me’a pē taha ke mou fakatokanga’i ‘oku ki’i momoko he taimi ni pea ‘oku toe ki’i faingata’a ange ki he kau toutai ‘Eiki Sea. Kae kehe ‘Eiki Sea ka ki he fatongia ‘o e toutai kei hokohoko atu pē ‘Eiki Sea ‘a e ngāue ko ē fekau’aki pea mo e mo’ui lelei mo e ika fakatau, fakapa’anga mo tokoni mai he ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā.

Siaosi Pohiva: Mālō. Fakamālō atu ki he ...

Sea Komiti Kakato: Faka’osi mai Fakafofonga Tongatapu Fika 1 pea hoko mai ‘a Ha’apai 13.

Siaosi Pohiva: ‘Io ‘oku toe me’a e Minisitā ki he iká ē. Ko u manatu’i hake Sea ko e polokalama ika ko ē na’e fa’a fakatau mai ko ē mei he kau Siainá vaka e kau ‘Esiá ē. Ke toe vakai’i fakalelei ‘a e fo’i polokalama ko iá na’a lava ‘o ma’u ta’etotongi kae ‘oua ‘e toe fakatau mai he ‘oku nau omai ‘o toutai’i hotau potutahi. ‘E ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea. Fakamolemole pē Fakafofonga. Sai pē ka u fakanounou pē koe’uhí ke ke mea’i. Ko e, ko e me’a ko eni ko e alea ia na’e fai he Pule’anga kuo ‘osí.

Siaosi Pohiva: Mahino ia ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Oku te’eki ai ke mahino atu. Ki’i me’a hifo ki lalo ka u fakamahino atu ke ke mea’i.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko e me’a ko ē te u ‘ai ke mahino atu ki he Feitu’una, ‘oku ‘ikai ke fakatau he Pule’angá e ika ko iá. Ko e me’a pē na’a mau kole ‘emautolu ke hiki mei he toni si’isi’i ko ē na’e ngāue’aki, ‘o a’u ki he toni ‘e 10 ‘Eiki Sea faka’angataha. Pea ko e ‘omai e ika ko iá ‘o fakatau ‘i he pa’anga ‘e 10 ‘e he Pule’angá, ‘o fakamolemole. ‘Omai e ika ko iá ‘o fakatau ‘aki ‘a e pa’anga ‘e 6 mo e pa’anga ‘e 7 ‘Eiki Sea hangē ko e me’a nau lave ki aí. Pea ko e seniti ko iá fakatautu mo e tu’utu’uni ‘a e Pule’anga ‘e fakafoki pē seniti ki he kautaha ha’anautolu ‘a e ika na’e ‘omai. ‘Omi ta’etotongi pē ‘enautolu ko mautolu ‘oku mau hanga ko

ē ‘o fakamahu’inga’i e iká ‘o hangē ko e tu’unga ‘oku ma’u he taimi ní. Ko e fakamahino pē ke ke mea’i Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea. Ko ‘eku ‘uhinga ia. ‘Oua toe fakatau ‘o fakafoki ki he kautaha ‘Esiá. Fakatau ‘o tuku ko e *revenue* ‘a e Pule’angá. Ko ‘eku ‘uhinga pē au ke fai ha talanoa’i e alea ko iá.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea fakatonutonu atu e Fakafofongá.

Sea Komiti Kakato: ‘Io. Fakatonutonu e Minisitā Pa’angá Fakafofonga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu mo e Sea, tapu mo e Hou’eiki ‘Eiki Sea. Ko u tui ‘oku ‘osi mea’i lelei pē he Fakafofongá ko e alea ko ení, ko e alea ko e kongá ia e alea ko ē ke ‘oange laiseni ki he ngaahi kautaha muli ko ē ‘oku nau omai ‘o toutai’i hotau kongá tahí. ‘A ia kuo pau ke nau ‘omai e ika pea tukukehe hono totongi e *fees*. ‘A ia nau mai e ika mo e hā e lahi ongo toni e fo’i *voyage* kotoa pē ke fakatau atu ke fakapapau’i ‘oku fakatau ‘i he totongi ma’ama’a ‘aupito ke ‘inasi ai e kakai ‘o e fonuá. Ko e kautaha pisinisi eni ia. ‘Ikai ke ‘i ai ha, mo’oni e kananga ko ē e kau kava Tonga, hūfanga he fakatapu, ko e valé pē te nau ‘omai ta’etotongi ha fu’u toni ika ‘e 10 he fo’i *trip* kotoa pē. Mālō Sea.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea. Mahino pē kia au ‘a e me’a ia ‘oku fai mai ki ai, ‘oku ‘ikai ke kovi e aleá. Fu’u kautaha ‘Esiá ko ení ko e kau pilipilionea. Kae kehe ko e fo’i *contingency* ko ē mahino eni ia ‘oku fa’a si’isi’i e iká Sea. Kau au he fa’a ‘alu ki ai manako kumi ika ai he me’a ko ē ‘oku ‘omaí. ‘Oku ‘ikai ke ‘aho ia ‘e 3 kuo ‘osi e iká ia. Lava ‘omai ha vaka ika ‘e 4 ‘o ‘ave ki ha ni’ihi ‘oku nau fie, ‘oku kau he toutai ke nau nō ngaahi fanga fu’u vaka lalahi ko ena ‘oku fai ai e me’á mei he pa’anga ko ē. Ko ‘eku ‘uhinga ‘eku fakatalanoá ha ngaahi me’a ‘e lava ‘o fakaivia ‘aki ‘a hotau kakai ma’u ngāue ma’u ai mo e me’akai ‘oku lelei ki he mo’ui pea toe ma’ama’a ange kae hokohoko atu hono fakatau ia ‘e he potungāué e iká ‘o fakatau ma’ama’a atu ki he kakaí.

Te u hoko atu ‘e Sea. Ko e ‘uhinga ‘eku, te u lave ki he halapule’anga he ‘oku me’a mai ia hala ngoué. Ko e ‘uhinga ‘eku talanoa pehē ‘oku ‘i ai e ‘ū hala ngoue he feitu’u ‘oku ngoue lahi ange kakaí ia ai ka ‘oku ‘ikai ke fai ha tokanga ia ki ai. Na’a lava ‘o vahevahe taau mai e fanga ki’i fo’i maka ko ena ‘oku tanu ki he ngaahi feitu’u ‘oku ‘ikai ke fu’u loko faka’aonga’i ‘i he ngaahi feitu’u ko ē. Sea ...

‘Eiki Palēmia: Sea ka u fakatonutonu e Fakafofonga Fika 1.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Palēmia fakatonutonu.

‘Eiki Palēmia: Ko e ‘uhinga ‘a e tanú ke tanu ke ‘osi, ko e ‘osi, ‘osi ‘a Tongá ni pea ko e feitu’u ko ē ‘oku te’eki ke ngoue’i na’e ‘i ai e ‘uhinga na’e ‘ikai ke lava ai e ngoué ki aí. Pea ko e ‘uhinga ia ‘oku tanu aí ke lava e tangata ‘o a’u ki hono ‘api ‘utá. ...

<002>

Taimi: 1555-1600

‘Eiki Palēmia: ... pea ko e ‘uhinga pē ia, pea ke tanu kotoa mo ‘ene ‘api ko eni ‘oku te’eki ai ke a’u ki ai, ka ‘e fononga mai he polokalama ko ia kuo ‘osi fokotu’utu’u. Neongo pē ko e ‘uho’uha, ‘ikai ke vave ai e tanu hala he ‘oku ‘i ai hono ngaahi ‘elemēniti ke mōmoa, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Siaosi Pohiva: Mālō foki Sea, ko e polokalama palau na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘oku toe ‘emau fo’i houa ‘a Tongatapu 1 ‘e teau tupu, pea ko e kole ange ki he ‘ū palau ke nau ōmai ‘o palau, talamai ‘enautolu he ‘ikai ke nau toe ha’u nautolu ‘o palau, pea ko e ‘eke atu pē ko e hā, talamai ‘oku fiu kinautolu he feinga ke ō ‘o kole mai ‘enau silini ko ē he ‘ū palau kuo ‘osi fai, faingata’a ia ke ‘omai mei Falepa’anga, pea ‘oku ki’i faingata’a ai ‘emau ngāue, neongo e toe lahi ‘a e ‘ū houa tokoni ia, ka ‘oku faingata’a ke ma’u mai e silini ia ‘a e kautaha palau hili ‘a e palau ko eni.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ki’i fakatonutonu ē, fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Oku ‘ikai keu lave’i pē ko e fika fē ‘oku hanga ‘e he Fakafofonga ‘omai, ka ‘oku ou kole atu pē Fakafofonga kapau ‘oku ‘i ai ha fika ho’o faikava tuku pē ia he kau faikava, ‘omai pē fika ‘oku totonu ka tau nga’unu kimu’a.

Ko e palau ko ē ‘a e Feitu’u na ko e ‘eka eni ‘e 430 ‘a ia ko e houa ‘e 425 mo e toutu’u ‘e 73, tonu ‘aupito pē eni ‘oku ‘oatu ki he Feitu’u na ke ke ‘omai, pea kapau, kapau leva ‘oku ‘i ai ha houa ‘a e Feitu’u na ‘oua ‘e ‘omai e fakamatata ‘a e ni’ihi ko ē ‘o ‘eke ki he Fakafofonga fika 5, fika 5? Pea ke me’a mai pē koe ‘omai,

Siaosi Pohiva: Mālō, mālō.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ... kia au ‘oku ou tui ‘oku totonu ke totongi ‘oku ‘ikai ke ‘aonga ke faingata’a’ia ha ni’ihi ‘oku ‘i ai ha’anau mo’ua.

Siaosi Pohiva: Ko ia ko e ‘uhinga ia ‘eku fakatangi atu ko eni ke totongi mai e me’a ‘a e kau palau kae hoko atu ‘enau palau.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko e fēfē eni, toki me’a mai mu’a ha taimi kehe kae si’i tali e patiseti ka tau nga’unu.

Siaosi Pohiva: Mālō.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Te u lava au ‘o ‘oatu’a e tali, ka ‘oku, Fakafofonga fika 5, ne mea’i lelei pē na’a ku tokoni lahi ki ai.

Siaosi Pohiva: Sea ‘oku ‘i ai e ki’i fale ko ‘eku ki’i fo’i *project* ko e ‘ai keu *pack* ai ‘a e ngoue ‘a e vāhenga, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha tokoni ia ‘e taha ‘a e Pule’anga heni. Ko e ki’i fale *pack* pē ko e ‘ai ke tu’u ki ai e ki’i koniteina, ke uta ai e fanga ki’i koloa ‘a e kāinga ‘oku ala ma’u.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ou tui Fakafofonga ko e ...

Siaosi Pohiva: Ko ‘eku ‘uhinga ke fakaiuia ‘e he Minisitā Ngoue mei he pa’anga ko eni ...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai angé ‘e ‘Eiki Minisitā Ngoue.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ka u ki’i fakamolemole Fakafofonga. Fēfē ke ke toki ‘omai mu’a e me’a na fakafo’ituitui ko ia ‘anai ange, pē ko ha taimi faingamālie, ‘oku ou talitali lelei e Feitu’u na ‘i ha fa’ahinga taimi pē ‘oku ke fiema’u ke u tokoni atu ai. Ko e Potungāue Ngoue, ko e fale *pack* ko ena ‘i tahi, ‘ata’atā lelei pea ‘e ‘i ai ‘a e Potungāue ke talitali ‘a e Feitu’u na ha taimi pē pea mo ho’o kainga, ‘o kapau ‘oku ke fiema’u.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Siaosi Pohiva: Mālō. Mālō Minisitā, faka’osi pē kau toki fokoutua ki lalo. ‘Oku ‘i ai pē ki’i maketi ‘a e vāhenga ‘i tahi, mokosia ma’u pē si’i finemātu’a ‘oku nau ōmai ‘o fakamaketi ai, na’a ‘oku ‘i ai ha ki’i toetoenga he, ‘e pea ‘oku ou fakamālō atu ai pē ‘e Sea ki he ‘Eiki Minisitā ‘i he fai e ngāue ‘oku fai, hangē ko ‘eku poupu kuo fai, kau au he tui ko e Potungāue eni mo e Potungāue Ngoue, Potungāue Toutai ke fakaiuia ko hotau huitu’a ia mo e fo’i mafu ia e langa faka’ikonōmika e fonua ni. ‘Oku ou fakamālō atu ki he Potungāue. Fokotu’u atu.

‘Eiki Minisitā Lao: Kole atu Sea pē, ‘e ‘omai fakakū ki he kupu 185 ‘o ‘etau tu’utu’uni ‘etau ngāue, ‘ū me’a eni ia ‘oku tonu ke toki ‘omai ‘i he Lipooti Fakata’u, pea ka ‘ikai ‘oku ‘i ai e faingamālie ke ‘ai e tohi, tau talanoa fika, ko e me’a ia ‘oku ‘omai ‘e he kupu 185 ‘o e ngaahi tu’utu’uni ‘o e ‘esitimetī. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mo’oni ‘aupito ‘Eiki Minisitā Lao. Mālō ‘aupito e fakatonutonu mai e fatongia ke u fai, ka ‘oku ou ‘oatu pē ke fe’unga pē mo e ‘ataakai ‘oku tafe ai ‘a e efiāfi, kae fai mai ha’o mu’a ki he fakatangi faka’osi ko ē ‘oku ‘ikai ‘i loto ‘i he vouti ko eni ‘oku alea’i. Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘E Fakafofonga, fa’a manako ma’u pē eni ki he talanoa fakatātā ‘i he Tohitapu ‘Eiki Sea.

Kapau leva ‘oku ke me’a atu ‘oku mokosia, ‘alu ‘o kumi ‘o ‘ai hano kafu ke māfana, kumi hano sāketi ‘oange ki aike ne ngāue’aki. Lahi ‘aupito ho’o ngaahi founa ‘Eiki Sea ko e ‘ū feitu’u ko ē ‘a ia ‘oku ‘osi teuteu ‘e he Pule’anga tautautefito ki ho feitu’u ‘oku ke me’a ia, Tongatapu ni, Kolofo’ou, mo me’a, ‘osi ‘i ai e ngaahi ‘elia kuo ‘osi ngaahi ‘e he Pule’anga. Ko e me’a ko eni ‘oku fekau’aki mo e fale *pack* ‘Eiki Sea ‘oku ta’etotongi pē ia, ōmai pē ‘o ‘ave ki ai ‘o fai ho’o *pack* ai, ‘ikai ha toe tānaki atu ha *fee* ki ai ...

<005>

Taimi: 1600-1605

‘Eiki Minisitā Ngoue: ...pea tokoni ki he kakai ‘o e fonua.

Sea Komiti Kakato: Mālō e tokoni ‘Eiki Minisitā, Ha’apai ko koe na’e toutou fakaulo mai ho’o maama.

Pa’anga hu mai lahi taha ‘a e kāinga Ha’apai ‘oku ma’u he toutai mo e ngoue

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea tapu pea mo e Palēmia, Hou'eiki Minisitā, Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā e kau Fakafofonga e Kakai. 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō ki'i faingamālie kole fakamolemole pē ki he Hou'eiki Pule'anga kapau 'oku hoko e fakahoha'a 'o fakalōloa ki hono tali e vouti ko eni 'Eiki Sea, pea 'oku ou tui ko e vouti mahu'inga eni e 'Eiki Minisitā Ngoue mo e Toutai pea ko e fiema'u vivili ia 'a e kāinga Ha'apai pea ko e *income* lahi ia 'a e kāinga Ha'apai 'oku ma'u ia mei he ongo potungāue ko eni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko e fakamālō 'oku fakahoko ki he 'Eiki Minisitā koe'uhí ko e ngaahi ngāue lahi 'oku ne fakahoko 'o lava ai 'o ta'imālie ai e kāinga 'o e Fo'i 'One'one 'i he toutai lolotonga 'oku fakahoko ko eni 'Eiki Sea, ka 'oku ou tui 'oku faingamālie 'a e toutai pea 'oku lelei mo e mahu'inga, pea 'oku ou tui Sea neongo pē 'oku kehekehe e ngaahi totongi ka 'oku fakafiemālie.

Ko e me'a 'Eiki Sea 'oku fai ai e tokanga fakamolemole pē 'Eiki Minisitā kapau 'oku 'ikai ke u lave atu ki ha ngaahi fika, ka 'oku ou tui pē ko e ngaahi me'a na'a ke 'ohake 'i he peesi 8, 10 mo e 11 ka 'oku ou nofo atu au 'i he peesi 281 'i he konga pē ki 'olunga "ko hono fakalakalaka'i e ngoue mo e toutai" pea 'oku ou tui Sea ko e konga ia polokalama ua, 'oku lave ai ki he ngaahi tu'unga 'o e ma'u'anga pa'anga pea mo e ngaahi vāhenga e kau ngāue 'oku ou tui he'ikai ke u toe lava 'o fakaikiiki ai, 'a ia ko e konga pē 'oku ou nofo ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Fakafofonga 'ai pē ke u muimui'i pē ke u tali ho fehu'i, 281?

Veivosa Taka: Ko ia

'Eiki Minisitā Ngoue: Hā e ki'i fika fakatauhitohi te u lava 'o ma'u ai ho'o me'a ko ē 'oku ke me'a ki ai 20, pē ko e 14,13,12, 21, 10.

Veivosa Taka: 'A ia 'Eiki Sea te ta toe foki pē ki he peesi 8.

'Eiki Minisitā Ngoue: Tuku e peesi 8, ka ke me'a mai ko fē e mata'ifika ko ē 'oku ke me'a mai ki ai 'i he peesi 281.

Veivosa Taka: 'Eiki Sea ko e ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā tuku mu'a ke tau'atāina e feinga atu 'a e Fakafofonga ...

Veivosa Taka: Totongi koloa pea mo e ngaahi.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ke me'a ki he ki'i fika ko ē 'i mu'a...

Sea Komiti Kakato: Toki fakatonutonu mai.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko e ki'i fika 10, 11,12 ,13, 14,20 ke u lava 'o ma'u ai e me'a ko ē 'oku ke me'a ki ai.

Veivosa Taka: 'A ia 'e 'Eiki Minisitā kātaki 'o me'a hifo ki he *asset* 'i he...

'Eiki Minisitā Ngoue: 'O ki he *asset*?

Veivosa Taka: Ko ia

'Eiki Minisitā Ngoue: 'A ia ko e kongā ia ko u lava ke u ki'i talanoa atu ai mahino pē ki he motu'a ni ko e *asset* 'oku ke 'osi lava ia he Feitu'una mo ho'o kau ngāue 'o fakapa'anga ia, ka 'oku ou tui ko e kongā ia 'oku ou lave atu ai 'e 'Eiki Sea ko e fiema'u ha'aku ki'i tokoni ka u ki'i hanga 'o vete atu 'eku ki'i fiema'u he 'oku ou tui ko e ngaahi naunau pē ko e koloa 'a e ngoue 'oku fu'u fiema'u lahi ia he kāinga Ha'apai. Ka 'oku ou vakai hifo ki he ki'i mahu'inga 'oku 'i ai 'Eiki Sea 'oku fe'unga ia pea mo e pa'anga 'e 2,670,900, pea 'oku ou tui 'Eiki Sea na'e 'osi me'a pē 'Eiki Minisitā ia 'ikai ke toe 'i ai ha me'a ia 'e toe tānaki Minisitā Pa'anga. Ka ko e fatongia ia 'o e motu'a ni 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue : 'E Fakafofonga, ki'i fakatonutonu pē Feitu'una ē. Ko e pa'anga ai ko eni 'oku 'osi 'i ai hono koloa ia 'o'ona.

Veivosa Taka: Ko ia.

'Eiki Minisitā Ngoue: He'ikai ke mau toe lava mautolu ia 'o toe fai ha ngāue ki ai 'Eiki Sea, 'osi ha'u hangatonu pē ia fekau'aki pea mo e 'ū koloa tau fakatātā pē ko ha palau pē ko ha ko e hā ha fa'ahinga langa pē ko ha ngāue 'oku fai.

Veivosa Taka: 'Eiki Sea ko e 'uhinga ia na u fakahoha'a atu 'anenai.

Sea Komiti Kakato: Sai ia 'Eiki Minisitā kuo maama.

Veivosa Taka: Kuo 'osi fakakoloa ia he 'Eiki Minisitā.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā e me'a ia 'oku ke fiema'u.

Veivosa Taka: Ko e kole eni ia ke 'asi atu mu'a mo fakakau atu 'i he'enau palani ko eni 'i he Patiseti ta'u hoko mai.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

Veivosa Taka: Pea ko e 'uhinga ia 'oku kole ai ki he 'Eiki Minisitā ke fakakau atu ai 'a e ki'i koloa ko eni 'a e kāinga 'oku fiema'u tokoni 'i he ngoue. Pea 'oku ou tui ke laumālie lelei pē 'Eiki Minisitā kae tukuange mu'a ke u ki'i fakahoha'a atu hangē 'oku ou meimei ilifia Sea he taimi 'oku ne toutou fehu'i ai e motu'a ni, kae tukuange ke tafe atu 'eku fakakaukau ke mea'i he Feitu'una pea mo e Fale 'Eiki.

Sea Komiti Kakato: Ko ia

Kole ki ha tokoni 'i he tafa'aki 'o e Ngoue ma'a Ha'apai

Veivosa Taka: 'Eiki Sea ko e ngoue na'a ku lave foki 'anenai 'i he uike ni fekau'aki mo e... ..

<007>

Taimi: 1605-1610

Veivosa Taka : ...Vouti 'a e *Trade* pea 'oku 'oatu ai 'a e ngaahi me'a tatau pē, pea ko e Toutai eni mo e Ngoue. Ko e Potungāue eni Sea 'oku nau fekaukau'aki, ke lava ai ke fakaa'u 'a e taumu'a pea mo e faka'amu 'a e kāinga. Na'a ku lave ai he ta'u kuo 'osi na'e lava ai 'o ma'u 'a e ki'i pa'anga mei he Toutai 'a eni ko ē na'e fakahoko 'e he tokotaha ko eni. Ka ko 'eku 'uhingá 'Eiki Sea 'oku taumu'a 'a e kāinga ia ke nau ngoue'i 'a e 'eka 'e taha, 'a e fāmili kotoa pē. Pea neongo he'ikai malava pē 'e malava ka ko e 'uhinga ia 'oku kole ai 'a e tokoni 'a e 'Eiki Minisitā. Pea ko u tui 'Eiki Sea ko e 'uhinga ia 'eku 'oatu ke 'oatu pē fakakaukau, pē ko e ha 'a e me'a 'oku laumālie lelei ki ai e 'Eiki Minisitā.

'Eiki Sea ko e 'eka 'e 1 'oku palau, 'eka 'e 1 'oku teuteu'i pea ko u tui ko e konga ko eni 'Eiki Sea 'oku lave ko ē 'oku mau kamata ki ai Vahe Kouvai he taimi ni, 'oku ou 'ave 'a e uaea talatala 'o 'aa'i 'aki 'a e ngaahi teau lahi mo'oni, pea 'omai leva 'a e monumanu ko e pulu hūfanga he fakatapu, 'o tuku ai he ta'u ni ko e ta'u fo'ou ko e to'o e fanga pulu ki ha 'aa 'e taha kae 'alu atu e ngoue ai. Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e konga ia 'oku 'i ai e kolé. Ko 'eku 'uhingá 'Eiki Sea 'ikai ke u lava lea lelei he me'a ko ia. Ko e 'uhinga 'a e motu'á 'e hoko e tokoni 'a e Potungāue 'a e 'Eiki Minisitā Ngoue ki hono fakama'ama'a e fatongia mo e ngaahi fakamole kuo fakahoko 'e he kāinga kae lava fakaa'u 'a e fakakaukau ko eni.

Pea ko u tui 'Eiki Sea te u foki mai ki he ngaahi me'a ko eni. 'Oku lolotonga hoko atu 'emau fetuku 'emau toutai. Sea ko u lele mai he 'Ofisi ko eni e Minisitā 'i Kuini Salote, 'oku tu'u ai e ngaahi fu'u 'aisi. Ko u pehē ko fē nai e 'aisi 'a Ha'apai ke huka ai. Ko u tui ko e kole ia 'oku 'ohake 'e he Minisitā fakakau atu mautolu...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Sea 'e lava ke u ki'i fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato : 'Io fakatonutonu ka 'oku meimei tau lelei 'a e fakamalanga 'a e Fakafofonga Ha'apai. Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : 'Ikai mahino pē kiate au Sea kae tapu mo e Feitu'úna Sea, tapu mo e 'Eiki Palemia.

Sea Komiti Kakato : Fakatonutonu koe 'oua te ke toe 'ai koe 'oku mahino kiate koe. Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Ko 'eku fakatonutonu Sea ko fē 'a e Vouti ko eni pē ko e fe konga heni 'oku 'asi ai, 'a e 'u me'a ko eni 'oku fakamatala ki ai 'a e Fakafofonga 13. Sea fakafoki mai ke vavevave 'etau me'a fekau'aki pea mo 'etau Tohi Tu'utu'uni ko u 'osi fakamanatu pē Sea kae vave fuoloa 'etau 'ovataimi, mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā. Tonu 'aupito ho'o fakatonutonu ka 'oku ou kole fakamolemole atu. Faka'osi mai koe ho'o me'a 'au.

Veivosa Taka : Ko ia 'Eiki Sea ko u kole pē ki he ...

Sea Komiti Kakato : Ko e feinga ko eni 'a e Fakafofonga 'i he kupu 185 'etau Tu'utu'uni, ka ko e fika fai mo ne fokotu'u pē ko e fe *item* pē ko e vouti ka 'oku 'ikai lava ke liliu 'a e anga e tu'utu'uni 'esitimetī. Me'a mai.

Veivosa Taka : 'Eiki Sea ko e makatu'unga ia 'a e fakahoha'a, ke lava nai e ngaahi Potungāue 'o nau tatanaki e ki'i toenga fakamahamaha 'i he ta'u lolotonga, na'a lava si'i fakakakato ai 'a e ngaahi fiema'u koloa ...

'Eiki Minisitā Pa'anga : Fakatonutonu atu 'Eiki Sea e Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato : Me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga : 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ko e fakamahamaha. 'Oku 'osi pē ta'u fakapa'anga 'i Sune 'oku hoko atu pē 'a e Pule'angá mo e ngāue 'a e Pule'anga he 'aho 1 ko ia 'o Siulai. Ko e Lao eni 'oku ne fakaivi'i e Pule'anga ke hoko atu 'e ngāue ko ia.

Sea Komiti Kakato : Fakamolemole atu Minisitā. Ko e Fakafofonga Ha'apai 'oku hangē ko e Kolisi Tutuku Tonga *High*. Kole pē ia e me'a lahi a'u 'o kole kia Sisu 'oku pehē 'a Ha'apai he anga 'enau kole, a'u ki he fakamahamaha mo e me'a ko e feinga pē ke ma'u. Me'a mai Fakafofonga.

Veivosa Taka : 'Eiki Sea pea ko e 'uhinga ia 'a e fakahoha'a ko 'eni ke lava 'o fakahoko e fengāue'aki fekaukau'aki 'a e Hou'eiki Minisitā mo e Fakafofonga 'o e Kakai pea mo e Fale 'Eiki ni. Ko e feitu'u pē eni 'Eiki Sea 'oku ou fakahoko ke lava 'o fakahoko atu 'a e fakakaukau ko eni. 'Eiki Sea ko 'eku ki'i foki ki he Toutai 'Eiki Sea, pea 'Eiki Minisitā kuo tau a'u ki he Toutai pē 'oku ...

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea ko u fakamālō atu ki he Fakafofonga, ko u kole atu ki he Fakafofonga me'a mai pē mo ho'o ngaahi fiema'u, lava pē ia 'o 'ai 'ikai ha me'a 'e ta'emalava.

Sea Komiti Kakato : Fakafofonga ko 'ena 'oku lava 'o tali.

'Eiki Minisitā Ngoue : Kau 'oatu e ki'i me'a ko eni. Ko mautolu 'i he Pule'angá 'oku mau fakatokanga'i e me'a ko eni, 'oku mo vili mai moua 'i he ngoué ki he 'u koniteina ko ia 'oku mo me'a ki ai...

<008>

Taimi: 1610-1615

'Eiki Minisitā Ngoue: ... ka te mou ongosia moutolu ka te mau tuku pē ke fai homou me'a 'oku mo me'a ki ai. Ko mautolu 'oku mau tui 'oku totonu ke fo'u e fale, fale ngaahi vaka ko ē 'i Ha'apai fe'unga mo e 1.5 miliona. Minisitā Pa'anga te tau kole ki ai pea 'oku mau ngāue mo e *World Bank* ke fai e fo'i me'a ko ia. Na'a ku pau ange ia he lave kotoa kotoa fakalukufua 'a Ha'apai ko homou 'ai ko ē fale peki sai pē ia 'e malava ka he 'ikai ke 'oatu ha fu'u fale ia 'o fēfē ka 'oku tuai 'emau feinga ke ma'u ha me'a ko ia. Ko e me'a ko ē ke fekau'aki mo e fale fo'u vaka ko ena na'e tu'u ko ē 'i ...

'Eiki Minisitā Lao: Kau ki'i tokoni atu Minisitā, 'ai pē fale peki ke fa'o ki ai ha 'one'one ke fakatau atu.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea 'oku fakatau pē 'one'one ia. 'Oku lava pē ia 'o fakatau. Ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha fale peki 'one'one ia. Ko e peki me'akai.

Mo'ale Finau: Minisitā ke u ki'i tokoni atu fakamolemole.

'Eiki Minisitā Ngoue: Hā 'oku mo me'a ai ki 'olunga pea mo me'a hifo kau 'oatu e ...

Sea Komiti Kakato: Faka'osi mai Ha'apai 13.

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Oku 'ikai ke mo me'a lelei 'oku sai ange 'a e me'a ko eni 'oku 'oatu ko ē he ko e fale ko ia 'oku 'i ai, fiema'u ke fokotu'u pea mo e 'ū 'aisi 'a eni ko ē 'oku ma'u ko ē me'a ko eni na'e tokanga ki ai 'a e Fakafofonga, 'i ai mo e tā poloka. Ko Nomuka kau mo Nomuka he me'a na'e fai e hanga ki ai 'Eiki Sea. Pea ko u tui ... ko u faka'ofa'ia pē 'i Niua, 'i ai pē Niuafo'ou, 'oku 'i ai e me'a ka te mau feinga 'i he vave taha pē ki ai ke fai mo 'i ai ha taha 'i he potungāue tu'o fiha eni hono fakamanatu mai 'e he Fakafofonga Fika 17 ka ko e 'Eiki Minisitā ia ki he *MIA* 'Eiki Sea pea ko u kole atu Fakafofonga, 'osi maau pē potungāue ia 'ikai ke mau lava 'o toe fakamatala fakalukufua koe'uhī ko e 'aho 'Eiki Sea ko e 'ū fika pē ko u 'oatu ko ē ko e fika mo'oni ia 'Eiki Sea. Tatau pē ki he Toutai pea mo e Ngoue. Ko e ki'i hiki 'i he Toutai ko e valu mano pē. Ko e hiki 'i he Ngoue ko e ua kilu pē 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Mālō Minisitā fakamaama mahalo 'oku toe pē feme'a'aki 'e tolu 'osi maama ka tau pāloti leva. Ko eni kuo ulo kotoa e 'ū maama mou talitali si'i pē te u tu'utu'uni pē, faka'osi mai Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Mālō Sea ta ko ē 'oku te'eki ke tau a'u ki he Toutai Sea kae faka'osi atu e Ngoue ia. 'Eiki Sea pea ko e konga kou fakamālō ai ki he 'Eiki Minisitā ko e ki'i tokoni ko ē na'e fai ki he ngaahi palau 'o e Vahe Ha'apai pea ko e kole pē ia 'Eiki Sea ke toe fakalahi hake ke mau 'inasi ai. Ka ko e fakamālō ia 'oku ou fai 'Eiki Sea pea kou 'oatu e ngaahi fakakaukau ko e 'uhinga pē ia 'Eiki Minisitā 'oku kole ai e ngaahi me'a ko eni. Ko e 'uhinga ia 'Eiki Minisitā Pa'anga 'a e fa'a lele atu e motu'a ni 'o kole ke *wave* e tute mo e *CT*. Ko 'eku faka'amu ke 'oua 'e toe fakamole 'a e kāinga kae lava ke tākaki 'enau ki'i seniti 'oku ma'u ke lava ai 'o fakaa'u mo faka, 'a e ngaahi taumu'a 'oku lava 'o fakahoko. Ko e 'uhinga ia 'Eiki Palēmia lele atu ai 'o fakahoha'asi e Feitu'una koe'uhī ko e ngaahi kulupu ke folau ki Ha'apai 'o holo ha ki'i *discount*, ko e ngaahi ngāue ia 'Eiki Sea 'oku ou lava 'o fakahoko ko 'eku feinga ke si'i kau mai 'a e Pule'anga ke fakakau atu 'a e fiema'u 'a e kakaí 'i he vahefonua pea 'e lava ai 'o fakahoko lelei 'a e fengāue'aki. 'Eiki Sea ko u fakamālō atu kuo lava 'a e fakahoha'a pea ko u fokotu'u atu ke tau tali ka tau hoko ki he Toutai 'Eiki Sea mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Ha'apai 13 ko e Fakafofonga Vava'u ena 'ikai ke mo aleapau lava pē ho'o me'a 'a'au pea ke fokotu'u 'e koe, me'a mai Vava'u 14.

Tokanga ki he tu'unga malu fakame'atokoni ko e tokateu ki he Koviti 19

Saia Piukala: Sea tapu pea mo e Feitu'una kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea 'osi mahino ki he motu'a ni ia e mahu'inga e potungāue ko eni ki he tupu faka'ekonōmika ka he 'ikai te u toe lave au ki ai Sea kau fakanounou atu pē 'a e ki'i fakamalanga te u fai Sea 'i he mahu'inga'ia 'a e motu'a ni 'i he tu'unga malu fakame'atokoni 'a e kakai 'o e fonuá 'i he 'etau tokateu pē ki he Kōviti-19 na'a faifai kuo a'u mai ki he fonua ni Sea. Pea ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā pea mo 'ene kau ngāue Sea 'i he peesi 283 fekau'aki mo e Va'a ko ē ki he Me'atokoni 'i he kei hokohoko atu Sea 'a e tokoni palau Kōviti-19 'a e Potungāue Ngoue ke fakapapau'i ka faifai angé Sea 'oku tō mai kōviti 'oku pau foki ke *lockdown* pea takitaha nofo pē hono ki'i feitu'u 'oku ma'u pē me'atokoni ai pea ko u fakamālō ai ki he, Sea 'i he peesi 284 ki he Va'a ki he Fanga Monumanu pea ko e me'a eni ia Sea 'oku mahino ...

Taimi: 1615-1620

Saia Piukala: ... ‘a e fiema’u lahi ‘e he kakaí pea mo e ngaahi komiuniti ‘a e polokalama ko ení. Sea pea ko u faka’amu pē ‘oku kei hokohoko atu pē polokalama ko ení Sea. Ko e fanga moa, moa kakano ko e moa fakatō mo e fanga ki’i sipi Sea ki hono vahevahe holo. Sea ko e, ko e taha eni ia e ngaahi fiema’u vivili ‘a e fanga ki’i ‘otu motu ‘i Vava’ú Sea ‘e lava pē ke nau hanga ‘o fafanga ‘enau fanga ki’i moa kakano, moa fakatō ke nau ma’u pē fua’imoá ‘i motu Sea. Lahi e taimi ia ‘oku nau omi nautolu ki Neiafu Sea kuo ‘osi e fua’imoá ia.

Pea ko ‘eku ‘uhinga pē au ki he Minisitā ke ne fakapapau’i mai ‘oku kei hokohoko atu e polokalama mahu’inga ko ení Sea ke lava pē ‘e he kakaí ia ‘o ma’u eni ‘i motu pea mo e ‘ū tukui koló. Hangē ko eni ko e fanga sipi Sea ko e me’a mahu’ingá pē Sea ko e tokateu ke mateuteu ka hoko ha ngaahi *lockdown* ‘e lava pē he ‘e kainga mei motú ‘o ma’u e fua’imoá, ma’u e moa kakanó ai ‘ikai ke nau toe hola, hela mai ki Neiafu.

Pea mo e faka’amu pē taha Sea ke fakamahino mai pē he ‘Eiki Minisitā na’e fai foki e feme’a’aki hangē ko eni ko e ngaahi tangai fafanga ko ē ki hono tauhi ‘aki ‘a e fanga moá Sea. ‘Oku pa’anga ‘e 50 ia ki he tangai fafanga. Ko e moa fakatō Sea ‘oku uike ia ‘e 19 pea toki fakatō. Ko e fafanga ai pē he fo’i uike ‘e 19 ko ení Sea na’a lava ‘e he potungāué ‘o *subsidize* ‘a e fafangá. Ko hono tokonia pē kakai e fonuá Sea ke nau tokateu.

Pea ko ia ai Sea ko e ki’i me’a faka’osi pē ‘Eiki Minisitā na’e mahino foki e tokoni ko eni, tokoni palaú ia ki he ‘ū feitu’u ‘oku a’u ki ai e palaú. Na’e ‘i ai e tokoni ‘a e potungāué ki he fanga ki’i ‘otu motú Sea ko e ngaahi me’angāue pē ke ngāue’aki he kainga e ‘otu motú pea na’e te’eki ke kakato e ‘ū ‘otu motu ‘i Vava’u he ngaahi me’angāue ko ení. Pea ko e kole pē ki he ‘Eiki Minisitā ke toki fakakakato atu ‘a e ngaahi motu na’e te’eki ai ke ma’u e ngaahi me’angāue ke tokoni’i kinautolu ko e tokateu pē Sea ki he KOVITI-19 na’a a’u mai ki Tongá ni ‘oku faingamālie pē ‘ū feitu’u kotoa ke fakahoko ai e ngaahi ngāue.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Saia Piukala: Mālō Sea e ma’u e faingamālie.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Mālō. ‘Eiki Sea ko u tui pē mahalo ko ‘ene lava pē ení mahalo ‘oku fe’unga Hou’eiki ka u kole atu au ke tau pāloti. Ko e fanga ki’i me’a ko eni ‘oku me’a mai ki ai e kau Fakafofongá ‘oku lava pē ia ‘o fakahoko ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ko e, ka ko u fakamālō atu pē koe’uhí ‘oku ‘enau ‘ohake eni fanongo mai e kakai e fonuá he ‘eá ‘Eiki Sea ‘oku nau tokangaekina e kakaí. Ka ko e ngāue ko ení na’e ‘osi fai pē ia he potungāué ‘Eiki Sea ‘oku kei fai pē ‘o a’u ki he taimi ni ‘a hono tufotufa atu e fanga ki’i moá ‘o fakatatau ki ha ni’ihi ‘oku nau fiema’u ‘a e ki’i polokalama ko ení ‘Eiki Sea.

Fakama’ala’ala Minisita Ngoue ki he ngaahi tokoni ‘oku ‘atā ma’a e kakai ‘o e fonua

Ko ia Sea ka u talanoa atu ki he me’a ko ení ‘Eiki Sea ki he fa’ahinga e moa ‘e 2 ‘o hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Fika 14 ko e moa kakano mo e moa fakatō. ‘Oku mau kole atu pē ki he kakai e fonuá ‘oku sai ange homou fili e moa kakanó koe’uhí te ke fafanga pē ‘i he fafanga ‘a ia ‘o hangē ko e me’a na’e me’a ki ai e Fakafofongá ka ‘oku pa’anga ‘e 45 he

taimi ni ki he tangai 'Eiki Sea. Ko e, 'oku 'i ai pē 'a e taimi mahina 'e 4 pea fakafoki leva 'a e fanga ki'i me'a mo'ui ko eni ke nau kai pē nautolu 'o tatau mo e fanga moa angamaheni ko ē hotau fonua ni 'Eiki Sea hūfanga he fakatapu.

Ka ko hono kehekehe pē kapau te ke me'a atu ki ai ki'i sino kaukaua ange 'a e ki'i moa kakanó 'i he'etau fanga ki'i moa fakanatula ko ē 'i Tongá ni. Koe'uhí 'e tokoni ange ia. Ko e moa fua'imoá kuo pau ke ke fafanga hūfanga he fakatapu mei he kamata pē 'o e 'uluaki 'aho 'e 'oatu ai ki 'apí 'o a'u ki he taimi he'ikai ke toe 'i ai ha fua'imoa 'Eiki Sea. Pea kapau he'ikai ke ke fafanga'aki ha fafanga 'o hangē ko e me'a na'e me'a ki ai e Fakafofonga 14 he'ikai ke ma'u ha ola ia 'Eiki Sea. 'A ia 'oku mau tui mautolu he potungāue 'omai pē ke ke fili pē ko fē kalasi te ke fili ki ai ka 'oku 'i ai pē ni'ihi tokolahi 'oku nau fili ki he moa kakano 'Eiki Sea. Ka 'oku kei hokohoko atu pē 'ū polokalama ko iá he taimi ni 'Eiki Sea.

Fakamālō ki he Tonga *Health* kae 'uma'ā 'a Siaina ko e tokoni ki he me'a ko eni fekau'aki mo e vesitapolo 'Eiki Sea. Hokohoko atu e kei hoko atu. 'I ai e ni'ihi 'ia moutolu 'oku mou kei fiema'u koe'uhí ko e mo'ui lelei, mou omai 'o 'oatu he 'oku 'oatu ta'etotongi pē ia. 'I ai e ki'i tangata 'oku lolotonga fakalele mahalo mei he Vāhenga 10 'apē, 9 mei Tatakamotonga ...

<002>

Taimi: 1620-1625

'Eiki Minisitā Ngoue: ... ki Nualei. Ne kole mai pē 'e 'i ai ha faingamālie ke tokoni ange e Pule'anga koe'uhí 'oku kau mo ia hono tō pē he fanga ki'i *pot*, 'o toki tufa ka oku totongi ia, ko mautolu 'i he Potungāue ko e hai pē 'e fuofua a'u mai ko ia pē 'e ma'u 'a 'ene ki'i vesitapolo ke 'oatu ke tokoni ke tō he nofo 'i 'api.

Ko e fanga sipi 'Eiki Sea mo'oni 'aupito e Fakafofonga, ka na'a ku fanafana 'aki eni ki he tokotaha 'i he kau *CEO* ke toe vakai'i mu'a ki he *MORDI* na'e 'osi palomesi mai a e tokotaha 'i he *MORDI*, 'i he pule ko ē 'i he *MORDI* te nau fakauaea, talu eni 'eku fakaongoongo mei he ta'u kuo 'osi 'Eiki Sea, pea 'oku 'osi fokotu'u 'e he Potungāue kamata 'i Vava'u, 'otumotu kotoa 'ave ki'i sipi 'e 4 ki he kolo takitaha, pea 'oku kole kau 'Ofisakolo ke nau hanga kumi ha fo'i 'elia pea malu'i ia, pea 'e 'alu atu pē Potungāue 'o tokanga'i 'a e *extension* 'o tokanga'i 'e faai mai pē 'o a'u ki Ha'apai 'a e 'ū 'otumotu, ko Niua 'e kau ai pea mo 'Eua 'Eiki Sea, ka mau faka'amu pē 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke hangē 'a e fanga sipi ia hūfanga 'i he fakatapu ko e fanga moa 'o vave ange 'a 'enau tupú pea vave ange ai 'a e tupu tokolahi 'Eiki Sea, fiema'u ke 'ai ha sipi pea ke tufa ki he tokoni ki he me'akai 'i he tukufakaholo ki he fonua ni 'Eiki Sea.

Ko e me'a ko eni na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga fika 14 'Eiki Sea 'oku kei hokohoko atu pē pea 'oku ou kole pē fakamālō pē ki he Siasi 'o Sisu Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'o e 'Aho Kimui ni, 'oku nau tokoni mai mo nautolu 'a e helepelu ko e huo 'o a'u ki he pālou mo e huo langa 'Eiki Sea, ki he ngaahi 'otumotu ko ē 'oku 'ikai ke malava 'o a'u ki ai 'a e palau. Me'a ko ē na'a ku talanoa ki ai ongo Fakafofonga fika 12 mo e 13, 'ikai ke a'u 'a e palau ia ki he feitu'u ko eni, ka 'oku a'u atu 'a e Potungāue fakataha pea mo e ni'ihi fetokoni'aki ko eni mo e Potungāue 'o tokoni ki he ngaahi vahemotu ke ma'u ai ha ngoue, pē ma'u ai ha mo'ui 'a e ngaahi fāмили 'i he ngahi 'otumotu pea mo Tonga ni fakalukufua 'Eiki Sea.

Sea ko e me'a pē ia 'oku ou lave ki ai 'Eiki Sea, fika ko ē na'a ku 'oatu te'eki ai pē ke me'a mai ha taha 'i he ngaahi fika, ka te u lava pē o tānaki pea 'oku ou pehē ku ou hela'ia mu'a 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu, tau tali ā.

Sea Komiti Kakato: Poupou, kuo fe'unga e feme'a'aki, fakamaama ko ia ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Kapau na'e toe 'i ai ha ngaahi fika, ko e fika 4 pē 'oku ou tokanga ki ai he 'oku fa'a 'i ai pē 'ene 'ū fika 'oku 'omai ka ko e toenga kotoa mai ko eni 'Eiki Sea ko e ngaahi poupou pē ngaahi tokoni mo e ngaahi kole, malava pē 'o fakahoko, fokotu'u atu 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Losaline Ma'asi: Sea, fakatulou atu ki he Feitu'u na, pea tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele, pea pehē foki 'eku faka'apa'apa ki hoku kaungā Fakafofonga 'o e Kakai.

Pea faingamālie ko eni fakamālō atu 'Eiki Minisitā koe'uhi ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue kotoa pē 'a e ongo Potungāue mahu'inga ko eni koe'uhi ko e kakai 'o e fonua, pea pehē foki ki he sekitoa ko ia ki he 'ekonōmika pea mo e ma'u'anga mo'ui 'a e kakai.

Fiema'u vaka ki he SMA 'i he vahe hihifo

'Uluaki pē 'oku 'i ai 'a e fakamālō heni koe'uhi ko e ngaahi ngāue 'oku fakahoko ko ia 'i he Potungāue Toutai 'o fakakakato mai e ngaahi SMA 'i he vahe faka-Hihifo pea a'u mai ki Nukunuku, ka 'oku 'oku ou tui pē ko e 'Eiki Minisitā 'oku kau 'i he ngaahi vaka fo'ou ko eni 'a e ngaahi fiema'u vaka ko ia 'a e ngaahi SMA ko ia, ke fai hono fakanaunau ke tokoni kia kinautolu 'a ia 'oku ha ko ē 'i he peesi 347, pea ko e aitemi 20 ki he ngaahi vaka fo'ou ko eni 'oku kau ai 'a e ngaahi fiema'u vaka ko eni 'a e ngaahi kāinga ko eni ko ē mei Hihifo.

Ngāue ki hono langa 'a e 'Ofisi Ngoue 'i Hihifo

Sea 'oku taha foki e me'a 'oku ou fakamālō ai ki he 'Eiki Minisitā, koe'uhi ko hono langa ko ia e 'Ofisi Ngoue ko ia 'i Vahehihifo, pea 'oku fakamālō atu koe'uhi he 'oku lolotonga lele e ngāue ia ko ia, pea 'amanaki pē 'oku, 'e toe hoko atu pē ngāue he'eku vakai hifo pē ki he patiseti ko eni ki he langa ko ia 'o e 'ofisi 'oku 'i ai 'a e fiema'u koe'uhi ko e kongā kekelele ko ia 'i Fatai na'e 'omi ai 'a e fiema'u 'a e kāinga Nukunuku pē 'e lava 'o langa ai e 'Ofisi Ngoue, koe'uhi ke ngāue'aki 'e he kāinga ko ia Nukunuku ha'u ai ki Matafonua, Fatai, pea pehē foki ki Lakepa mo Matahau, ke 'oua te nau toe fou ki Houma ka nau fou mai pē ki kolo ni 'o ngāue mai 'aki pē 'a e 'Ofisi Ngoue ko ia 'i he kongā kekelele ko ia kuo 'osi ma'u ko ia 'i Fatai.

Kole fakama'ala'ala 'a Tongatapu 5 ki he pale fakalangilangi

'Oku ou kole pē Sea koe'uhi ke fai pē ha fakama'ala'ala pē 'i he peesi 279 ...

<005>

Taimi: 1625-1630

Losaline Ma'asi: ...*Item* ko ia 15 ki he fakamole ki he pale mo e fakalangilangi, ko e *price award* ko ia ko e 1 kilu 5 mano 6 afe, 'oku 'ikai ke lave'i he finemotu'a ni pē 'oku toe hoko

atu ha Maa'imoa Faka'ali'ali Ngoue pē koe'uhí ke fai pē hano fakama'ala'ala mai 'o e konga ko ia pē ko e pale hā eni koe'uhí 279, *item* fika 15.

Pea ko e taha pē me'a ia 'e 'Eiki Minisitā 'oku ou tokanga'i, neongo koe'uhí ko e ngaahi fiema'u ko ia ko ē 'a e vivili ko ē mo e ngaahi palopalema ko ē 'oku hoko he 'ataakai fekau'aki pē eni pea mo e 'auhia ko ia e kelekele ke fai pē hano tokanga'i ange he 'oku palopalema 'aupito tatau pē ngaahi motu ki tahi a'u mai pē ki Tongatapu ni tautefito pē ki he vāhenga faka-Hihifo 'a hono uesia ko ē ko ē 'e he tahi 'a e kelekele pea ko e 'auhia lahi taha pē ia 'o e kelekele ke fai ange mu'a ha ngāue fekau'aki pea mo e palopalema ko eni telia na'a tau a'u ki ha taimi 'oku 'osi hū mai pē tahi ia ko e konga pē ia 'o e fonua 'oku ne hanga 'e ia 'o nofo pē ia he ngaahi feitu'u ko ia ko ē kuo 'auhia ai ko ē kelekele.

Taimi tatau pē Sea 'oku kei mahu'inga 'aupito pē ki he finemotu'a ni ia hangē pē ko ē ko ē ko e ngaahi feme'a'aki koe'uhí ko ha *CEO* 'a e potungāue 'aki pē 'a 'eku tui ko e *budget* ia ko eni ko e Patiseti nōmolo pē ia 'a e potungāue koe'uhí ko e ngaahi ngāue ko ē mo e fiema'u ko ia ko ē ke hiki hake 'a e tu'unga ko ia ko ē 'o e *export* ko ia ko ē ki muli 'oku ...te u pehē pē 'oku fu'u fiema'u 'aupito 'a e ngāue ia ko eni koe'uhí neongo pē 'oku 'i ai 'a e *Acting CEO* 'oku 'ikai ke *assess* ia he *PMS* 'i he ngaahi ngāue ko eni ko ē 'oku fiema'u, ka koe' uhi ko e feinga pē koe'uhí ke fakamahu'inga'i 'a e fiema'u ko ia ko ē ke fai mo fokotu'u ha *CEO* mei a'u pē eni ki he ta'u kakato 'e taha 'oku te'eki ke fai 'a e ngāue ko ia.

Fehu'i fekau'aki mo e ngaahi palau 'oku 'i he potungāue

Na'a ke me'a pē 'anenai Sea 'e 'Eiki Minisitā fakamolemole fekau'aki ko ia pea mo e palau, ke ke mea'i ange pē ko e fakakaukau ko eni hono 'omai ko eni e 'ū palau ko eni 'e he 'Eiki Minisitā mālōlō ko eni ko e fakakaukau 'oku 'osi 'i ai pē fo'i ngoue 'oku taumu'a ia koe'uhí ke 'oua toe ...ke ongo'i 'e he palau 'oku *fully utilize*. Talu eni hono 'omai e palau 'e 10 ko eni 'i he ta'u kuo'osi te'eki ke 'i ai ha fu'u ngāue ia ke nau fai 'enautolu, ka koe'uhí ko e anga 'eku fokotu'u atu pē 'Eiki Minisitā Pa'anga koe'uhí na'a lava 'o fai ha ngāue ki ha fa'ahinga *produce* pē ko ha fa'ahinga ngoue ke fakama'unga ki ai e ngāue ko ia ko ē 'a e kau ngoue koe'uhí ke lava 'o teke'i 'a e palopalema ko ia ko ē 'i he kei lahi ange pē 'a e *import* 'a e *balance of payments*.

Ko ia 'oku ou faka'amu pē koe'uhí ke toe fai ange pē hano tokangaekina 'o e tafa'aki ko eni 'o fekau'aki ko ia mo ha ngoue ke tau lava 'o ngāue'i e 'ū palau 'e 10 ko ena ke mahino mahalo ko e 'aho pē 'oku palau pē 'e taha pē ua 'oku ngāue'aki, 'oku 'ikai ke ngāue'aki e toenga ia 'e 8 ko ē. 'A ia ko e fakakaukau ko ē na'e 'omi ai e 'ū palau ko eni, kapau ko e meleni 'oku ngāue palau ko ia mei taki houa 'e 10 he 'aho, houa 'e 10, houa 'e 12 he 'aho. Ko hono mahu'inga ia hono 'omai e ngaahi me'angāue ko ia koe'uhí ko e fokotu'utu'u ia ko ē ke fai ha fa'ahinga ngāue ke ne hanga 'o hiki hake 'a 'etau tu'unga ko ia ko ē 'i he faka'ekonōmika pea hangē ko ia ko e *partnership* ko ia mo e ngaahi potungāue ko ē 'a e Pule'anga. Ko u vakai hifo Sea ki he ngaahi vouti ko ia ko ē 'oku fai e fengāue'aki ai mo e kakai hangē ko e vouti ko ia 'a e monumanu 'i he peesi 284 tatau pē pea mo e vouti ko ia ko ē 'a e kakai fefine 'a e va'a ko ia ngāue kitu'a pea mo e kakai fefine. Ko e tu'u ko ē 'a e kakai fefine 'i hē mahalo pē 'oku a'u 'o peseti 'e 5 'a e Patiseti ko ia ko ē ki he ngāue *operation*...

<007>

Taimi: 1630-1635

Losaline Ma'asi : ...ko ē 'a e Potungāue. Mahalo ko e lahi taha pē 'o e 'alu 'o e patiseti ia ki he'enau vahe. Ko e *operation* ia mahalo pē 'oku a'u 'o peseti 'e 5 heni 'a e ngāue ko ē fekau'aki

mo e fakalalakaka 'a e ngāue 'a e kakai fefine. Ka 'oku ou tokanga'i he koe'uhi ko e ngaahi fale lālanga ko eni 'oku fai 'a hono fakafelāve'i pē mo e ngāue 'a e kakai fefine. 'Oku 'asi pē ia 'i he *corporate plan* 'e fai 'a e ngāue koe'uhi ke tō 'a e lo'akau, 'e tō e hiapo, ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha fo'i palani ngāue ia ai. Ko e hā e ngāue ke fai koe'uhi ke fakaivia 'a e kakai fefine, kae 'uma'ā 'a e ngaahi fale lālanga fale koka'anga ko eni 'oku 'osi fai ko ia ko ē hono langa. 'Oku mahu'inga 'a e ngaahi ngāue, ka 'oku mahu'inga ke fakanaunau koe'uhi ke lava 'o ngāue'i ke 'aonga 'a e ngaahi me'angāue ko eni, ke tokoni ia koe'uhi ko e fakalalakaka kae 'uma'ā 'a e sekitoa faka'ekonōmika. Sea mahalo ko e ki'i me'a pē ia 'oku ou tokanga ki ai, kae ngata pē kae tali mai e 'Eiki Minisitā mālō 'aupito.

Me'a Minisita Ngoue ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e Maa'imoa Faka'ali'ali Ngoue

'Eiki Minisitā Ngoue : 'Eiki Sea ko u fakamālō atu ki he Minisitā Mālōlō ka ko e Fakafongga 'o e Kakai 'a e me'a ko eni 'oku ne me'a mai 'aki. Mahino mai pē 'Eiki Sea ko e 'u peesi ko eni 'oku ne fakatokanga'i mai ko e ngaahi pa'anga lalahi pē 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, ko 'eku fie fakahoko atu pē ki he Falé ni 'oku kei fai pē *Show*. Ka 'i he ta'u ni 'oku kei hanga pē 'e he Minisitā Pa'anga 'o vahe'i mai e pa'anga e *Show* ki he Potungāue. Taimi ko ia na'e fakahoko atu ko ē ki Lototatau, ko e tali ko ia na'e ma'u mai ki he motu'á ni, koe'uhi 'oku kei mo'ui 'a e Lao ko ē 'o e Fefakataputapui pea na'e 'ikai lava 'o fakahoko. Ta'u fo'ou 'e kei hoko atu pē 'Eiki Sea. Ka 'oku ou fakamālō pē ki he Feitu'una koe'uhi ko ho'o me'a mai, ka 'oku ke mea'i, ko e *Food Day* 'oku fai 'i 'Okatopa, pea 'oku ai pē ngaahi feitu'u 'oku fili 'e he Potungāue ka ko e 'aho lahi ia 'Eiki Sea. Ai pē ha taimi te mou faingamālie pea mou me'a. 'Oku fa'a 'oatu pē ho'omou tohi fakaafe ka 'oku 'ikai ke mou fa'a me'a ange. Meimei ko e ni'ihī pē 'a e kau 'Amapasitōa mo e kau Konisela mo e ni'ihī e Hou'eiki mo e Kapineti 'oku nau me'a ange ki he polokalama ko eni 'Eiki Sea. Ka ko e polokalama ko eni 'oku kau lelei e 'u silini ko eni ki he tokoni 'aupito 'aupito ki ha ngaahi pale ki he kakai 'o e fonua, 'i he ngaahi ngāue lavame'a kotoa pē 'oku nau fai 'Eiki Sea.

Toki ngāue pē 'a e ngaahi palau he taimi 'oku totongi ai he kakai 'o e fonua

'Eiki Sea, ko e me'a ko ia 'oku ke me'a ki ai fekau'aki pea mo e palau, fakamolemole ko e anga ia ho'o me'a mai, ke lele houa 'e 8 houa 'e 15. Ka 'i ai ha palau 'oku 'ohovale pē 'oku tau sio atu 'oku lele, lele, pea tau fakakaukau ko e tānaki lahi. Pea kapau ko 'ene lele noa'ia tonu ke fakakaukau'i e faka'ulí ia pē 'oku ai koā ha me'a 'oku ne ngāue pē 'ikai hūfanga he fakatapu 'Eiki Sea. Ko e palau 'e makatu'unga 'ene ngāue kuo pau ke ha'u ha taha mei he kakai e fonua 'oku ai hono totongi. Ko e me'a kotoa pē 'oku pau ke 'i ai hono sēniti 'Eiki Sea ae lava ha ngāue he me'a ko eni 'Eiki Sea. 'Oku ma'ama'a 'aupito, pa'anga pē 'e 80 'Eiki Sea 'oku ngāue ki he kautaha ko eni. Pea kapau 'oku ngāue pē ha palau 'e 2 ko e ni'ihī pē 'oku nau 'alu ange ki he kautaha palau ko eni 'o totongi 'Eiki Sea, pea kapau 'e ngāue kotoa 'a e misini ko e ni'ihī ia 'oku nau o ange'o totongi 'enau ngaahi houa pea kuo pau ke ngāue 'a e ngaahi misini 'Eiki Sea.

'E Fakafongga ko u fakamālō atu he me'a ko ena 'oku ke me'a ki ai fekau'aki pea mo e 'auhia 'a e kelekele kau ia he me'a na'e tokanga lahi ki ai 'a e Potungāue *Forests* ke tō e ngoue ki he lahi taha. Kapau te mou fakatokanga'i he fonua ni fu'u lahi hono ngāue'aki e palau. Pea 'oku hanga 'e he palau 'o maumau'i lahi taha 'a e fukahi fonua 'Eiki Sea. Pea 'oku vave 'aupito 'aupito ai 'a e uesia ko ia 'o hangē ko e me'a ko ia 'oku mou me'a ki ai he taimi ni 'Eiki Sea.

Ko e tafa'aki ko ia ki he Toutai Fakafofonga, Fika 5 fakamolemole, 'io 'oku hokohoko atu. 'Ai ke tokanga 'a e toutai ki he tafa'aki ko eni ki he ngaahi feitu'u 'oku tapui makehe 'Eiki Sea. Kole pē 'Eiki Sea 'oku 'osi fakatokanga'i 'e he kakai 'o e fonua pea mo mautolu he Potungāue, pea mo e ngaahi sino fetokoni'aki mei muli, 'oku longomo'ui 'a e me'a mo'ui he ngaahi feitu'u ko ia, pea ko u faka'amu pē Fakafofonga kapau 'oku 'i ai ha ngaahi me'a 'oku ke fiema'u ke fakatapatapui ho vāhenga, ko u tui 'e malava pē 'e he Potungāue 'o fakahoko ia, Ko e *CEO* Fakafofonga te u toe tali tu'o 2 atu pē, na'a ke 'osi me'a mai kimu'a...

<008>

Taimi: 1635-1640

'Eiki Minisitā Ngoue: ... 'io 'o ke me'a mai ki he tokotaha 'oku 'i heni 'oku kau e tokotaha ko ia 'i he tokotaha 'oku matu'aki falala ki ai e potungāue. Lahi 'aupito e kakai 'oku nau falala ki he ni'ihī 'i he potungāue 'Eiki Sea ka 'oku 'ikai pē ko e tokotaha ko eni 'i hoku tu'a he tafa'aki to'o hema, 'i ai mo e tokotaha 'i Tokomololo 'i ai mo e toko ua 'oku 'i he potungāue he taimi ni 'Eiki Sea pea mo e ni'ihī lelei 'aupito he potungāue 'Eiki Sea ka koe'uhī ko 'ene tuai mei he *PSC* Fakafofonga 'oku ou kole atu fakamolemole ki he Feitu'una 'ikai ke u toe 'ilo pē te u toe tali fēfē atu 'ikai ke ai ha toe feitu'u te u toe lava tali ko e tali pē eni ko u 'oatu ko e *PSC* 'oku mau tali ki ai ki he potungāue. Ka 'oku kei lava pē 'o lele 'a e potungāue pea kapau 'oku ke ongo'i pē 'e he Feitu'una 'oku 'ikai ke ke fiemālie fakamolemole 'ikai ke u 'ilo 'e au pē te ta toe fefee'i. Hangē pē ko e me'a nau tali ki ai 'Eiki Sea ko e me'a pē ko u lava 'o tali atu he taimi ni fakanounou pē 'Eiki Sea ...

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko e ki'i me'a 'e taha 'Eiki Sea ko u ki'i fakahoko atu kia moutolu mou mea'i 'a e me'a ko eni ko e fua'i moa na'e fa'a uta mai foki mei Nu'usila 'osi lava pē ia 'o ngaohi 'a e fanga ki'i moa ko ia 'i he tokoni 'a e ngaahi fonua mei muli 'a Siaina. 'Eiki Sea 'oku lava pē ia 'o fakafofoa'i 'o lava pē 'o fo'u ke tokoni 'a e ngaahi mīsini ko eni 'o 'i ai e fanga ki'i moa ai Sea fe'unga e ki'i moa 'e 3000 he taimi pē 'e taha pea toki 'ave ko ē 'o fai hono fakafofoa 'Eiki Sea. Kou fokotu'u atu mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Hou'eiki kiate au kuo fe'unga e feme'a'aki 'i he vouti ko eni ko e 'uhinga ko e taimi ko eni 'oku tāketi ki ai hono alea'i, ko e tuku atu pē ke mou me'a kae 'oua na'a mou tuputāmaki 'iate au he 'oku tonu pē 'eku tu'utu'uni 'a'aku he taimi te u tu'utu'uni ai, me'a mai.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea. Fakatapu atu ki he Feitu'una Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea ko 'eku koloa pē ke u poupou ki he 'Eiki Minisitā 'i he ngāue ko hono 'uhinga ko e potungāue ko eni he 'oku tau tonu ia ki he 'amanaki 'a e fonua mo e tō'anga e folofola ki hono fa'u ha ngaahi koloa fakalotofonua. Pea 'oku ou fie taki pē homou tokanga ki he peesi kamata 'i he peesi 34, 32, 33, 34 'o e palani ngāue 'a e Potungāue Ngoue, Me'atokoni mo e Vaotātā 'oku 'asi ai 'a e ngaahi ngāue lelei 'oku ou loto pē Sea ke u hanga 'o poupou'i 'a e 'Eiki Minisitā ai 'a ia 'oku 'i he peesi 32 Sea *item* fika 4 taupotu ki lalo 'oku pehē fakatau mai ha ngaahi mīsini ngaahi mahoa'a mo ha ngaahi fafanga ma'a e Va'a Fanga Monumanu ke fakatupulekina 'o e ngaahi koloa 'oku tau ma'u 'i Tonga ni. Ko eni tofu pē 'a e me'a na'e tō ai 'a e folofola ke fakakoloa e tafa'aki ko eni ke ke fakatupu e ngaahi koloa fakalotofonua.

Pea ‘oku ou fiefia ‘e ‘Eiki Minisitā ‘i he palani ngāue ko eni ko u faka’amu pē ‘e vave mai pea mo e ngaahi fokotu’utu’u kehekehe pē fekau’aki mo e Va’a ki he Fanga Monumanu ‘i he peesi 34 Sea ko e huhu fakafanau ‘o e fanga puaka. Ko e fale fakafofoa ‘o e fua’i moa. ‘E Hou’eiki ko eni ia hotau ivi kae he ‘ikai ke tau lava tautolu ‘o fa’u kā mo komipiuta mo ‘initāneti. Ko eni e feitu’u te tau lava ko ē ‘o *compete* ai pea ko u fakamālō ‘oku takimu’a ‘a e Pule’anga ‘i hono tofa e hala ka ‘oku faka’amu pē fakaivia ‘Eiki Sea kau ai mo e tufa e fanga puaka ‘e 800 pē lahi ange ‘i he fa’ahinga kolosi kehekehe. Pea ‘oku ‘asi e kalasi kehekehe heni Sea ko e puaka kelo kalasi ko e tuloko. Puaka tea telinga tu’u, puaka tea telinga mapelu, puaka tea telinga ta’ata’alo. Kalasi kehekehe Sea pea ko u ‘e ‘Eiki Minisitā te ke manatu’i ange mu’a ‘a e vāhenga e motu’a ni he ‘oku fai e poupuu atu he taimi te ke fai ai ‘a e tufa ko ‘e ē he ‘oku mau poupuu atu ki he ngāue ‘oku fakahoko pea a’u ai pē ki he peesi hoko Sea ‘a e ngaahi ngāue ‘oku tautonu ‘i hono fakatupulekina e tafa’aki ki he *horticulture* ‘o e fanga monumanu mo e ngoue pē pea kou fakamālō atu ‘Eiki Minisitā ko e ki’i kole pē ia ‘i he peesi 281 ‘o e polokalamá. ‘A ia ko e ngāue eni ki he Kolonitini ‘oku ‘i ai ‘emau tokanga Sea he ‘oku tautonu eni ki he fekau’aki pea mo e pea mo e tūkunga ko ē ‘oku ‘i ai e fonua ‘i he ‘aho ni mo e vailasi kolonitini ‘oku ‘omi foki e ngaahi koloa ‘e ni’ihi ‘oku fiema’u ia ke kolonitini ‘i ha taimi pea fakapapau’i pea toki tukuange mai. ‘Oku mahino pē ‘oku ‘i ai e ki’i hiki heni ‘Eiki Minisitā ka ko ‘eku kole pē ...

<009>

Taimi: 1640-1645

Mateni Tapueluelu: ... kapau pē ‘oku ke ongo’i ‘oku ‘ikai ke lava ‘o fakaivia e tafa’aki ko eni pea ko e anga e fokotu’u atú.

Kole ‘a Tongatapu 4 ke fakaivia ‘a e Va’a Kolonitini koe’uhi ko e vailasi

Ka ‘i ai ha silini ‘e teka hangē ko ia ko e fokotu’utu’u mo e palani ko ia ki he faka’ali’ali ngoué ‘oku ‘ikai ke lava. ‘Oku mau fokotu’u atu ke toe fakaivia mu’a e tafa’aki ko iá ko hono ‘uhingá ko ‘etau malú telia ‘a e vaha’a taimi ko eni ‘oku tau lolotonga folaua he ta’eta’epau ‘o e vailasi. Ko e anga pē ia ‘o e fokotu’u mo e poupuu atu ki he va’a ko eni Sea he ‘oku kau ia ki hono malu’i kotoa hotau fonuá ni he Va’a Kolonitini pea ‘oku fakamālō atu he ma’u faingamālie ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Tongatapu Fika 4. Fu’u mālie lahi ‘aupito e me’a malangá. Tongatapu Fika 8, me’a mai. Faingata’a ko e tangata’eiki.

Fakama’ala’ala Tongatapu 9 fekau’aki mo e ngaahi fengaue’aki mo Siaina ki he kautaha palau ‘i Tokomololo

Semisi Fakahau: Fakatapu atu Sea kae fakamālō atu ‘i he faingamālie ke fai ha tokoni. Ko e tuku pē ‘a e poupuu ki he ‘Eiki Minisitā ‘i he, mo e kau ngāue koe’uhí ko e fakahoko e ngāue lelei ko eni kuo lava. Ko e ki’i me’a ikiiki pē fie tokoni atu fakama’ala’ala atu pē fekau’aki ko eni mo e palani ko eni ‘a e kautaha ko eni ‘oku ‘i Tokomololó. ‘Oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki ‘oku nau kei pukepuke foki ‘a e ngaahi misini palaú ko e ‘amanaki ko Sepitema ‘oku foki mai ai ‘a e kau ‘enisinia ko eni mei Siainá. He koe’uhí na’a nau *stuck* foki he *lockdown* pea ko Sepitema ‘oku nau tau mai ai pea ‘e kamata leva ‘a e ngāue ko iá.

‘A ia ko e ngāue ko iá na’e ‘amanakí ke fakalele kátoa ‘a e ngaahi palau ‘o ‘oua na’a toe laka hake ‘i he pa’anga ‘e 80 ki he houa. Kae kehe ko ‘enau foki mai ‘oku pau pē te mou fai ‘emoutolu e fokotu’utu’u fo’ou koe’uhí ke lele fakatatau ki he fiema’u ko ē ngaahi ‘aho ní. He koe’uhí ko e, ka ko e me’a ko ē ‘oku mahu’inga tahá he ‘oku lahi e maumau ‘a e ngaahi palau Siaina ka ‘oku ‘ikai foki ke ‘i ai ha kau ‘enisinia lelei ‘i Tongá ni. Mahalo ko ha tokosi’i pē ‘oku nau lava ‘o ngaahi misini palau ‘a e ngaahi misini palau ko ē ‘i Siainá. Pea ko ‘enau ‘i hení fakahoko ia pea ko e taha e alepau ko ení te nau toe ‘ave foki mo e fānau ako ko eni ‘i Fokololo ‘oku nau ako ‘enisiniá ke ako’i kinautolu konga ‘enau polokalama akó ‘i he ngāue faka’enisinia faka-Siainá ‘i he ngaahi me’angāue faka-Siainá.

Pea ‘ikai ngata pē aí ‘ikai ke ngata pē ‘enau ngāue ko iá ka te nau toe ngāue ki he ngaahi me’alele Siaina kotokotoa pē ‘oku ngāue’aki. Ko e sotia ‘oku lahi ‘aupito e ngaahi fu’u me’alele lalahi ai lanu mata ngaahi fu’u loli ‘oku lele holo pea pehē pē ki he ‘ū me’alele kehekehe pē ‘oku ngāue’aki he Pule’angá, nau tokoni ki ai ki he, ki hono sēvesi e ngaahi me’alele ko iá. Pea ‘oku ‘i ai foki ‘i he *MOI* ‘oku ‘i mui e ngaahi me’angāue lalahi ‘aupito ‘oku, ‘i he tanu valitā ko ē halá ka ‘oku mahalo ‘oku fu’u fuoloa ‘enau tu’ú. Ka ‘oku nau pehē pē te nau lava pē ‘o toe fakalelei’i ‘a e ngaahi me’angāue ko iá ke tokoni ki he *MOI*. Kae kehe ko e me’a ia ‘o fekau’aki mo e me’a ko iá.

Ko e me’a ‘e tahá ki he, fekau’aki mo e toutái. Pea na’e me’a pē ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ki he maumau ko eni ‘a e kelekele ‘o tafe ko eni ki tahi ē. ‘Ikai ke ngata pē he tafe ‘a e kelekele, tafe mo e kemikale ki he, tautautefito ki he Fanga’utá. Pea na’e ‘osi fai pē kole ki he ‘Eiki Minisitā ko eni e, ‘o e *MEIDECC* ko e ‘uhinga nau lava ‘o tokoni ke, ke feinga’i ke toe mamaha ange ke toe loloto ange ‘a e Fanga’utá. Ko e tu’u he taimi ní ‘oku fonu foki he kelé ko e tafe ko ē mei ‘uta ‘i hono lahi ko ē hono palau pea lahi mo e langa fakalalakaka kehekehe tafe ‘a e kelé ki he efú ki tahi hoko ia ko e kele. Pea ‘oku uesia ‘aupito ‘aupito e Fanga’utá ka ko e ma’u’anga mo’ui ia ‘a e kakai tokolahi ‘aupito ‘aupito ‘i he, ‘i Tongatapu ni.

Kae kehe ko e me’a ko iá pea na’a ku fetu’utaki ki he ‘Amapasitōa Siapaní fekau’aki mo e, pe te nau lava ‘o tokoni mai pea ne pehē te nau lava ka ‘e fu’u mamafa ‘aupito ‘a e fa’ahinga me’angāue ko iá ke ha’u ‘o ngāue pē ki ha ki’i fonua pē ‘e taha hangē ko Tonga ni pē. Pea u fakahoko ange ko e tu’u ko eni ‘a e Pasifíkí ‘oku nau fiema’u kátoa ‘a e ngaahi me’a ko iá ki he fakaloloto ko ia honau ngaahi uafú, taulangá mo e ngaahi matātahí mo e ngaahi me’a ko iá. Pea ‘e lava pē ke ‘omai koe’uhí ko e me’angāue ke ngāue’aki he Pasifíkí. ‘Osi ‘a Tongá ni hoko atu ki Ha’amoá toki hoko atu ki fē pea vilo takai pē ‘a e vaka. Pea ne pehē ko e fakakaukau lelei ‘aupito ‘aupito ia ka ‘oku, ka ko e me’a foki ‘a e Pule’anga ke ne hanga ‘o muimui’i ‘a e ngaahi me’a ko iá ke lava ke fakahoko koe’uhí ko e mahu’inga ko ia ‘a e Fanga’utá. ...

<002>

Taimi: 1645-1650

Semisi Fakahau: ...Ka ‘oku faka’ofa’ofa ‘aupito ‘a e ngāue pea ko e tautautefito ki he hono langa ko eni ‘a e ngaahi konga tahi pule’i makehe *SMA*, ki he Toutai ‘oku lele lelei ‘aupito pea ko e tu’u ‘i he taimi ní foki ‘oku nau fiema’u ‘a Fanga’uta ke fakalelei’i koe’uhi ko e tu’u ko ia ‘a e ‘ū *SMA*, tokoni ‘aupito ‘aupito ia ki hono malu’i ko ia ‘a e me’a mo’ui kotokotoa pē ‘i he tahi ‘i Fanga’uta.

Kole Tongatapu 8 pē ‘oku fai hono siofi e ngaahi koloa me’atokoni hu mai mei he ngaahi fonua ‘oku mafola ai e Koviti

Ko e ki’i me’a pē ia ‘e taha ‘oku, me’a mālie pē ‘oku ‘i heni foki ‘a e, ko e Potungāue Ngoue, va’a ko ena ki he Me’atokoni, pea ko e ki’i fehu’i pē ki he ‘Eiki Minisitā ko eni e Mo’ui koe’uhi ‘oku tau lolotonga ‘oku tau kei hanga pē foki eni ‘o hū mai e me’atokoni mei muli pē ‘oku fēfē ‘a e ngaahi fonua ko ē ‘oku lahi ai ‘a e Kōviti pē ‘oku ‘i ai ha *risk* hono hū mai ko ia ‘a e me’atokoni ko ia mei he ngaahi fonua pehē ki Tonga ni, na’a hoko ia ‘o mafola ai ‘a e mahaki ko ia, pea ko e hā ha me’a pē pē ko e fai ha fekumi ki ai ‘a e va’a ko eni ‘o e Me’atokoni ko eni ‘o e potungāue Ngoue. Ke ‘ilo’i ‘a e ngaahi me’a ko ē ke fakapapau’i, ‘ikai, ko e feinga pē ke tau malu pē. Ko e ki’i fehu’i pē ia, pea ko e ki’i me’a faka’osi pē ki he ‘Eiki Minisitā, ‘oku ou faka’amunoa pē na’a ku ‘ilo’i pē na’e ‘i he ta’u fakapa’anga ko eni na’e ‘alu atu na’e hoko mai na’e ki’i tō nounou e pa’anga ‘a e Pule’anga, pea na’e to’o ‘a e ‘ū, na’e ‘i ai e konga ho’omou patiseti na’e to’o, pea mahalo kau ai e peseti ‘e 9 kau ai ia, pea ko e kole atu pē ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke fakamolemole pē kapau pē ‘e ‘ikai ke toe lava ‘o hoko, ‘oku ou tui pē na’e ‘i ai e ki’i uesia e ngāue ‘i he holo ko ia, ko e peseti e 9 pea ko e ki’i seniti lahi ia ki he Potungāue taautaha. Pea ko e faka’amu kapau ‘e malu’i ange mu’a ke tu’uma’u pē ‘a e patiseti ‘a e ongo Potungāue ko eni ‘i he ta’u ni.

Mahalo ko e faka’osi pē ia mālō ‘aupito Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Eiki Sea fakamālō atu ki he Fakafofonga fika 8 koe’uhi ki he me’a ‘oku me’a mai ki ai, mo e pou pou mai ki he ngāue ‘oku ou faka’apa’apa ‘aupito ki he tokotaha ko eni na’e Minisitā eni ‘i he ongo Potungāue ko eni ‘oku fokoutua ai ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ne mea’i lelei pē. ‘Ai ke u te u lave atu pē ki he me’a ko ē ‘oku ke me’a mai ki ai ki he peseti ‘e 9 ko ē na’a ke me’a ki ai, ‘io, na’e fai pē ‘a e feme’a’aki ki ai ka na’e ‘ikai ke to’o ia ‘e Fakafofonga. ‘Oku, na’e hokohoko mai pē ‘o a’u mai ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘i he taimi ni.

Ko e ngaahi me’a kotoa pē ‘oku ke me’a mai ki ai fakamolemole ki he Feitu’una ‘oku ‘osi fakalele ‘a e kautaha ia ko ē na’e fakamo’oni na’e fokotu’utu’u ‘e he Feitu’una ‘o a’u mai ki he taimi ‘o e motu’a ni ‘oku mau ‘osi fakahoko ‘emautolu ‘o fakakakato, ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e tokotaha *senior* ‘oku ‘osi to’o atu ‘emautolu mei he Potungāue ki ai pea mo e tokotaha ‘enisinia. Ko e kau ‘enisinia ko eni ko ē ‘oku ke me’a ko ē ki ai ‘i Siaina ‘Eiki Sea, ‘oku te’eki ai pē ke mahino pea ‘ikai pē pau ia pea he ‘ikai pē ke u talaatu ‘oku mo’oni ia ‘Eiki Sea, ka tau fakatokanga’i ange pē, ‘io ‘oku nau lolotonga *lock down* ‘i Siaina, pea te tau fakaongoongo kotoa pē ki he Minisitā Mo’ui ko e ha e tu’utuuni ‘e a’u ki ai mo e ni’ihi. Lahi e ni’ihi ia mei muli ‘oku nau fie foki mai ‘oku nau, tautautefito ki he kau muli ka ko e kau Siaina ka ‘oku ‘i ai e tu’unga ‘oku lolotonga fai ki ai e talanoa ‘a e Potungāue Mo’ui pea mo e Pule’anga hē ‘Eiki Sea.

Me’a Minisita Ngoue ki he ngaahi ngāue ki hono liliu e me’atokoni fakalotofonua ke mahoa’a

‘Eiki Sea ‘oku ou fakamālō atu pē ki he Fakafofonga fika 4 koe’uhí ko ‘ene me’a mai mo’oni ‘aupito ko e ‘ikai ke, hangē ko e me’a na’a ku lave ki ai ‘oku ‘i he palani ia ‘a e Potungāue ka ‘oku ou nofō pē ‘o ‘unaloto mo ‘eku faka’amu ke hoko ia, ke hoko mai ‘a e fokotu’utu’u ko eni ‘Eiki Sea, ko e taha eni ia he me’a na’e ‘uluaki ‘omai ia kiate au, ka na’e ‘osi fai ‘e he

Potungāue 'i he'eku kole kia kinautolu ke fokotu'utu'u ke 'i ai ha ngaahi'anga mahoa'a ke liliu e talo pehē ki he mei pehē ki he 'ufi pea mo e manioke ke mahoa'a, ke tokoni pē ki he me'akai fakalotofonua 'Eiki Sea.

Sea 'oku ou 'osi fakahoko 'e he *MORDI* ka ko e ki'i me'a si'isi'i pē 'Eiki Sea 'a e ngaahi me'a ko eni, ko e me'a ko eni na'e ma'u 'e he motu'a ni 'oku mou mea'i lelei pē 'e he 'Eiki Palēmia pea mo e motu'a ni ko e fiema'u mei Loto Tatau, pea 'oku hanga ki ai pea 'oku 'osi fakatokanga'i 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'io 'oku mau teuteu ke fakapa'anga e me'a ko eni ke fakahoko ia 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko e fakafiefia he ko e pau ke tokoni ia ki he fonua fakalukufua 'Eiki Sea, ko e 'i ai pē ha ngaahi fāmili ...

<005>

Taimi: 1650-1655

'Eiki Minisitā Ngoue : ...ko e fatongia 'a e Pule'anga ia ke fakahoko pē ke lava 'o ngāue pea tokoni ki he ngaahi fāmili pea mo e kakai 'o e fonua ni 'Eiki Sea. 'Oku ou fakamālō atu ki he Fakafofonga he'ene fakatokanga'i 'a e me'a ko ia 'Eiki Sea fekau'aki mo e huhu ko ē 'o e ...ko e fa'ahinga founa fo'ou ia he taimi ni 'Eiki Sea. 'Oku malava pē 'o fai he sipi, lava pē 'o fakahoko he pulu, 'oku lava pē 'o fakahoko ki he puaka 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mo e kulī.

'Eiki Minisitā Ngoue: Kole atu 'Eiki Sea 'ikai ke u 'ilo mahalo ...'oku ou tui ko e Fakafofonga Fika 5 ne mea'i e me'a ko ia fekau'aki ko ē mo e monumanu hūfanga he fakatapu 'oku ke me'a mai ki ai.

Ko e me'a ko ē 'oku ou ki'i tokanga ki ai 'e Fakafofonga Fika 4 te u tokoni atu au ko e hā e kalasi 'oku ke fiema'u? ta'ata'alo, pē ko e tu'u pē ko e mapelu?

Mateni Tapueluelu: Sea kātoa pē fo'i tolu, ko e 'uhinga pē ke kolosi mālō 'Eiki Minisitā poupuu atu.

'Eiki Minisitā Ngoue : 'O ta ko ē 'oku ne fiema'u kātoa pē fo'i tolu Sea, lava pē Sea he potungāue ka 'oku 'i ai pē 'etau founa he ngāue ta toki talanoa pē ki ai he me'a 'oku ke fiema'u he Feitu'una.

'Eiki Sea 'oku 'i ai e ngaahi fehu'i ia heni felāve'i ia heni pea mo e *MEIDECC* ka 'oku ou tui 'e toki me'a atu ki ai 'a e Minisitā ia 'o fekau'aki pea mo hono fakaloloto pea mo e 'elia ko eni 'a e 'eni 'oku mou me'a ki ai he potu tahi ofi mai ki heni tu'unga kovi mo e tu'unga ko ē 'i he fekau'aki mo e 'ea 'Eiki Sea. Mahalo ko e me'a pē 'oku ou manatu'i he taimi ni 'Eiki Sea 'oku fokotu'u atu mu'a Hou'eiki

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngoue : Mou laumālie lelei ā fakamolemole fakamolemole mu'a fokotu'u atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā hangē ‘oku ke fie me’a ki ha me’a ‘Eiki Minisitā Mo’ui. Ko e me’a pē ‘oku ou fakatokanga kia moutolu ‘oku kole he ‘Eiki Palēmia ‘e fai ho’omou Kapineti na’e kole ho’ataa ‘apongipongi, ka te u tuku pē au ke mou feme’a’aki me’a mai.

Fengauē’aki e Va’aMe’atokoni ‘a e Potungauē Mou’i mo e ngaahi fonua ‘oku hu mai mei ai koloa me’atokoni ke vakai’i e tu’unga malu

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Mālō ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Feitu’una kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale. Ko e fakama’ala’ala pē fekau’aki mo e fehu’i ‘a Tongatapu 8 fekau’aki mo e ngaahi me’atokoni mo e ngaahi koloa ko ē ‘oku ‘omai mei tu’apule’anga tatau pē uafu kae ‘uma’ā ‘a e ngaahi koloa ko ē ‘oku ‘omai he vakapuna kuo pau ke tuku makahe ia he houa ‘e 72 pea toki faka’atā atu ki he kakai pē ko e ngaahi potungāue.

‘Ikai ke ngata pē foki ai ka ko e ngaahi me’atokoni ko ia ‘oku ‘omai mei tu’apule’anga ‘oku ngāue vāofi pē ‘a e potungāue ‘a e ‘Eiki Minisitā he tafa’aki ki he Me’atokoni mo e Potungāue Mo’ui ki he malu mo e hao ‘a e ngaahi fonua ‘oku ‘omai mei ai mei tu’apule’anga ka ko e kaveinga mahu’inga ‘aupito ‘oku ‘omai he Feitu’una mālō ‘Eiki Sea.

Pālōti ki he Vouti ‘a e Potungauē Ngoue, Me’atokoni mo e Vaotātā

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito pālōti ā. Hou’eiki tau pālōti ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Vouti Fika 18 Potungāue Ngoue, Me’atokoni mo e Ngaahi Vaotātā fakataha ko ia mo e Vouti 24 Potungāue Toutai laumālie lelei fakahā’aki e hiki homou nima ki ‘olunga.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nopele Tu’ivakanō loto ki ai ‘a e toko uofulu, toko 20.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki kuo tali e Vouti ‘a e ‘Eiki Minisitā, me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea fie fakafofonga atu pē ‘a e *CEO* he Toutai kae ‘uma’ā e *CEO* le’ole’o mei he Potungāue Ngoue fakamālō atu kia moutolu kotoa kae ‘uma’ā e kakai ‘o e fonua pehē ki he ‘Eiki Palēmia Feitu’una pea mo e kau Fakafofonga ‘a e tēpile Hou’eiki Nōpele kae ‘uma’ā ‘a e kau Fakafofonga ‘a e Kakai ‘Eiki Sea ‘a e fakamālō lahi koe’uhí ko e ngāue ‘oku fai ko e tokoni ki he potungāue ko eni lava lelei ia pea ‘oku ou fakamālō atu koe’uhí he faingamālie kuo tali ia fakatau mo e me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e Feitu’una mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō kimu’a ke tau hoko atu ki he Vouti hono 19 fakahoko mai pē mei he ‘Eiki Sea laumālie lelei e ‘Eiki Sea ke hoko atu pē feme’a’aki pea ‘oku ‘i ai mo e me’a ‘ilo ke talitali’aki ho’omou feme’a’aki ka a’u pē ki he 6 ‘oku lavengamālie pē te tau ‘oatu leva ha ki’i faingamālie, ka ki’i tūkua mama’o feinga ke fakama’opo’opo te tau ki’i tolona atu pē mou fakamolemole pē ke tau fononga pē Hou’eiki kuo tau mei a’u ki he mui’i hakau, me’a mai ‘Eiki Minisitā Potungāue...

Taimi: 1655-1700

Sea Komiti Kakato : .. Ngāue Lalahi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue'anga Lalahi : Tapu pea mo e Feitu'ú na ..

Me'a Fakafongā Nopele Fika 1 Ha'apai ki he ngāue fakalao ki he Minisita ki he Ngaahi Ngāue Lalahi

Lord Tu'iha'angana : Sea ka u ki'i fakahoha'a atu. Fakamaama pē 'a e Feitu'úna ko e 'uhinga ko e founa ngāue kae toki hoko atu e me'a 'a e 'Eiki Minisitā. Tapu mo e Feitu'úna 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato. 'Eiki Sea, ko e me'a 'oku 'amanaki ke u fakahoha'a atu ki ai, ko u matu'aki 'i he loto faka'apa'apa mo'oni, 'oku 'i ai 'a e faingatā'ia 'i he motu'á ni ke fakahoko atu e fakahoha'a ko eni. 'Uhingá Sea he 'oku ai pē 'etau vā 'i he'etau Fale Aleá fakaekitautolu, ko 'etau 'i he Falé ni, neongo 'ene kehekehe 'etau tuí ka 'oku ai e taimi 'oku tau hangē pē ha fanga tokoua, fanga tuofafine he Falé ni. Pea 'oku faingata'a 'aupito ki he motu'á ni Sea, pea 'oku ou hanga 'o 'omi 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe 'o li ki he me'afua Sea, pea 'oku ou lotolahi pē ke u 'oatu 'a e, ke fai ha fakama'ala'ala mai 'a e Feitu'ú na Sea ko e kau vavanga he Laó he Falé ni ki he tau'atāina hoku konisenisi, mo hoku loto ke hoko atu e feme'a'aki 'Eiki Sea.

Ko u vakai'i e ngaahi 'uhinga ko eni Sea mo e ngaahi tafa'aki kehekehe, pea ko u fua 'oku ma'olunga ange kiate au 'a 'eku 'i he Falé ni, 'a 'eku Fuakava 'i he 'Ao 'o e 'Otua Mafimafi, Talangofua ki he Tu'i, Tauhi Haohaoa e Konisitūtone mo e Lao 'o Tonga, pea ko e me'a ia 'oku ou fakahoha'a atu ai he ki'i taimi ko eni Sea kae toki fai ha tu'utu'uni 'a e Feitu'úna. Ko u kole faka'apa'apa heni ki he 'Eiki Palēmia mo e Pule'angá, ka ko e 'uhingá pē kole ke u fakama'ala'ala ki he Feitu'úna Sea. 'Ikai ke 'i ai haku loto, pea 'oku ou kole ke faka'ata'atā ange mu'a na'a lavea ha kupu, ka 'oku ou kole pē ke 'oatu 'eku 'uhinga pea fai e fakama'ala'ala ke tau'atāina hoku loto mo hoku konisēnisi, 'oku 'ata'atā ki he'eku fuakava 'i he Falé ni, mo 'eku fakahoko fatongia 'i he Fale ni.

Sea ko e Vouti ko eni, pea ko u faka'apa'apa ki he 'Eiki Minisitā, ka 'oku tau lolotonga talanoa eni 'i he lao ko e lao eni 'amanaki 'oku tau lolotonga feme'a'aki ai, ki hono vahevahe 'a e pa'anga 'a e fonua. Pea ko e me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā ko eni Sea kuo ne 'osi mea'i 'oku 'i ai 'a e ngaahi kaveinga faka-Fakamaau'anga fekau'aki pea mo e tokotaha ko eni. Pea neongo 'oku 'omai 'e he Lao Tonga ka 'oku fakahoko 'e he ngaahi tu'utu'uni 'a e Fakamaau ka 'oku ai mo e ngaahi hokohoko atu, ka 'i he tu'u 'a e Lao Sea, 'oku lolotonga halaia, kole fakamolemole pē ka tau ngāue hangatonu pē he Fale ni ke ma'ala'ala e me'a kotoa pē.

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea fakamolemole.

Sea Komiti Kakato : Me'a mai.

'Eiki Minisitā Ngoue : 'Oku mo'oni 'aupito e me'a 'oku me'a mai ai e 'Eiki Nōpele 'Eiki Sea. Pea 'oku ongo ia kia kimautolu ko eni, mahalo pē na'e 'ikai ke fakatokanga'i 'e he Feitu'ú na 'Eiki Sea pea na'e 'ikai pē ke tau fakatokanga'i 'Eiki Sea, ko e kole atu ki he Feitu'úna, tau toloi mu'a. Tonu ke ne kole ki he Sea 'o e Fale Alea 'ikai ko e Feitu'ú na, ko e *issue* fo'ou eni ia 'oku me'a ki ai 'a e Fakafongā 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Ha'apai. Ke tau tauhi pē 'Eiki Sea e

tu'unga he 'oku 'i heni e taha ko 'eni , pea 'oku ou pou pou atu au ki he Fakafongā Fika 1. Ongo 'aupito, pau na'a ko au 'Eiki Sea, 'osi tu'u e tā hoku mafū 'oku 'Eiki Sea. Mea'i lelei pē 'e he Feitu'ú na 'Eiki Sea taimi na'a ku 'i he Falé ni faingatā'ia lahi, ka na'a ku luelue pē 'Eiki Sea. Ko u kole atu tau toloi mu'a, fakafoki 'o Fale Alea 'Eiki Sea.

Lord Tu'iha'angana : Sea ke u faka'osi pē mu'a ko u faka'apa'apa ki he 'Eiki Minisitā ka ko u faingatā'ia 'aupito ke fakahoko e me'a ko eni, ka 'oku ou angi hoku laumālie 'i he'eku mahu'inga'ia pea 'oku ou fua tautau 'a e 'u me'a kotoa pē kuo pau ke u fakahoko atu ko e 'uhinga ko 'eku fuakava he Fale ni. 'Oku ou lave'i pē 'i he loto faka'apa'apa mo'oni ki he 'Eiki Palēmia, na'a 'oku ai ha fokotu'utu'u 'a e Pule'anga, ka kuo tau a'u mai kitautolu, ko e tokotaha ko eni pau 'e me'a mai ia he lolotonga e alea'i e lao, pea ko e lao ko eni fekau'aki mo e pa'anga, pea ko e me'a ia 'oku lolotonga hoko atu 'a e ngaahi fakatonutonu. 'Oku 'ikai ke tau fu'u lava 'o pu'aki ka 'oku 'osi mea'i 'e he Feitu'úna. 'Oku 'i ai pē founa kapau 'e loto pē 'Eiki Palēmia he me'a 'oku ou fokotu'u atu pē 'e au heni, 'oua 'e toe hoko atu ki he Fale Alea 'o Tonga, na'a angalelei pē 'Eiki Palēmia me'a mai pē 'Eiki Minisitā Pa'anga fakahoko mai e Vouti ko eni...

Semisi Sika : Sea ke u ki'i tokoni atu pē 'i he laumālie tatau pē...

<008>

Taimi: 1700-1705

Semisi Sika: ... koe'uhí ko e mafatukituki 'a e fakakaukau pea mo e kaveinga ko eni 'oku toki 'omai 'e he 'i he Fakafongā Nōpele ko eni mei Ha'apai kou kole atu ke tau 'alu mu'a ki he vouti hoko kae toki fakahoko mu'a 'a e fokotu'u ko eni ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki he Falé ka tau hoko atu mu'a ki he ongo vouti ko eni ko ē ko ē hoko 'i he lolotonga ko eni 'etau kei pukepuke mai hotau ivi he faka'osi'osinga ko eni 'o e 'aho ke malavalava atu ha kongā ka tau toki sio ki he ...

Sea Komiti Kakato: Mālō ko e fokotu'u ē 'oku lolotonga fai e me'a e 'Eiki Nōpele, 'Eiki Palēmia malanga maama ē.

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'una ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai e 'Eiki Palēmia pē ko e hā e tūkunga kae fai ha tu'utu'uni.

Me'a 'a e 'Eiki Palēmia fekau'aki pea mo e tu'unga 'oku 'i ai e Minisitā.

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'una Sea. Pea tapu mo e Hou'eiki e Fale Alea 'o Tonga. Kou tu'u hake pē 'Eiki Sea koe'uhí ko e motu'a ni 'oku Palēmia Taki he Pule'anga 'i he mōmēniti ko eni. Ko ia *issue* ko eni 'oku 'ikai ke pehe ni ia na'e 'ikai ke fai ha fale'i fakalao. Pea ko e fale'i fakalao 'oku 'i ai e totonu 'a e tokotaha kotoa ki ai. Pea 'oku tau muimui pē 'i he Konisitūtone, ko e Kupu 23 e Konisitūtone na'e fai ai 'a e tu'utu'uni ko eni kapau 'e 'ohake pē ki hē ke tau vakai ki ai. Ko e 'elito ē 'o e 'o e me'a ko eni. 'Oku ai e ki'i fo'i fika 18 'oku 'asi 'i lalo te u hanga 'o lau'i atu ka tau fanongo ke fanongo mai 'a Tonga ni ki ai.

Kupu 23 e Konisitūtone 'oku pehē, Ko e ngaahi me'a 'oku tapu ke ma'u 'e ha taha kuo mo'ua 'i ha hia. Te u toe lau atu. Ko e ngaahi me'a 'oku tapu ke ma'u 'e ha taha kuo mo'ua 'i ha hia. 'E tapu ki ha taha 'a ia koe'uhí ko ha'ane mo'ua 'i ha hia pē hilifaki tautea ke nofo pōpula 'o lahi hake 'i he ta'u 'e ua.

Semisi Sika: Sea ki'i fakatonutonu atu.

'Eiki Palēmia: Ke ne ma'u ha tu'unga, ko e hā hono fakatonutonu hono lau e Konisitūtone? Ke tau fanongo ki ai.

Semisi Sika: Ko 'eku fakatonutonu Sea.

'Eiki Palēmia: Ke ma'ala'ala 'etau ...

Semisi Sika: 'Oku 'ikai ke 'eke'i 'a e fakalao mo e ta'efakalao 'a e fokotu'u, ko e 'oatu 'a e konisēnisi ko e faka'apa'apa'i e ngeia ...

'Eiki Palēmia: Te u a'u ki ai.

Semisi Sika: 'O e Fale.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga. Tonu 'aupito e ho'o fakatonutonu kae tuku ke faka'osi e ...

'Eiki Palēmia: 'Ikai ke paasi e me'a ko eni.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'a e Palēmia.

'Eiki Palēmia: Na'e 'ikai ko e me'a ma'ama'a eni.

Sea Komiti Kakato: ... Konisitūtone, me'a mai 'Eiki Palēmia mou laumālie lelei pē mou me'a mamālie pē 'e mahino pē tu'utu'uni 'e fai. Me'a mai.

'Eiki Palēmia: 'E tapu ki ha taha 'a ia koe'uhí ko ha'ane mo'ua 'i ha hia pea hilifaki tautea ke nofo pōpula 'o lahi hake 'i ha ta'u 'e ua. Te'eki ke tau a'u ki he tu'unga ko ia he 'aho ni, te'eki ai ke tau a'u ki ai. Ka ne ma'u ha tu'unga 'i he Pule'anga pē ko e tu'unga ma'u totongi pea tu'unga faka'apa'apa pea tapu ke ne kau 'i he fili pē fili ia ko ha Fakafofonga 'i Fale Alea kae 'oua kuo ne ma'u mei Tu'i ha fakamolemole fakataha mo ha fakahā mamafa kuo faka'atā ia mei he ngaahi tapu ne hilifaki kiate ia 'e he ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu ni kā 'oku ai e polovaiso kā kuo pau ke toloi 'a hono ngāue'aki 'a e kupu ni tatau ai pē ha tu'unga tatau ai pē ha tu'unga kae 'oua kuo 'osi e 'aho 'e 42 mei he 'aho 'o e hilifaki tautea pea 'i he taimi ko ia kuo 'oatu ai ha fanongonongo 'o ha tangi pē 'oatu ha ngofua ke tangi 'i loto 'i he 'aho 'e 42. 'E hili 'i he hili 'a e 'aho 'e hilifaki ai 'a e tautea toki fai e hilifaki 'a e tautea he 'aho 2 ko ia Siulai pea tau toki lau e 'aho 'e 42 kae 'oua kuo fakahoko 'a e tu'utu'uni ki he tangi pea kapau 'oku fakata'e'aonga'i 'a e fakahalaia 'i he tangi pea 'oku fakasi'isi'i e tautea 'o 'ikai lahi hake ia 'i he nofo pōpula he ta'u 'e ua. Pea kuo pau 'e 'ikai ke ngāue'aki 'a e kupu ni. 'E 'osi e hilifaki tautea kapau 'e fai ha tangi he 'ikai ke tau lava 'o fai pea he 'ikai ke lava e motu'a ni 'o fai ha tautea ki ha taha ...

<009>

Taimi: 1705-1710

'Eiki Palēmia: ... kae 'oleva kuo toki ma'u e tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga Tangí. He 'oku fakangofua he 'e laó Konisitūtone 'a Tongá ke fononga ai e tokotaha kotoa, tatau mei he

ma'ulalo ki he ma'olunga pea ka toki 'osi ia pea u toki fai ha tu'utu'uni he motu'á ni ko e Palēmia. Te u 'oatu ha fakatātā, ko e fika 18 ko ena 'oku 'asi ko ē talamai ko e lao ko iá na'e toki 'omai he 1961 mo e 2013. Na'e 'i ai e ngaahi me'a na'e hoko na'e tupunga ai e kupu ko iá. Sai tau ki'i, tau ki'i 'alu pē tau ki'i *rewind* si'isi'i pē kimui me'a na'e hoko ai. *Lord Lasike*, hoko mai 'Aisake Eke. Hā e me'a na'e tuli ai 'a 'Aisake Eké? Ko e *whims* pē. Hoko mai ai na'e fakafisi 'a e Fakafofonga Fika 4. Na'e loto ke tuli 'a Ma'afu. 'Osi ko iá pea 'ikai ke tali ia pea tuli 'a Ma'afu, 'ikai ke tali he Tu'í. 'Osi ko iá ongo Minisitā ko ení 'e 2 ko ení na'e tuli mo naua 'i he fakakaukau pē ia 'a e toko taha 'a e Palēmia. Tau fou he laó kae 'oua toe fakafihhi holo mo e fakahela.

Mateni Tapueluelu: Sea.

Siaosi Pohiva: Tapu mo e Sea. Sea ka u ki'i fakatonutonu atu.

'Eiki Palēmia: Pea mo e motu'a ko ení ...

Siaosi Pohiva: Sea.

'Eiki Palēmia: Mo me'a ki lalo. Mo me'a ki lalo, fika 1 mo fika 4.

Mateni Tapueluelu: Sea ko e fakatonutonu eni ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Taimi lahi pē. Tali si'i ke 'osi e me'a 'a e 'Eiki Palēmiá.

Siaosi Pohiva: Fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: He ko e 'uhingá te mou ue'i 'oku lolotonga tuputāmaki pea te mou vālau ai.

'Eiki Palēmia: Na'e mei toe tuli mo e motu'a ni Sea he me'a ko eni e Kasifikí. 'Oku kātaki'i ngata'a!

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Palēmia, fe'unga! Me'a mai.

Mahino 'a e faka'uhinga 'a e Lao ka ko e konisenisi

Lord Tu'ihā'angana: Sea faka'osi atu 'eku ki'i fakahoha'á he ko e me'a ia nau fakahoha'a atu ki ai. Ko e 'uhingá he nau 'osi 'oatu ko e ma'u ia 'a e motu'á ni. Mahino 'aupito e 'ū me'a 'oku me'a mai 'aki he Palēmiá 'ū kupu he Konisitūtoné mo e laó. Pea kapau ko e tafa'aki ia 'a e Pule'angá ko 'eku fakahoha'a atu 'aku mei he'eku ta'utu 'aku ko e 'ātakai eni ia e Fale Aleá mo 'eku ongo'í mo 'etau faka'uhinga ki he 'ū kupu ko ē 'oku me'a mai 'akí. 'A ia ko e 'uhingá 'eku kole atu 'omai 'ene 'uhingá pea ko e hā e me'a 'a e Feitu'una mo e Hou'eiki e Fale Alea ni ka ko e anga ē 'eku ongo'í 'aku mo 'eku fuakavá 'aku. Kapau ko e me'a ē 'oku tu'u ai e Pule'angá ia 'a e 'Eiki Palēmia mo e Pule'angá mahino 'aupito ia. Ko e me'a ia 'a eni 'oku 'osi me'a mai 'aki he Palēmiá mahino 'aupito. Tu'u he lao ka ko eni ko u 'oatu au neongo e laó 'a e, tau faka'uhinga lōloa e laó ia ke faka'uhinga'i. Ka ko e me'a nau fakahoko atú konisenisi mo e loto e motu'á ni 'i he feme'a'aki 'i he Fale Alea ni 'oku 'ikai ke u fu'u tau'atāina au ke me'a mai ha taha. Ko e *process* ko eni e tangi mo e me'á 'aho 'e 42 mo e hā fua, mahino e lau 'a e laó ka ko e lolotonga ni 'oku lolotonga hala'ia. Pea ko e me'a ia 'oku

tu'u ai e loto e motu'á ni ke u feme'a'aki 'i he lao mo e pa'anga 'a e fonua mo ha tokotaha 'oku 'i ai e me'a 'oku fakahalaia'i ai

Sea Komiti Kakato: Mahino ia.

Lord Tu'iha'angana: Ko ha tokotaha 'oku lolotonga ai 'a e me'a 'oku fakahala'ia'i he Fakamaau. Tau 'ai pē ke tau mahino ...

Sea Komiti Kakato: Ko e ki'i maama kiate aú 'Eiki Nōpele ...

Lord Tu'iha'angana: Kapau ko ena kuo tali he Feitu'una ke 'aki 'a e me'a 'a e Palēmia pea hoko atu moutolu.

'Eiki Palēmia: Ka u ki'i fakatonutonu e, fakatonutonu e Fakafofongá. Fakafofonga Fika 1 'o Ha'apai 'Eiki Nōpelé. Ko 'etau ...

'Eiki Minisitā Polisi: 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: Ko 'etau fuakavá eni Sea ...

'Eiki Minisitā Polisi: Ko 'eku kole atu pē mu'a 'Eiki Palēmia. Ko e, ko e me'a ko ení 'oku 'i he Fakamaau'angá.

Sea Komiti Kakato: Mo'oni 'aupito e tokoni ko ē.

'Eiki Minisitā Polisi: Ke tau fai ha aofangatuku ...

Sea Komiti Kakato: Ko e me'a ia 'oku mahu'inga taha kiate au he taimi ni 'oku maama kiate au ...

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e, ke tau hanga 'o tipeiti'i ...

Sea Komiti Kakato: Ko e kupu 'e 3 he fa'unga e Pule'anga ...

'Eiki Minisitā Polisi: Ha me'a 'oku 'i he malumalu e Fakamaau'angá Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e Fale Aleá, ko e Fakamaau'angá mo e *Executive*. Tonu ke toka'i 'a e fakangatangata ...

Semisi Sika: Sea fakatonutonu atu. Kuo 'osi'osi e ngāue 'a e Fakamaau'angá.

'Eiki Palēmia: Sea.

Semisi Sika: Ko e tangi ko ē 'a e tokotaha ko ení ko e me'a kehe ia. 'Oku te'eki ke mahino ia pē 'e tangi pē 'ikai. 'Oku 'i ai 'aho 'e fā fīha.

Sea Komiti Kakato: Sai pē, sai pē 'oku mahino pē faka'uHINGA ko ená.

Siaosi Pohiva: Sea ka u ki'i ...

‘Eiki Palēmia: Sea ka u ki’i, ka u ki’i faka’osi ai leva.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Ko ‘etau fuakava eni hotau fatongia ‘i Fale Aleá ni ke tau talangofua ki he Tama Tu’í, ko e Tu’i totonu ‘o Tonga. Ua, ke mau talangofua kakato ki he Konisitūtone ‘o Tongá.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea.

‘Eiki Palēmia: Fu’u Konisitūtone eni ‘o Tongá ‘oku tau lolotonga nofo pē ai.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e, kātaki fakamolemole pē ‘Eiki Palēmia. Ko e Konisitūtoné ‘oku tau tali pē ‘etautolu. Ko ‘etau ‘i hení na’a tau fuakava kotoa pē ka ko ‘eku kole atú faka’ata’atā e Konisitūtone ia pea mo ‘Ene ‘Afió. Ko e me’a ko ení ko e me’a pē ia ‘i Fale Alea ni pea ko ‘eku kole atú ...

<002>

Taimi: 1710-1715

‘Eiki Minisitā Polisi: ... ta’ofi e feme’a’aki ki ai, ko e ‘aho ‘e 42 ko e tu’utu’uni ia ‘a e Fakamaau, kei ‘i he malumalu ia ko ia.

Sea Komiti Kakato: Mo’oni ‘aupito e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā Polisi.

‘Eiki Minisitā Polisi: ... ‘o kumi ha fale’i fakalao ki he ...

Sea Komiti Kakato: Kiate au ko e maama ia ‘oku ou ‘iai ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Pea faka’atā toki faka’atā e me’a ko eni ke fai hano talanoa’i ...

Sea Komiti Kakato: Hei’ilo ha’amou toki toe feme’a’aki, fu’u lōloa ‘a e feme’a’aki ...

‘Eiki Minisitā Polisi: pea ‘oku tau’atāina pē Fakafofonga Nōpele ia ke ‘omai ‘ene fakakaukau.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ou kole atu ke ‘i ai ha’aku ki’i fakamaama atu he ‘oku ‘alu he ‘ea ho’omou feme’a’aki ‘oku ‘ikai tonu ke alea’i e me’a ko eni, ‘uluaki ‘oku tonu ‘a e me’a na’a ke me’a ‘aki Minisitā Polisi, ‘oku lolotonga ‘i he Fakamaau’anga ‘a e me’a ko eni ‘oku fokotu’u mai ‘e he Fakafofonga Nōpele ‘o Ha’apai. Ko e Fale Alea eni ‘o Tonga, ko e Kapineti e pea ‘oku ‘i ai ai mo e tu’utu’uni ta’efakangatangata ‘o e mafai o e fengāue’aki, *separation* ‘o e *power*. ‘E toki mānava e Konisitūtone ko ē ‘e mānava e Konisitūtone ko eni ‘i he me’a ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘i he ‘uhinga ‘o e lao ki he hia ‘i he ‘uhinga ‘a e Fakamaau’anga. Pea ‘oku tonu ke tau faka’apa’apa’i ‘a e Faamaau’anga ai..

Ko e fokotu’u mei he ‘Eiki Nōpele ko e hā ‘a e maama ‘o e konisenisi ‘oku ‘i he loto Fale Alea ‘o Tonga. Kiate au ‘oku tonu ke tau faka’apa’apa ki he Fakamaau’anga ‘o Tonga he ‘oku te’eki ai ke tala hano tu’utu’uni.

Lord Tu’iha’angana: Sea ki’i fakatonutonu atu Sea, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ‘oku ‘i he Fakamaau’anga, na’e ‘osi fakahoko e me’a, ko e me’a ‘oku fekau’aki mo e *case* ko eni ko e tala tu’utu’uni ‘a e Fakamaau’anga, pea ‘oku tuku ‘a e ‘aho ‘e 42 ke fai ‘a e tangi, ‘ikai ke tau fanongo, pea ‘oku ‘osi *public* e me’a ia ko eni, kuo ‘osi tala e tu’utu’uni ia ‘a e Fakamaau pea ‘e hilifaki ‘a e tautea ‘i he ‘aho 2, ‘oku te’eki ke tau fanongo tautolu ‘oku fakahū ha tangi ke ‘i ai ha me’a ‘i he Fakamaau’anga, ka ko e, ko e me’a ia ‘oku lolotonga hoko ‘i he taimi ni ko e tu’utu’uni ia ‘a e Fakamaau’anga. ‘Oku *public* pē ia...

Ke toki faitu’utu’uni ‘a e ‘Eiki Sea ‘i he Fale Alea.

Sea Komiti kakato: ‘Oku mahino ia kiate au ‘oku lolotonga ‘i he Fakamaau’anga. Kiate au ‘oku ou loto au ke ‘i ai ha fo’i *solution* ki he ‘etau ngāue hangē na’e fokotu’u mai ‘e Tongatapu fika 1. Kae kehe ko ‘etau paasi ‘etautolu e vouti ko eni, kae toki fai e tu’utu’uni ‘a e Sea ia. Hoko tautolu ki he vouti hoko ‘uhinga ia ‘oku ou fokoutua atu ai heni. Me’a mai.

‘Eiki Minisitā Ako: Sea ko e me’a pē ia na’e ‘ai keu fakahoko atu Sea pou pou atu Sea ko e ‘asenita e Fale ‘oku ‘ikai ke lava liliu he taimi ni, tau lolotonga lele ai pea kapau ‘oku ‘ai ke fai ha faitu’utu’uni ‘oku tonu ke foki ia ki Fale Alea, pea ‘i he taimi leva ko ia ‘e lava leva ‘e he Sea ‘o e Fale Alea ‘o ma’u ha’ane *legal advise* ka ko e tu’u ‘i he taimi ni ‘oku tau ‘i he Komiti Kakato pea ‘oku ‘i ai ‘etau ‘asenita ‘oku te’eki ai ke fakangofua mai ‘e he Fale Alea ia ha ‘asenita kehe. Ko e ‘asenia ko ē kuo fakangofua mai ko e patiseti, ‘ikai ke toe ‘i ai ha me’a kehe, kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘e liliu, foki ki he Sea ‘o e Fale Alea ke ne ma’u ‘e ia ha’ane *legal advise* pea tau toki hoko atu, mālō Sea.

Lord Tu’iha’angana: Sea mahino tau fakama’ala’ala pē, mahino ia ‘a e me’a, ko ‘etau founa ngāue pē eni ia na’a ku fokotu’u atu he na’a ku ‘oatu ‘e au ‘eku fokotu’u, he ko e ‘uhinga he ko e founa ngāue pē ‘a ia na’a ku fokotu’u atu kapau ‘e me’a mai pē ha Minisitā ia ‘e taha kae me’a pē Minisitā ko ē he ko e lao eni ‘oku tau lolotonga alea ai mo e pa’anga. Kapau leva ‘oku toe ‘i ai ha hoko atu pea toki ‘ave ki Fale Alea, ka ‘oku tau fa’a alea’i pē ‘a e founa ngāue ‘i he Komiti Kakato pea ko e founa ngāue eni na’a ku ‘oatu, kae kehe Sea ko e faka’osi ‘a e motu’a ni, he na’a ku kole pē au ke tau’atāina hoku konisenisi he feme’a’aki, kapau’oku fai’aki pē faka’uhinga ko ia, pea ‘oku tali pē ia ‘e Fale ni ke tau feme’a’aki, pea me’a mai pē ‘Eiki Minisitā ia lolotonga ‘oku ‘i ai e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau pea ‘oku te’eki ai ke fakahū ha tangi pē ko ha hā ‘i he lolotonga ni, pea fai pē fema’a’aki ia ka ko ‘eku ‘uhinga ‘aku mahalo ko au ia he ‘ikai ke u kau au he feme’a’aki...

Siaosi Pohiva: Sea fakamolemole kau ki’i tokoni atu ‘omai ha faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me’a mai.

Siaosi Pohiva: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki. Sea na’a ku teuteu lahi ki he, ke u malanga ‘i he me’a ko eni pea ‘oku ou fakafeta’i pea ‘oku ou fakamālō ki he Fakafofonga Ha’apai ‘ene loto lahi. Ko e me’a ‘oku hoha’a ki ai ‘a e motu’a ni Sea na’a tau ta’etokanga ka tau tanu ha mala ‘i he Fale ni, ‘oku ‘i ai ‘etau fuakava, me’apango na’e ‘ikai ke a’u ‘a e Palēmia ki he kongā kimui ‘o e fuakava ‘oku pehē, pea faitotonu mo mā’oni’oni ‘a e lakanga mo e ngāue ‘a e Fale Alea,

Sea ‘oku ‘ikai ko ha *issue*, ko e *issue* fakamolale faka’ēfika eni ia ‘oku fekau’aki mo e pule, fekau’aki mo e mafai ki he pa’anga ‘a e kakai ‘o e fonua. Pea ko ia Sea ‘oku ou pou pou ke tuku e ne’a ko eni ki he Fale Alea ke tau talanoa’i ai, ‘oku mamafa.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea kau ki’i tokoni atu ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, mālō’aupito Tongatapu fika 1. Me’a mai ‘a e’Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa. ‘Eiki Sea, ‘oku ou tui kuo mahino e ‘a e halafononga ia ‘Eiki Sea, hangē ko e fokotu’u atu tau hoko atu tautolu ki he vouti hoko ‘a e PSC kae toki foki mai ki he Fale Alea ‘apongipongi ke fai, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e maama ia na’e ‘ai ke u tu’utu’uni atu ai, kae toki tuku e kongā ia ko ē ki he Sea ‘o e Fale Alea, tau hoko leva ki he ...

<005>

Taimi: 1715-1720

Sea Komiti Kakato: ...Ko e Vouti hono 21 Komisoni ‘o e kau Ngāue Fakapule’anga, me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Sea tapu mo e Feitu’una, pea fakamālō atu he taki lelei ‘oku fai. Ko e Vouti ko eni ‘a e PSC taha ia he ki’i vouti si’isi’i ‘o e Pule’anga, ‘a ia ko e Komisoni ko ē kau Ngāue Fakapule’anga fika 21 ko e... na’e ‘i he pa’anga ‘e poini 23 miliona ‘i he ta’u kuo’osi, ka ‘oku holo hifo eni ia ‘o pa’anga pē ia ‘e 2 miliona holo’aki ia e 7 kilu, pea ‘oku ou ...ko e fo’i polokalama, ki’i polokalama ‘e 7 ka ko ‘e ne fo’i holo ko eni Sea ‘oku ou fokotu’u atu ‘e au...he ko hono mo’oni ‘oku meimei holo kotoa pē ‘a e fanga ki’i vouti ia, ko ia ‘oku kou fokotu’u atu ke tau tali mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Palēmia me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa Sea me’a pē Hou’eiki ko e fatongia ‘a e PSC ko e potungāue eni ‘oku nau hanga ‘o pule’i mo fakalele ‘a e kau ngāue fakapule’anga a’u ki he kau CEO pea ‘oku ‘i ai pē hono poate ‘oku ne pule’i, pea ko e holo ko eni ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ia na’e ‘i ai ‘a e pa’anga ai ki hono fakalelei’i ko eni ‘o e ‘ofisi ko eni ‘o e *Foreign Affairs* motu’a pea kuo kakato e ngāue ko ia he na’a nau lolotonga *rent* e ngaahi feitu’u keheke ko e ‘uhinga ‘oku holo ai te nau foki mai mahalo he mahina katu’u ‘oku foki mai ‘a e va’a ko eni ki he ‘Ofisi Palēmia motu’a fokotu’u atu ‘Eiki Sea ke tau tali e vouti ko eni mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole ko e ki’i fehu’i nounou pē eni.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Mateni Tapueluelu: Fakalukufua pē Sea tapu mo e Feitu’una, fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa. Sea ko e fakakaukau pē eni ia ko hono ‘uhinga ko e ngafa foki eni ‘o e PSC ‘oku ne tokanga’i e kau ngāue fakapule’anga, pea ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ia ke tokoni mai pē ‘a e Pule’anga ai, he ‘oku hangehangē kiate au Sea ko e kongā lahi foki hono tokanga’i kinautolu ko ‘enau ngaahi monū’ia mo e vāhenga, pea ‘oku hangē kiate au Sea ko e ta’u kotoa pē ta’u ‘e 5 kotoa pē ‘oku *review* ko hono ‘uhinga ko e tu’unga ‘oku ‘i ai e hikihiki ko ē ‘a e koloa. Pea ko ‘eku ma’u ia ko e fakamuimui taha ko e ta’u ‘e 5 ki he ta’u ko eni. Ko hono ‘uhinga pē kuo ‘osi fai ‘a e ngaahi fakamahino e tu’unga ko ē hikihiki ‘o e koloa

kau ai Sea pea mo e holo ko ē 'etau pa'anga toe kaka hake ai pē ko e *cost of living* 'a ē ko ē 'oku fa'a ui ko e *COLA*, pea ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ki he Pule'anga pē 'oku 'i ai ha ki'i fakakaukau ki he tafa'aki ko eni Sea ko hono 'uhinga kuo a'u ki he tu'unga 'oku ongo mo'oni pē, kuo a'u mai pē 'a e kau ngāue fakapule'anga 'o fakahoko mai kiate kimautolu ko e ivi fakapa'anga ko ē ki'i vāhenga na'a nau ngāue'aki ta'u 'e 5 kuo'osi 'osi mahino 'aupito ia, holo hono ivi 'o'ona 'o a'u mai ki heni, pea 'oku tau *review* 'etautolu e me'a kehekehe kae ngalo 'ia tautolu ko e ngaahi uma ē 'oku hili ai 'a e ngāue 'a e fonua 'a e kau ngāue fakapule'anga. Ko e anga pē ia fakakaukau Sea 'oku 'i ai ha fakakaukau he 'oku mo'oni e lau fafanga ka ne toho he saliate ka 'ikai ko 'e ne *sit* pē ko e 'e ne tu'u ia e saliate.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea, ka u tali atu 'e au ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Fakafofonga me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Sea mo e Fale 'Eiki Sea, ko e fai ma'u pē foki e ko e 'osi pē ko ē e ta'u ngāue 'a ia ko 'e ne ngata ko ē 'i Sune 'oku 'i ai *process* ia 'oku fai, 'osi ma'u pē mahina 'e tolu 'oku fakakakato e ngāue ko ia 'e he potungāue fengāue'aki mo e *PSC* ki hono vakai'i e tu'unga e fua fatongia e kau ngāue fakapule'anga, ko 'e ne a'u ko ē ki he Sune ko eni 'e faka'osi leva e fo'i ngāue ko ia fa'a ngāue'aki pē ko e *PMS Performance Management System* pea 'oku 'oange leva 'a e tau pehē ko e ki'i fakapale pē ko e monū'ia kamata mei he peseti 'e 5 'o 'alu hifo ai ki he hala.

Ko hono ...

<007>

Taimi: 1720-1725

'Eiki Minisitā Pa'anga : ... fakamole fakata'u ko ē 'o e me'a'ofa ko eni ki he kau ngāue 'Eiki Sea 'oku fakafuofua ko e ta'u eni 'e 3 eni ki he 2 miliona. Ko e pa'anga ko eni 2 miliona ko eni 'oku 'osi fakahū ia ki he 'esitimeti 'a e Potungāue Pa'anga, ki hono vakai'i ko ia e ola ko eni 'o e ngāue ko ia 'i Sune. Ko e konga ko ia ki hono vakai'i ko ia 'o fakafehoanaki ko ē ki he anga 'o e hikihiki 'o e koloa pea mo e ngaahi me'a pehē 'Eiki Sea, 'oku tokanga'i pē ia 'e he Pule'angá pea na'e 'osi fai hono *review* ia pea na'e 'osi fakahū mai 'a e lipooti ki he 'Ofisi 'o e *PSC* pea pehē ki he Pule'anga. 'A e *review* na'e fai 'e he *Remuneration* ki he tu'unga 'o e vāhenga pea ko e fokotu'u ko ia na'e 'omai, 'oku fakafiemalie pē tu'unga ko eni 'oku 'i ai e vāhenga e kau ngāue faka-Pule'anga 'o fakatatau ki he tu'unga faka'ekonōmika e fonua pea mo e mafai ko ia 'o e fonuá ke nau lava 'o totongi. Mālō 'Eiki Sea ko u fokotu'u atu ke tau tali e Vouti ko eni.

Mateni Tapueluelu : Sea.

Sea Komiti Kakato : Me'a mai.

Mateni Tapueluelu : Kātaki pē 'Eiki Minisitā Pa'anga ko u kole atu pē ke mou hanga mu'a 'o fakahoko fakalelei e fo'i tafa'aki ko eni. He 'oku me'a mai 'a e kau ngāue faka-Pule'anga mo e kakai e fonuá ki heni, pea 'e 'ikai ke tau lava talanoa pē ki he ngaahi tafa'aki tukuhau, kae 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga...

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea ko u kole atu ke fakatonutonu e Fakafofonga ko eni.

Mateni Tapueluelu : Ha e me'a 'oku hala?

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko 'ene halá ko ho'o me'a mai ke mau fai fakalelei.. Ko e 'u founa ngāue eni 'oku 'osi fokotu'u 'e he Pule'angá pea 'oku ngāue'aki. Ko e founa ia hono vakai'i ha vāhenga 'o ha lakanga fo'ou pea mo hono vakai'i 'a e tu'unga vāhenga kau ngāue faka-Pule'anga mo e ngaahi sino 'oku fakamalumu 'i he lao ko ia 'oku ne pule'i 'a e ngaahi vāhenga ko ē 'o e kau ngāue 'i he Pule'angá. Ko e lao pē ia 'Eiki Sea, fakahoko fakatatau ki he lao he Pule'angá pea ko e lipooti eni. Kapau 'oku fiema'u 'e he Fakafofonga ke 'omai e lipooti te u toki 'omai hono tatau ki ai 'Eiki Sea.

Mateni Tapueluelu : 'O fakamālō au Sea kapau 'e lava 'omai e lipooti, ko hono 'uhinga he 'oku ki'i fepaki 'a e me'a ko eni 'oku fakahoko mai ko eni mo e ngaahi kole 'oku 'omai ke mau hanga 'o fakahoko eni 'i Fale Alea. Ke kole ke 'i ai hanau monū'ia ke tokanga'i mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea kau tokoni atu pē.

Sea Komiti Kakato : Mālō Fakafofonga. Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Ikai ko e fehu'i pē na'e fai hono *review*. Ko eni 'oku 'osi fakamahino atu 'e he Pule'angá na'e fai hono *review*. 'Oku ai e ngaahi patiseti na'e 'osi tali 'oku 'i ai, ko e lahi 'o e ngaahi fakalahi ko e fakalahi vāhenga. Ko e vahe ia pea mei he ngaahi ta'u kimu'a. Ka 'i he lolotonga 'o e ta'u ni, 'oku tuku ia 'i Falepa'anga. Ka ko e pōini ko ia ke 'oatu, kuo 'osi fai hono *review* na'e fehu'ia. Pea ko e tokanga 'oku 'i ai leva e founa mamahi 'a e kau ngāue pea mo 'enau tokanga, 'oku 'i ai 'a e founa ngāue ki ai. Pea mo e feitu'u ke fai totonu ki ai, ka ko hono 'ohake peheni Sea 'oku hala pea 'oku takihala. Fakatonutonu ia mālō.

Mateni Tapueluelu : Sai pē ko ē kuo me'a mai e Minisitā 'e 'omai e lipooti kae toki fai e vakai ai Sea. He na'e 'ikai te mau fakakaukau mautolu ki heni ko e omi pē 'a e ni'ihī 'o fakahoko mo tangi mai ke fakahokoatu Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'aupito Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Fokotu'u atu.

Sea Komiti Kakato : Tau pāloti. Kalake, Hou'eiki ko ia 'oku laumālie lelei ke tali e Vouti Fika 21 Komisoni e kau Ngāue Fakapule'anga fakahā 'aki e hiki ho nima.

Kalake Tēpile : Sea 'oku loto ki ai 'a Siasī Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Minisitā Polisi. Loto ki ai 'a e toko 21.

Sea Komiti Kakato : Mālō. Hou'eiki kuo tali e Vouti ko ia. Tau hoko mai ki he Vouti hono 22 ki he Potungāue Siteitititika. Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pea mo e 'Eiki Sea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki ni 'Eiki Sea. Ko e Potungāue ko eni 'oku 'i he malumu ia e motu'á ni 'Eiki Sea. Pea 'oku 'i ai e hiki lahi he 'esitimetī 'o e Potungāue ko eni he ta'u ni. 'A ia ko e 21/22 fe'unga ia mo e pa'anga 'e 5 miliona 'Eiki Sea. 'Oku 'uhinga lahi 'ene hiki ko enī 'Eiki Sea, 'oku fai e Tohi Kakai

Fakafonua 'a e Pule'anga Tonga 'oku fakahoko eni 'i Novema. Tohi kakai ko eni 'oku fai fakata'u 5. Ko e founga angamaheni 'oku kole ma'u pē e Pule'angá ki he ngaahi ...

<008>

Taimi: 1725-1730

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... fakafengāue'aki ke nau tokoni mai 'o fakapa'anga 'a e ngāue ko eni lolotonga 'oku kei fai e ngāue ko ia 'Eiki Sea fokotu'u he potungāue ia e 1.5 pa'anga Tonga ke mateuteu 'aki 'a e tohi kakai ko eni 'e fakahoko 'i Sune. 'I ai foki e ngāue fo'ou 'oku fakahoko 'i he potungāue ni mo hono *restructure* pea ko e tokoni ia 'a e Pangikē 'a Māmani fakafuofua ki he ua miliona. 'A ia ko e feinga eni ke fakafō'ou hono founga tānaki ko ē 'a e ngaahi fakamatala pea mei he ngaahi *household* pē ko e ngaahi 'api ke faingofua ange hono fai ko ē 'o e savea.

Kau heni Sea pea mo hono toe vahevahe 'o e ngaahi vāhenga mo e ngaahi feitu'u 'a ia ko e vahevahe ko eni 'oku toe ki'i 'alu ia 'o fakakulupu iiki ange. 'Alu ia 'o toe tofītofi ko e fo'i 'elia kotoa pē 'oku 'alu ia ki he fo'i fāmili 'e 10. Pea ngāue'aki leva Sea pea mo e ngaahi me'angāue fakatekinolosia 'o e 'aho 'o lava pē ia ke ke ma'u 'i he 'ofisi 'a e tu'u'anga mo 'elia *location* hala, feitu'u mo hono fakaikiiki 'o e 'api kotoa pē 'i Tonga ni. Ko 'ene kakato e ngāue ko eni 'Eiki Sea pea 'e hoko atu leva e potungāue ke fengāue'aki pea mo e ngaaki kupu fekau'aki hangē ko e Savea, *Post Office* ke lava 'o fakahingoa 'a e hala kotoa pē pea mo hono tu'u'anga ko e 'i ai pē ha tau pehē ha fakatu'utāmaki *emergency* ko 'ene tala atu pē *location* ko ia ia 'osi 'ilo ia he Tāmāte Afi 'oku 'ikai ke toe lele atu e Tāmāte Afi 'o lele ki tau pehē lele ki Halaleva kae toki 'eke holo pē ko fē 'api ko 'ene 'oatu pē 'a'ana 'a e me'a ko eni 'oku 'ilo'i pē ia he Tāmāte Afi he *location* ko ē 'oku nau ō ki ai 'o 'eke. 'A ia ko e *project* ia 'oku lolotonga lele he taimi ni kau ai mo e savea 'oku lolotonga fakahoko he taimi ni 'Eiki Sea 'e hoko atu ki he konga kimu'a 'o e ta'u fakapa'anga hoko ko hono savea'i 'o e 'a e, 'oku nau ui ko e *highest* 'a ia ko e hā 'a e pa'anga hū mai 'a e ngaahi fāmili. 'A ia 'e tokoni e savea ko eni ke lava hono ma'u ai ha fakafuofua e Pule'anga ko e hā ko ā e tu'unga masivesiva ange 'o e ... 'a ē ko ē 'oku 'i ai e kakai 'o e fonuá mo e ngaahi fakamatala kehe.

'A ia 'oku tokoni lahi eni ia ki he taimi ko ē 'oku fatu ai e ngaahi *policy* ngāue 'a e Pule'anga pea te u foki mai 'Eiki Sea ko e 'uhinga lahi 'o e hiki ko eni 'Eiki Sea ko e savea tohi kakai 'a e Pule'anga 'oku 'amanaki ke fakahoko 'i Novema pea 'oku kau e potungāue ia ko eni he fakalalaka lahi 'i he ngaahi founga ngāue ke fakaonopooni ange 'i he ta'u ko eni 'e 'e fā ko eni kuo hili kou fokotu'u atu 'Eiki Sea ke tau tali e 'esitimeti he Setisitika, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā. Toe ai ha feme'a'aki.

Mateni Tapueluelu: Sea ko e ki'i fehu'i fakama'ala'ala pē eni ia. Ko e me'a mai 'a e Minisitā ko e hiki ko eni ko hono 'uhinga ko e tohi kakai 'oku fai 'i Novema mo e toe vahevahe iiki 'o e vāhenga. Mahino 'a e, 'a Novema ia Sea. Ko e vahevahe iiki ko ē 'o e vāhenga 'oku kole atu ke toe ki'i fakamatala'i mai angé ke mahino ko e, ko e hā e 'uhinga e me'a ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā ki'i fehu'i ē fakamaama mai ki he Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'aupito 'Eiki Sea. Kou tui pē kapau 'e, 'oku fanongo mai pē 'a e Pule 'e kapau pē 'e 'ikai ke fu'u mahino 'eku fakamatala 'e lava pē ke ne toe ha'u 'o toki fakaikiiki atu ka ko e 'uhinga lahi pē 'eni ia 'Eiki Sea ko e savea ko ē 'o e vahevahe fakapoloka

ko ē ‘o e tu’u fakasavea ‘i he kuohilí tau pehē pē hangē ko Kolomotu’a, na’e vahevahe lalahi pē ia ‘oku fo’i poloka pē ‘e fiha ‘a ia ‘oku ki’i faingata’a ange hano toe taimi ko ē ‘oku fai ai e savea ko e taimi ...

Siaosi Pohiva: Sea te u ki’i tokoni pē ki he Minisitā kapau ‘e tali he Minisitā.

Sea Komiti Kakato: ‘Io ...

Siaosi Pohiva: ‘Io mālō. Na’e fuofua fai e *workshop* ‘a e Potungāue Savea ki he vahevahe iiki e fanga ki’i kolo ‘i Tongatapu 1 hangē ha’anau ki’i fo’i mōtoló. Pea ko e fehu’i ko eni na’e fai ‘e Tongatapu 4 nau attend ki he workshop ko ia pea ‘oku ‘uhinga ia ki he ‘osi ko ē ‘a e 2010 hono vahevahe toe vahevahe fo’ou faka ...

<009>

Taimi: 1730-1735

Siaosi Pohiva: ... *constituency* ‘a Tongá ni. ‘Oku ‘i ai ‘ū fehulunaki ia he anga e vahevahe. ‘Oku ‘i ai e kongá ia ‘o Tongatapu 1 ‘oku kau atu ia ki Tongatapu 6 pea na’e ‘uhinga pehē toe omai ‘a e saveá ke nau toe hanga toe ki’i fakamahino ange ‘ū *boundary* pē ko e ngatangata’anga fo’ou faka-*constituency* he ‘oku kehekehe ia mei he ngatangata’anga fo’ou fakavāhengá kae lava ‘o faingofua ‘enau, ‘enau tohi kakaí fakaki’i fo’i poloka iiki. Ko u tui pē ‘oku ‘uhinga e ki’i fakamatala ko eni ko u faí, ‘ikai ke u ‘ilo au pē na’e toe hoko atu ‘a e ki’i savea ‘a e ki’i *workshop* ko ia ‘a e Potungāue Saveá ka ‘oku tokoni lahi ‘aupito ia. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga. ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō. Fakamālō atu ki he Fakafofonga Fika 1 Sea. Ko e mo’oní ia ka ko e me’a pē ko ē he taimi ní te’eki ai ke nau hanga nautolu ‘o ue’i ‘a e *boundary* fakavāhengá ko eni ‘oku tau ngāue’akí. ‘A ia ko e fo’i *step* hono uá ia kakato e ngāue ko ení te nau ‘omai leva ‘enau fokotu’utu’u ko e fokotu’u atu eni. Ko e anga eni e *boundary* ke lava ‘o vahevahe lelei ki he ngaahi vāhengá. Ka ko u tui Sea ‘e, ko e ngāue ko eni ia he ‘ikai ke lava ia ‘o fakakakato kimu’a ‘i he filí. ‘A ia ‘e toki maau atu ia ki he ta’u kaha’ú ‘Eiki Sea. Ka ko hono fakamālō atu ki he tokoni mai ko iá ka ko e taumu’a ia e ngāue ko ení. Mālō ‘Eiki Sea.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Siaosi Pohiva: Pea ‘oku toe mahu’inga mālie pē ‘ene kamata’angá ‘i Tongatapu 1 he ‘oku kamata he faka, fakafikefika ‘a e halá mo e ‘ū ‘apí ‘i Tongatapu 1. Tui ‘oku faka’osi’osi e ngāue ko iá. ...

Mateni Tapueluelu: Sea ka u ki’i faka’osi mu’a au, ka u ki’i faka’osi mu’a au he ‘oku ... me’á pea toki hoko atu ē.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Tongatapu Fika 4.

Mateni Tapueluelu: Sea ko e fakamālō ko e ‘uhingá, ko hono ‘uhingá Sea ko e savea ko ení ‘e kaunga lahi ki ai ‘a e ngaahi vahevahe mo e tufotufa ‘oku fakahoko ko ē he Pule’angá. ‘A ia ‘oku ‘ilo ai e anga e tu’u e ngaahi ‘api mo e ngaahi ‘elia pea ‘oku toe kaunga pē ia Sea ki he

ngaahi 'ū *utility* kehe kau ai e vai mo e 'uhila. Ko u fakamālō pē au ia 'i he fokotu'utu'u ko ení ka ko u tui Sea ko hono toe ue'i holo ha toe 'ū me'a kehe te tau fiema'u ke tau ki'i sio fakaikiiki mo *detail* ki ai Sea pea ko u fakamālō atu he ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea. Pea ko e faka'osí pē 'Eiki Sea he 'oku, ko e vahevahe ko ení 'e toe maau ange ia mo e savea ko eni ko ē 'e fakahoko ko ē 'i Nōvema 'Eiki Sea. Tautefito pē eni ki kolo ni. Kuo lahi e ngaahi vāhenga ia 'o hangē ko e Vāhenga Ma'ufanga mo e Vāhenga Fasí. Ko e pule fakavahe 'oku taha pē ia. Ko e 'ofisa koló 'oku taha pē ia ka ko e fu'u, ko e ngaahi kolo kehekehe eni ia pea 'oku 'osi lahi e hoha'a mai ia e ngaahi kolo ko ení 'oku nau fiema'u hanau 'ofisa kolo. Pea ko e, 'oku pou pou 'a e Pule'angá ia mo tui ki ai. Te u fakatātā 'aki pē au 'Eiki Sea hangē ko eni ko e Vahefonua ko eni ko 'Euá. Kolo 'e 15 ko e tokolahi ia meimei toko 5 afe pē. Kolo 'e 15 ko iá pule fakavahe 'e 2, 'ofisa kolo 'e 15. Ko e Vāhenga 4 toko 8 afe ia, pule fakavahe pē ia 'e 1 mahalo mo e 'ofisa kolo 'e taha pē mahalo. Ko ia ko e, 'oku tokoni 'aupito e ngāue ko eni ke toe fai ha sio lelei ...

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea. Ko e 'ofisa kolo 'oku 3.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ta 'oku 3.

Mateni Tapueluelu: 3 Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'Eiki Sea. Ko u fokotu'u ai pē ke tau tali e Vouti ko eni 'a e Sitetisitiká.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Faka'osi mai Tongatapu Fika 1.

Siaosi Pohiva: Sea. Tapu pea mo e Feitu'una Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofongá. Sea ko e, ko e taimi pē ko ē na'a ku hū mai ki he Fale Alea ta'u kuo'osí pea u kole ki'i sitetisitika mei he 'ofisi 'a e Fakafofongá. Na'a nau 'omai e sitetisitika fakapoloka 'o Tongatapu 1 pea u toki lele atu au ki he 'Ofisi Sitetisitiká tā ko ē 'oku 'i ai e *village profile* ia ai ki he fo'i kolo 'e 10 ko ē 'o Tongatapu. Pea u feinga Sea ke fakamali'i e ongo fika ko eni pe 'oku na, 'oku na, na'a na fu'u kehekehe lahi pea u toe 'alu leva 'o fakatalanoá ki he pule ko ē Sitetisitiká ...

'Eiki Minisitā Lao: Sea ka u tokoni atu pē mu'a ki he Fakafofongá.

Sea Komiti Kakato: 'Io ko e tokoni ē. Me'a mai 'Eiki Minisitā Lao.

'Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu'una Sea mo e 'Eiki Palēmiá. Ko e *boundaries* 'a ē ko ē 'oku ngāue'aki he lolotongá ni. Ko e *Boundaries Commission* ia na'e fai 'i he 'amanaki ke fai 'a e liliu fakapolitikale. Pea ko e founa ko ē na'e vahevahe 'akí na'e makatu'unga ia mei he ngaahi *issue* kehekehe kau ai 'a e *population* 'a e feitu'u taki taha. Pea ko e *boundary* ...

<002>

Taimi: 1735-1740

'Eiki Minisitā Lao: ... he 'aho ni ko e *boundaries* ia na'e fili 'e he Fale Alea 'o e taimi ko ia 'o ngāue'aki, 'a ia 'oku, kapau te tau tali 'etautolu e me'a ko ē 'a e Sitetisitika, ko e *boundaries* ia ki he fili mo e me'a ko ia, ko e Komisoni kehe ia mei he me'a ko eni 'oku tau feme'a'aki ai

‘i he lolotonga ni. Fokotu’u atu ke tau tali mu’a ‘etautolu e me’a ko e ka tau toki sio ki he me’a ia ko ē ‘amui.

‘Oku kehekehe *boundary* ‘a e Setisitika mo e Komisoni

Siaosi Pohiva: Sea, ‘oku ou fakamālō pē au ki he tokoni mai ka ko e ‘uhinga ia ‘eku fakatalanoa Sea ‘oku ‘ikai totonu ke kehekehe *boundary* e Komisoni, mo e *boundary* ko ē ‘oku tauhi ‘e he Sitetisitika he te nau faikehekehe Sea.

Ko e ‘uhinga ia ‘eku fakamalanga he na’a ku ‘alu atu ‘o ‘omai ke ‘ai ki’i Sitetisitika ..

Eiki Minisitā Ako: Ki’i fakatonutonu pē Sea, kātaki pē Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, fakatonutonu.

Ngaue ‘oku fai he Setisitika ko e lau tokolahi e kakai ‘i ha feitu’u.

Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Ko e fakatonutonu pē Sea ko e Sitetisitika ko ‘enau me’a ‘oku fai ko e lau ‘o e kakai ‘i ha feitu’u, ‘osi ko ia pea ‘e toki ‘omai hangē kapau te u fiema’u leva ‘e au ‘a e fakamatala ki Tongatapu 3 pe au ‘alu atu leva au ‘o talaange, ‘omai angé kakai ‘o Ngele’ia, Halaleva, Pahu, Fasi mo e konga ko ē ‘o Ma’ufanga ko ē mo e konga ko ē ‘a ia ko kita ia ‘oku te toki ‘alu atu ‘o talaatu ko ē fakatautu ki he *boundary* ko ē ‘etau fili ke ‘omai angé ‘a e fakamatala ‘oku fekau’aki mo ia, ‘oku ‘ikai ke o natolu ia ‘o lau, Tongatapu 1, pē Tongatapu 3, nau o pē nautolu ‘o lau ‘a e kakai kotoa pē ‘e ma’u ‘i ha feitu’u pē Sea. Ko e me’a leva ia ‘atautolu tau toki oatu ‘o talaatu kātaki pē te ke lava ‘o ‘omai pē me’a ‘a Pahu pē ko Fasi, he, ka ‘oku ‘ikai ke pehē ia ‘oku nau o mo ha *boundary* ke fai’aki ‘enau tānaki fakamatala Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Minisitā Ako, mahalo kuo mahino Fakafofonga.

Siaosi Pohiva: Sea ‘oku ou kole pē mu’a ke fakamahino e me’a ko eni, ‘oku ‘osi ‘i ai e ‘ū *village profile* ‘i he Sitetisitika, ‘oku ‘i ai ‘enau *boundary* ki Kolomotu’a ‘oku ‘i ai ‘enau fo’i *village* ‘e 10, pea ko e *village* ko ē ‘oku ‘osi ‘i ai ‘enau *boundary* ko e ngata’anga e ‘o Sopu, ngata’anga e ‘o ‘Isileli, Ka ko e ‘uhinga ‘eku fakatalanoa he ‘oku ‘ikai ko ha ngaahi *boundary* fakalao ia, ko e fo’i *boundary* fakalao ‘a eni pē ko e ngata’anga ko ē ‘o Tongatapu 1.

Ko e me’a ko ē ki he fanga ki’i *boundary* fakaikiiki holo ‘i loto, ‘oku te’eki ke fakalao ia, pea ko e me’a leva na’e hoko Sea, taimi ko ē na’a nau, na’e ‘ilo ai ko ē ‘e he Sitetisitika ‘oku ‘i ai e me’a, ‘oku ‘ai atu pē ‘oku ‘ikai ke tatau ‘a e *boundary* ia ‘o e Sitetisitika, mo e *boundary* ‘a e ‘Ofisakolo mo e kolo. Ta ko ē ko e *boundary* ia ngata’anga ‘o ‘Isileli ia ko ē, ha’u ‘a e Sitetisitika ia mo ‘enau *boundary* ‘anautolu ‘oku kehe, pea faingata’a leva ‘a e ngāue ‘a e Fakafofonga, he’ene fai tu’utu’uni ki ha ki’i fo’i *boundary* koe’uhi ko ‘ena kehekehe.

‘Oku ou tui pē ‘oku mahino atu Sea ‘a e me’a ‘oku ou talanoa atu ki ai.

Lord Fakafanua: Sea kole tokoni pē ki he Fakafofonga Tongatapu 1.

Sea Komiti Kaato: Mālō me’a mai.

Makatu'unga 'e ua ne savea'i e ngatangata'anga 'o e vahenga fili 'a ia ko e siokalafi mo e tokolahi e kakai.

Lord Fakafanua: Koe'uhi 'oku ou fanongo pē ki he feme'a'aki pea 'oku mahino 'oku 'i ai 'a e fetō'aki, ko e lao ko ē 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Lao, 'a e *electoral constituency boundary commission*, na'e fokotu'u ia ke nau hanga 'o savea'i 'a e fakangatangata'anga ko eni 'a e 'ū vahenga fili Sea, pea na'e 'i ai 'a e makatu'unga 'e 2 na'e fili ai 'a e founa ke nau hanga 'o fili 'a e ngatangata'anga, ko e *geography* pē ko e siokalafi, pea mo e *demographic* ko e tokolahi 'o e kakai.

'A ia ko e makatu'unga ko ē na'a ku hanga 'o tofi ko ē ko e ngata'anga e 'o Tongatapu 1, ko e kamata'anga e 'o Tongatapu 2, na'e makatu'unga ia 'i he'enau savea ki he tokolahi 'a e nofo'anga 'o e kakai. Sea ko e lao ko ē ki he sitetisitika 'oku 'i he pule 'o e Sitetisitika, 'a e mafai ke ne hanga 'o fakangatangata e 'elia 'oku ne pehē 'oku fiema'u ke savea'i.

'A ia ko e ngatangata'anga ko ē ngaahi mape ko ē 'oku me'a ki ai 'a Tongatapu 1 'oku fakatatau ia ki he me'a na'e fiema'u 'e he pule Sitetisitika, he 'oku mahalo 'oku ke 'osi mea'i pē Sea, 'oku 'i ai 'a e ngaahi kolo ia 'oku vahe 2 pē vahe 3 'i he ngatangata'anga ko eni 'o e vahenga fili, ka 'i he vakai ko ē 'a e sitetisitika, te ne hanga 'e ia 'o fua fakatatau ki he kolo fakalukufua. 'A ia kapau ko e fiema'u e Fakafofonga ke 'oange ha ngaahi Sitetisitika fakatatau ki he'ene fiema'u 'i he vahenga fili, ko e me'a ia ke kole ki he pule Sitetisitika he ko ia pē 'oku pule ki hono vahevahe 'a e ngaahi fika ke 'oange ha mape 'oku mahino ki ai ko Tongatapu 'uluaki kae 'oua 'e tō kehekehe Sea.

Ko 'eku poupuu atu 'ikai ke fiema'u ke liliu ha lao pē fai ha ngaahi tālanga fuoloa he me'a ko eni, ko e pule Sitetisitika 'oku 'i ai e mafai 'i he Lao Savea kupu 15 Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, mahalo 'oku mahino ia ...

Siaosi Pohiva: Sea, mālō Sea kau ki'i faka'osi atu pē kau ...

Saia Piukala: Sea ki'i tokoni atu pē ki he feme'a'aki 'i he *issue* ko eni Sea. Sea tapu pea mo e Feitu'u na kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakato.

Sea ko 'eku ki'i tokoni atu pē au ia Sea, ko e *census* fakamuimui taha ko ē 'i he 2016 ...

<005>

Taimi: 1740-1745

Saia Piukala: ... 'oku 'osi ha'u e 'ū *census* ia ko ia fakavahevahe iiki mei Tongatapu 1 ki he Ongō Niua ki he Niua 17, kakato 'a e fika 'a e tokolahi fika e *household* 'i he *census* fakamuimui 'oku ou tākaki atu pē au Sea 'oku 'osi lele 'a e savea ia ko eni 'oku fai he *statistic* Tongatapu 1 ki Niua 17. 'Oku 'osi fakavahevahe pehē ia Sea he taimi ni he *census* fakamuimui pea 'oku 'amanaki eni ko e fai 'a e tohi kakai ko eni ko ē 'osi fakata'u 5 ko u tui Sea te nau muimui pē 'i he fakavahevahe ko eni mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō poupuu.

Siaosi Pohiva: Sea ka u ki'i faka'osi atu pē Sea ka u hiki au mei he 'isiū ko ē *boundary* he 'oku mahino 'oku 'ikai ke u ...

Sea Komiti Kakato: Na'a ala tokoni atu ki ai 'a e 'Eiki Sea ki he 'uhinga ho'o ...

Siaosi Pohiva: Ko ia mahino 'aupito pē ia na'e me'a 'a e 'Eiki Sea ia ki he *boundary* fakalukufua 'oku ou talanoa atu au he fakavahevahe kolo iiki, pea 'oku ou fiefia 'i he ngāue ko eni 'a e *statistic* he nau ō ange 'o toki talanoa pea mo e kakai e kolo na'e ui e fakataha ko eni ke fai ha *consultation* ke 'oange ā he kakai e kolo e ngatangata'anga totonu, pea kuo 'osi fai e ngāue ki ai.

Ko e me'a 'oku ou fie hoko atu ki ai Sea mahino pē 'a e fakalahi 'a e Patiseti ko eni ko e tohi kakai, ka 'oku kau eni he potungāue mahu'inga 'aupito 'aupito 'o ha fonua, faitu'utu'uni 'a e fonua kotoa pē 'oku makatu'unga he *data*, pea ko e *data* ko ia 'oku fiema'u ke tonu pea 'oku ou tui Sea 'osi totonu ke tau a'u ko e fonua si'isi'i eni ke tau a'u ki ha tu'unga kuo fakaiviva ke *symbolize* e *data* 'i Tonga ni, ta'u kuo'osi na'a ku ma'u e ki'i *data* kehekehe 'e ua ki he fo'i me'a tatau pea u 'eke heni pea talamai he Palēmia ia 'oku 'i ai pē 'a e ki'i potungāue tānaki *data* 'a'ana ia.

'Eiki Minisitā Lao: Sea fakatonutonu atu Sea.

Siaosi Pohiva: Pea 'oku kehe pē ia mei he Potungāue *Statistic*.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Lao: Ko e hā e kaunga 'a e *data* ki he'etau ngāue ko eni 'oku fai he lolotonga ni fakatau ki he'etau tu'utu'uni.

Siaosi Pohiva: Sea ko 'eku 'uhinga ki he fatongia e *Statistic*.

'Eiki Minisitā Lao: 'Oku ou fokotu'u atu.

Siaosi Pohiva: Vouti eni 'a e *Statistic* 'oku ou ...

Sea Komiti Kakato: Mo'oni 'aupito 'a e fakatonutonu 'a e 'Eiki Minisitā Lao Fakafofonga.

Siaosi Pohiva: Mālō pea ko 'eku fie fehu'i pē 'a'aku ia Sea koe'uhí ko e *disaggregate* ko ē hono tauhi e *data*, tauhi atu he potungāue tauhi hē pea 'oku fakahela ki he ngāue. Na'e fai 'a e mau ki'i tānaki *data* he'eku vāhenga pea u ha'u heni he ta'u kuo'osi 'i hono 'ohake e me'a 'a e *statistic* toe 'i ai mo e ki'i tānaki *data* makehe pē ia 'a e 'Ofisi Palēmia. Ka ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ki he Palēmia pē 'oku kei lele mo 'e ne ki'i potungāue tānaki *data* ko ia he 'oku ne *duplicate* 'e ia e ngāue ki he *data*.

'Eiki Palēmia: Mālō fakatonutonu atu e Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Kapau he'ikai ke u tohi'i au ha'aku ki'i lekooti 'i 'ofisi, te u tohi mahalo au he fu'u funga tesi, 'oku fa'iteliha e tokotaha kotoa 'i he'ene ki'i *data*, 'oua te ke tafoki koe 'o 'ai ho'o me'a pea ke ha'u 'o 'ai noa'ia mai heni mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea 'ilo pē 'oku fu'u hela'ia é 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: 'Ikai Sea ko e 'ai noa'ia talisi'i ko 'eku ki'i pepa eni, hikihihi ai 'eku me'a ko eni 'oku ha'u 'o lēlā atu ai heni ko e *data* ia.

Siaosi Pohiva: Sea 'oku 'uhinga 'eku talanoa me'a ko eni he na'e 'i ai e me'a fekau'aki mo e ngaahi me'a he matangi he afā, pea u kumi holo ha *data* ke tonu 'eku ngāue ta ko ē 'oku 'i ai pē mo e ki'i *data* kehe ia 'o tauhi nautolu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki'i ...mālō 'aupito Fika 1 tokoni mo e poupu 'oku ngāue lahi aupito e potungāue ko eni. Ko e Potungāue Ako ko e Potungāue ko eni e Kasitomu, Falemahaki ko e ngaahi potungāue ia 'oku 'i ai pē 'enau tānaki'anga fakamatala ki he ngaahi 'uhinga kehekehe. Ko e taha ia e fatongia e potungāue ko hono tokoni'i e ngaahi potungāue lalahi ko eni ke fokotu'utu'u mo nau lava 'o fengāue'aki ke tonu 'a e ngaahi fakamatala ko ē 'oku nau tānaki he ko hono fakama'opo'opo faka'osi 'e 'omai ki he *statistic* 'oku ne fai e fakama'opo'opo mo *print* pea ko e lekooti ko ia ko ē 'oku fakapule'anga 'a ē 'oku ngāue'aki 'e he ngaahi pangikē mo e ngaahi, tau ngaahi hoa ngāue ki he 'ilo e tu'unga faka'ekonōmika mo e hāfua fakasosiale mo e ngaahi me'a ko ia.

Mateni Tapueluelu: Sea fokotu'u atu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fokotu'u atu ā ke tau tali ā 'Eiki Sea mālō.

Siaosi Pohiva: Sea ko 'eku ki'i fakamālō pē 'a'aku ia.

Sea Komiti Kakato: Ko e feme'a'aki 'ilo pē kau ai 'a e fakamālō, fakamālō Tongatapu 1.

Siaosi Pohiva: Ko e fakamālō eni Sea, 'oku ou faka'amu pē te tau ...

<007>

Taimi: 1745-1750

Siaosi Pohiva : Ko e kau taukei eni kuo mole e Pule'anga hono 'ave 'o totongi'i, 'o totonu pē ke tau falala ki ai 'o 'ave kātoa e *data* ke nau hanga 'o fakama'opo'opo koe'uhi ko 'enau pehē atu pē 'omai e ki'i *data* ko ē 'omai. Ko u fakamālō atu ki he Potungāue ko eni, fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā ko e anga ia e fakamamafa'i e mahu'inga 'etau *data* ke tonu pea vave hono ma'u pau. Fakamonu'ia atu pē ki he teuteu tohi kakai ko eni, manaki fakahoko he kongā kimui 'o e ta'u ni. Mālō ko u fokotu'u atu.

Paloti pea Tali Vouti fika 22 Potungāue Setisitika.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'aupito Fakafofonga. Tau pālōti. Kalake, ko ia 'oku laumālie lelei ke tali e Vouti Fika 22 - Potungāue Siteisitika fakahā 'aki e hiki ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosā Taka, Saia Ma'u

Piukala. 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Loto ki ai e toko 21.

Vouti fika 23 'a e Potungāue *MEIDECC*.

'Eiki Sea Komiti Kakato : Mālō 'aupito Hou'eiki kuo tali e Vouti ko ia, ka tau hoko mai ki he Vouti hono 23 - Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i e ngaahi Fakatamaki Fakaenatula, 'Ātakai, Fetu'utaki & Feliliuaki e 'Ea. Mālō. Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā *MEIDECC* : Tapu ki he Sea kae 'uma'ā e Fale 'Eiki. Koe'uhi ko e taimi ko u kole ke u ki'i kolosi nounou pē ki he *budget*. Ko e, te mou me'a hifo pē ki he peesi 331, 'oku 'i ai e fakaikiiki 'o e *budget* 'a e motu'a ni 'a ia ko hono *summary* ē. 'I he konga ko ia ki lalo, ma'u'anga pa'anga *source of funds* 'oku 'asi pē ai 'a e laine 'e 2 'uluaki ko ia ki 'olunga, ko e 8 miliona ko e sēniti ia 'oku *fund* 'e he Pule'angá, 6 kilu ko e tokoni mai ia mei muli ko e *current budget* ia 'a ia 'oku 8.6 miliona. 'Alu hake eni pea mei he 8.2 miliona 'i he ta'u kuo 'osi, 'alu hake 'aki 'a e 3 kilu tupu meimei 4 kilu.

Ko e 1 kilu 8 mano ai pea meimei 2 kilu ko e konga ko e sēniti ia ko ē ki he *PMS* ki he fakalelei'i vāhenga ko ia 'osi hono *assess* 'a ia 'oku toutou fai ki ai 'a e feme'a'aki 'a e Fale ni. Ko e 2 kilu 6 ngeau leva Sea ko e, te tau toki a'u ki ai 'anai, ka ko e ki'i me'angāue. Ko e ki'i *spare parts* e me'angāue 'oku ui ko e *AWS* 'a e kau Talamatangi 'i Fua'amotu. Pea ko e toenga 'o e patiseti ia 'oku meimei tatau pē Sea 'a e *Recurrent Budget*.

Ko e *Development Budget* pē ko e ngaahi poloseki, 'oku 'alu hake ia ki he 74 miliona 'a ia 'oku hiki ia mei he tu'unga ko ia na'e 'i ai 'i he ta'u kuo 'osi, 49 miliona te u toki lave pē ki he ngaahi poloseki lalahi ko ia. Sea ko u kole pē ke tau ki'i fononga atu pē mu'a he ngaahi peesi he ngaahi fika ko eni 'o e ngaahi *budget* 'i he ngaahi peesi.

Sea Komiti Kakato : Me'a mai pē koe 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā *MEIDECC* : Ko e peesi 332, 'oku 'asi pē ai e 'ofisi ko ia e Minisitā pea mo e ofisi 'o e *CEO* kai ke 'i ai ha fu'u liliu lahi ia he peesi ko ia Sea, ko e *normal* pē 'a e *budget* ia ko ia. Ko e peesi 333 ko e *corporate services* ia, Sea 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha fu'u me'a lahi ia he *corporate Services* ko e meimei ko e vāhenga pē ena ia pea mo e ngaahi fakamole ko ena, meimei tatau pē ena ia. ko e totongi 'uhila, totongi e *rent* ko e *office supplies* kātoa e 'u me'a fakangāue ko ia ia, 'i he tafa'aki ko ia 'a e *corporate services*. Ko e *budget* hoko ko e *budget* ia a' e kau talamatangi 'a e *Meteorology*, pea te mou me'a hifo pē ki he fika 20 ki he sēniti ko ia 'oku fund 'e he Pule'anga 'oku 'asi ai e 2 kilu 'i he note koe 'i lalo 'oku 'asi ai e 2 kilu ko e 'uhinga ia e *increase* ko e he ngaahi me'angaue.

<008>

Taimi: 1750-1755

'Eiki Minisitā *MEIDECC*: ... ko e ki'i *spare parts* pē eni ia 'o e me'angāue ko ia ko e me'angāue ia ko ia na'e fund kehe ia 'oku lau miliona hono mahu'inga 'o'ona ia ka ko e kamata eni ko ē ke kumi mai ha ngaahi kongokonga ke fakakakato pē fai 'aki hono fakalelei'i he taimi 'oku 'oku palopalema ai. Pea mei ai Sea 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha fu'u polōseki fēfē ia 'a e kau

tala matangi ko e ‘ū me’a tatau ai pē ‘o hangē ko e me’a ko ē nau ‘osi lave ki ai he tau lele mai ko ē he *corporate plan*.

Fakama’ala’ala ki he tafa’aki ki he Ma’u’anga Ivi

Ko e peesi 335 ko e tafa’aki ia ko ē ki he *Energy* te mou me’a hifo pē Sea ‘oku lahi ‘aupito ‘a e ngaahi polōseki lalahi ia heni ‘oku ai ‘a e, ko e fika ko ena ko ē ki he ngaahi koloa pē ko e *assets* 38 miliona ia. Pea te mou me’a hifo pē ki he ngaahi fakamatala ki he ngaahi fakamatala ko ē ‘i lalo ko e ngaahi polōseki sola ko ē ki hono fakasola ‘o e ngaahi motu ‘i Vava’u, Ha’apai, Niuafo’ou mo Niuatoputapu ko e ngaahi fakamole ko ē na’e fononga mai ‘aki ‘i he ngaahi ta’u ko ē ko e meimei ko e kau fale’i mo e kau taukei na’e ‘omai ‘o fai e sio ki he ngaahi feitu’u ko ia pea fai hono palani pea ko e ta’u ni ‘a ia ko e lele atu ko eni ki Sune ‘o e ta’u fo’ou mei Siulai ‘oku fakafuofua ko e ta’u eni ko ē ‘e fakahoko kakato ai. ‘A ia ‘oku omi e ‘ū me’angāue ‘omai kātoa mo e naunau ke fokotu’u ‘a e ngaahi polōseki ‘a e konga lahi ‘o e polōseki ko eni. Ko e konga ia na’e ‘osi fokotu’u mai pē ia ‘o hangē ko e polōseki ko eni ki Ha’apai ko e konga lahi ai ko Ha’ano pē ia. ‘Oku te’eki ai ke kamata ka ko eni kuo ‘osi a’u mai ‘a e me’a ia ko ia ke kamata. Pea mo Niuatoputapu kamata hono ‘omai e ngaahi me’angāue ke fai e ngāue ki ai ka ko e ‘uhinga ia ‘a e hiki lahi ko eni Sea pea ko e konga lahi ia ko ia ko e tokoni pē ia mei he polōseki pē ia mei muli. Fakataha pea mo hono kau ngāue pea fakataha mo hono ngaahi *spare parts* mo e ‘ū me’a kātoa ko ia mo hono, pea mo e langa kātoa ‘o e sola fakataha mo e ‘ū fale pea mo e mīsini mo e ‘ū me’a kotoa ko ia ‘oku fakakakato. Pea ko e ‘uhinga ia ‘a e hiki ko eni pea mei he 11 miliona ki he *assets* ki he 38 miliona ‘i he ta’u ni.

Tafa’aki ki he Va’a Fakamatala (Information)

Tau hoko atu ai pē ki he 336 Sea ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha fu’u me’a lahi ia ko e me’a eni ia he *Information* ‘oku ‘ikai ke toe ai ha fu’u liliu lahi ia ai pea mei he ta’u kuo ‘osi 337. Ko e 337 ko e *NEMO* Sea ‘ikai ke toe ai ha, mou me’a pē moutolu ia ko e *NEMO* ia ‘oku pehē pē hono *budget* ‘o’ona ia ‘oku ki’i tu’u pehē mai pē ia ka ‘o kapau ‘e hoko ha afā ia ‘i Siulai pē ko ‘Aokosi Sea ‘osi a’u mai pē ‘a e ngaahi tokoni ia ‘a e ngaahi Pule’anga ia ki ai. Ka ko e tu’u ko ē ki he me’angāue pea mo e fakakau ngāue ‘a e *NEMO* ‘oku lolotonga lele lelei pē ia pea ko e ‘uhinga ia ko ē ‘ikai ke toe fu’u liliu fēfē ‘a e patiseti ia ko eni he ta’u ni mei he 1.058 ki he 1.046 ‘i he ta’u hoko mai.

Ko e konga hoko ko e ‘Atakai ia, *Environment* ia Sea pea te mou me’a hifo pē moutolu he patiseti ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha fu’u me’a ‘oku mahalo ma’opo’opo pē pea mahino pea ngaahi fanga ki’i fakaikiiki ia ko eni ‘o e me’a ki he *Environment*.

Tafa’aki ki he Feliuluiaki ‘a e ‘Ea (Climate Change)

Ko e 339 ko e Feliliuaki ia ‘o e ‘Ea Sea ‘oku ‘i ai pē ki’i te mou me’a hifo ki he 20 miliona mo e 8 miliona ko ena Sea ‘a e hiki mei he 13 ki he 20 miliona mo e hiki mei he ua ki he valu miliona te mou me’a hifo pē ki he fakaikiiki ‘o fakaikiiki pea ‘i he tokoni ko ē ‘a e *donors* fika 14 ‘i loto ai ‘oku lahi pē fanga ki’i fakaikiiki ai pea ‘i loto ai ‘oku ‘i ai ‘a e 14 miliona ‘a ia ko e ko e pea ‘oku ‘i ai pea mo e nima miliona ‘e ua ko e *technical equipment* pea mo e ‘a ia ko e ngaahi me’angāue fakatekinikale pea mo e nima miliona ‘e taha ko e ko e tokoni fakatekinikale ‘a ia ko e langa ‘apiako eni ia ko ē ‘oku ‘amanaki ke hoko atu ki ai pea mei he langa ‘apiako ko eni ‘o e afā. Na’e ‘osi me’a ki ai ‘a e Minisitā Pa’anga ia fakataha mo e Minisitā Ako ka ko hono fakapa’anga eni fakapa’anga ia ‘e he *World Bank* pea ‘oku fai e ‘amanaki ke fakakakato

‘a e ngāue ia ko ia ki hono hoko atu hono fakalelei ‘o e ngaahi ‘apiako ko eni na’e ‘ikai ke a’u ki ai e tokoni ‘i he afā ‘i he ta’u fakapa’anga ko eni 2021 ki he 2022. Ko e me’a hoko ...

<009>

Taimi: 1755-1800

Polokalama SET

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ... Sea ko e Va’a ‘a e Fetu’utakí *Communication Department* meimeī tatau pē ‘a e *budget* ia ko iá. Ko e *budget* ko ē ki he hokó ko e *SET* pē ko e *e-Government*. ‘A ia na’e ‘osi fai pē fakamatala atu ki ai hangē ko ‘eku lave atu ko ē ki mu’á. Ko e kautama eni ko ē ‘oku nau tokoni ki he kau polisí pea mo e, pea mo e ‘Ateni Senialé, ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Senialé he taimi ‘oku palopalema ai ha, hoko ai ha ngaahi pau’u kovi pea mo ha palopalema ‘i he ‘initānetí. Ko e kautama ia ko ení. Ko ‘enau *budget* ‘a nautolu ia ‘oku toe holo ia ki lalo. Sea mahalo ko e ki’i fakaikiiki atu pē ia he ‘ū fika ko eni he *budget*. Toe ‘i ai pē ha fehu’i pea toki fakahoko mai pē. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. ‘Oku toe ‘i ai ha fehu’i. Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā.

Lord Fakafanua: Tapu atu ki he Feitu’una Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā Kapinetí mo e kau Fakafofonga e Komiti Kakató.

Sea ko ‘eku fehu’i nounou pē ‘a’aku ia ki he ‘Eiki Minisitā he peesi 335. Ko e fakaikiiki pa’anga hū atu mei he tokoni mei mulí ko e totongi ngaahi pangikē 2 kilu 4 mano 8 afe. Ko e fie ‘ilo pē ko e hā e ‘uhinga ‘oku tokoni ai e, tau kautaha mei mulí ki he ‘etau *bank fee* pē ko e hā e ‘uhinga ‘oku lahi pehē aí. Koe’uhí ko e nātula e ngāue ko ení ko e *emergency advisory* ke ‘omai ha ki’i fakamatala nounou ki ai ‘Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ko u tui ko e totongi ko e ‘uhinga hono ‘omai ko e konga eni ia ‘enau ‘ū *project* ko eni ko ē ‘oku, ‘oku ‘i ai pē ‘ū tokoni mahino ia ‘a e Pule’angá ‘oku fai ki he ‘ū *project*. Kau ai e tuté pea mo e *tariff* mo e ‘ū me’a ko iá. Ko u tui au mahalo ko ha ‘ū me’a fakapangikē pe eni ia hono *transfer* holo ko ē ‘enau seniti. Mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea kapau ‘e tokoni atu pē ki he ‘Eiki Minisitā. ‘Oku fa’a ngāue’aki ‘e he ‘ū *project*, ‘oku ‘i ai ‘a e ‘ū *project unit* ‘oku tu’u ‘i he potungāué. Pea ‘oku ‘i ai ngaahi totongi ia ko e *guarantee fee* mo e me’a pehē. ‘A ia ‘oku pau ke totongi fakapa’anga pē he *project* ka ‘oku fou atu ia ‘o fakamafai’i pea mei he potungāué. Ko e me’a ‘oku ki’i ngali lahi ai Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Maama lelei ‘aupito e tokoni ‘a e ‘Eiki Minisitā. Me’a mai Fakafofonga Ha’apai.

Mo’ale Finau: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea. Tapu ki he Hou’eikí. Ko e vouti ko eni ‘Eiki Sea ko e vouti matu’aki mahu’inga eni koe’uhí ko e fekau’aki ia ‘Eiki Sea pea mo e feliuliuaki ‘a e ‘eá kae pehē foki ki he faka, ki he ivi fakanatula ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ko u sio pē au ki he ngaahi fika ‘oku falala pē ‘Eiki Sea na’e fakahoko totonu hono fika’i ‘o e ngaahi polokalama mo e ngaahi ‘ekitiviū ke fetaulaki lelei pea mo e ngaahi pole ‘i he ‘aho ni ‘i he fonuá ni ‘Eiki Sea makatu’unga ‘i he feliuliuaki ‘a e ‘eá. ‘Eiki Sea ko e Vahe Ha’apai ‘Eiki Sea ko e taha ‘o

e polopalema lahi taha ko e ngaahi polopalema ko eni 'i he ngaahi *coastal areas* 'i he ngaahi matāfangá. Ko u tui 'oku mea'i pē he Minisitā pea lahi 'a e ngaahi taimi 'Eiki Sea na'e fai hono kole mo hono fakahoha'asi 'a e *ministry* ko eni fekau'aki pea mo e, pea mo ha ngaahi malu'i 'o ha ngaahi, tau pehē ko ha ngaahi fōsoa pea mo ha ngaahi malu'i 'i he ngaahi matāfangá. 'Oku mahino 'i he patiseti ko eni 'Eiki Sea 'e malava e ngāue ko eni 'i he'etau fononga atu ko eni fakatatau ki he me'a 'a e 'Eiki Minisitā. Pea 'oku ou fakatauange pē 'Eiki Sea 'e 'o hangē ko e ngaahi hala 'i Ha'apai 'Eiki Sea 'oku lolotonga ngaahi, fōsoa Holopeká pehē ki he fōsoa ko ē Tau'akipulú fononga ai ki he Uafu Taufā'āhau kae pehē foki ki he *cause way* ko eni 'i Foa. 'Oku mahino ai 'Eiki Sea 'oku lolotonga fai e ngāue pea 'oku ou fakamālō ai.

'I he peesi ko eni 300 'a eni 'oku 'asi ai 'i he peesi 337 ko e ki'i fehu'i pē Minisitā. 'Oku 'i ai 'a e ki'i fo'i pa'anga 'e 8 kilu 2 mano ai ko e *community development*. Te u ki'i nofo pē ai pea ko 'ene 'osi pē Sea ko u fiamālie au ki he patiseti ko eni.

Sea Komiti Kakato: Faka'ofa'ofa Fakafofonga.

Mo'ale Finau: 'Io 337. 'Oku 'i ai e, laine 'i lalo 'aupito 'oku 'i ai e *community development fund* ko e 8 kilu 2 mano. Ko u kole pē 'Eiki Minisitā ko e ki'i fo'i *development* ko eni fe'unga lelei ia 'Eiki Sea mo hota vahefonuá mo Ha'apai 'a e fo'i 8 kilu ko eni. Ko hono 'uhingá 'oange ā hamau faingamālie. Kuo lau ta'u si'emau kole 'Eiki Sea. Ko e fo'i, ko Lifuka kapau 'e lava 'o fakahoko e fo'i fōsoa ko ē mei 'āhanga ki ngata'anga 'o Lifuká, Minisitā ko 'ene 'osi ia 'a e polopalema ko ē hake e tahí ko ē 'i Foá. Ko 'ene 'osí ia. 'E 'alu leva e tahí ia toki hake mai ia 'i he vaha'a 'o Nomuka mo e feitu'u ko iá 'Eiki Sea. Koe'uhí he 'oku fononga pehē pē foki 'a e 'oseni 'i he taimi 'oku malu'i ai. Ko ia ko u kole atu 'Eiki Minisitā ...

<002>

Taimi: 1800-1805

Mo'ale Finau: ... 'ai mu'a ki'i fo'i me'a ko ē ke tau hanga ā 'o fakaa'u 'a e fo'i, 'a e me'a ko eni 'Eiki Sea, pea fononga ai pē 'a e fu'u kolomu'a Ha'apai 'i he ta'u 'e nimangofulu pē onongofulu pea toki ha'u ha to'u tangata 'amui 'o toki *set up* ha *wall* ke toe ma'olunga ange he ko e hikihiki 'a e *sea level* 'Eiki Sea he 'ikai ke toe ngata ia, ko ia 'oku ou kole ai 'a e ki'i fo'i vouti ko ē he 'oku ou lava ke u hanga 'e au 'o 'ilo'i e ki'i fo'i vouti 'ikai foki ke 'ilo ia 'e he kau tama ko ē, ko ia 'oku ou kole atu 'Eiki Minisitā, 'ai ā ki'i fo'i me'a ko ē ke fakakakato'aki 'a Lifuka kae vete 'a e palopalema Sea, vete 'a e palopalema ko ē Holopeka, vete pea mo e *causeway* 'i Foa 'i he'ene a'u ko ē ki Hihifo he'e 'alu leva 'a e tahi ia he'ene ha'u ko ē pea mei Liku, fononga ai pē ia he tu'a *foreshore* 'alu fakalaka 'i Uoleva fakalaka atu'i 'Uiha 'o toki kumi hono hala 'ona ia 'i he vaha'a tahi ko ē 'o Fono'i pea mo Nomuka.

Ko ia ai ko e ki'i kole pē 'oku fai 'Eiki Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Fakafofonga, ko e tu'aliku pē 'o Holopeka ko ena he vao 'oku 'omai mei ai e maka ko ē 'o tanu e, 'e hake mai e tahi 'i he liku. 'Oku 'ikai ko hata loto, ko e fakalalaka pē ia 'a e Pule'anga ko e 'uhinga ko e kakai. Ke tokanga'i mo ia. Mālō Fakafofonga.

Ha'apai ko e taimi eni ke mou fema'a'aki ai.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni, ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha me’a ia te u fu’u hoha’a ai ki he Potungāue ko eni, ‘Eiki Sea ko ‘eku ‘oatu pē ‘aku ia ‘eku fakamālō Sea he lava ‘o fakahoko ‘e he Potungāue ko eni ‘a e me’a ko ē ‘oku ou faka’amu ki ai. Ke ‘asi mai ‘oku ‘i ai ha ki’i konga ‘oku ‘i ai ha konga vahevahe ‘i he me’a fakalukufua ‘oku ‘i ai e ki’i me’a ‘a Ha’apai. Te u fakatātā’aki eni ‘Eiki Sea.

Ko e tangikē ko hono vahe’i ko ē tangikē 50 ‘a e toko 17, ko ‘eku faka’amu ia ko ē ki he’etau ngaahi ki he’etau patiseti kae ‘oua ‘e ‘omai fakalukufua, pea ‘oku ou tui Minisitā ‘oku ou fakamālō atu ho’o faifaiange pea ke hanga ‘o ‘omai e fakakaukau ko ia ke tau talanoa ko ‘etau patiseti ka ‘oku ‘ikai ko e patiseti pē ia ‘a e Pule’anga, he ko eni ‘oku tangi mai ‘a Ha’apai ki he ki’i hala ko eni ‘i Holopeka, he ‘oku ou tui ko e konga ia Sea ‘oku ou ...

‘Eiki Minisita Ngoue: Sea ki’i fie tokoni pē ki he Fakafofonga. ‘Oku ‘ikai ke fa’a ‘aonga e fa’a fakatonutonu koe’uhi te mou tuputāmaki ai ko e hā nai ha’o hala, ka ‘oku ou ‘oatu pē ‘eku tokoni ki he Feitu’una fakamolemole ‘oua ‘e ‘ai ke hangē ‘oku ongo’i ‘emoutolu kau Fakafofonga ‘oku kehekehe moutolu pea kehe ‘a e Pule’anga. Ko ‘emau, ko e me’a atu ‘a e ‘Eiki Palēmia pea me’a atu mo e ni’ihi ko eni pea ‘oku kau ai ‘a e motu’a ko eni, ko e fu’u fatongia eni ia mei he kakai ‘a e fonua, ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘a e Pule’anga, ko e fakahingoa pē ko e Pule’anga ka ko e me’a pē ia ‘a e Feitu’una, me’a ‘a e Fakafofonga fika 13, fika 9, pea kapau ‘oku ‘i ai ha ni’ihi ‘ia mautolu ‘oku ‘ikai ke ne tali e me’a ko ia, pea me’a pē ki hē kae me’a mai ha taha ki hē ‘o ne, ke ne mea’i hono fatongia he Fale ni.

Kole fakamolemole pē ki he Feitu’una, ‘ikai, ‘oua ‘e ‘ai ke pehē ko e me’a ‘a e Pule’anga ko e me’a ‘a e, ‘ikai, mou me’a kotoa ko eni ko e ‘ave kotoa ki he kakai, mou me’a ki heni, me’a ko ē ‘oku ke me’a ki ai taki 50 e 17 ia, kae fēfē mautolu. Hala, ka ‘oku i ai pē ‘etau pa’anga ‘oku vahe ki ai, ‘i ai ‘a e ki’i ongoongo lelei te u ‘oatu kia moua ongo Fakafofonga Ha’apai.

Sola 240v ki he tukui motu

Tapu pē mo moua mo mautolu ko eni ‘i Vava’u kae tautautefito ki he tautolu ‘i he ‘otumotu. Ko e fu’u sola ko eni ‘oku teuteu ke 240 kotoa ‘a e ‘otumotu, ‘a e me’a ko ē ‘oku tau hola mai mei motu ko e ‘ikai ke ma’u ‘a e me’a tatau ko ē ‘i motu mo e me’a ‘i Nuku’alofa mo Pangai pea mo Neiafu. ‘Aho ni teuteu e *MEIDECC* ko ene tali pē eni, tau lotu lotu pē pe ko hai ‘e ‘uluaki kamata ai ke fai mo ofongi e maama ko ia ‘i he ngaahi kolo. Me’a ko ē na’a tau faingata’a’ia ai na’a tau tangi mo ui ke ‘i ai ha misini tā poloka te ke lava pē koe ‘o ‘ai ho’o poloka ho ‘api, ko e toe pē eni ia ‘a e totongi pē ko e hā e totongi ‘e ‘omai ‘e he Pule’anga ke tau ngāue’aki.

Pea ‘oku ou kole atu ki he Feitu’una ko au ‘oku ‘ikai ke u tui ‘ikai ke u fa’a sai’ia hono ‘omai e fo’i lea ko ia he Fale ni ko e Pule’anga ko eni, ko e Pule’anga ‘o hai, Pule’anga ia ‘a moutolu, Pule’anga ia ‘a e kakai, Pule’anga ia ‘atautolu, tautolu kātoa, māmani kātoa, ‘Eiki Sea.

‘Oku ou fokotu’u atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō

Veivosa Taka : Tapu pea mo e ‘Eiki Sea tapu pea mo e Fale ‘Eiki. ‘Eiki Sea ‘oku ou fakamālō ki he tokoni ‘a e Minisitā ka ‘oku ou ‘oatu pē ‘eku fakamālō ‘aku ki he ngaahi ngāue kuo lava...

Taimi: 1805-1810

Veivosa Taka: ...kuo 'asi e misini 'uhila he ngaahi 'otu motu mei Nomuka a'u ki Kauvai kuo 'asi 'a e ngaahi ngāue kuo lava 'o fakahoko pea 'oku ou tui ko e fakamālō ia ko u fakahoko atu 'Eiki Sea ki he ngāue kuo fai 'e he kautaha ko eni, ka ko 'eku fakatokanga'i pē 'e au 'a e kautaha ko eni ko e kau eni he fu'u kautaha he fu'u potungāue lahi faka'uli'ulia mo'oni. Ko 'eku vakai hifo fo'i peesi pē ia 'e taha 'oku kakato kotoa ai e hingoa Sea ko e fanga ki'i hingoa ko ē ko ē pē 'oku lava fēfē 'e he Minisitā 'o fakalea e hingoa ko eni he 'oku tau lava pē 'o ai pē *MEIDECC* pēhē pē ki he Potungāue 'a e Ngoue mo e Toutai 'oku 'i ai 'a e *MAFF* pē ko e hā 'a e me'a, ka 'oku ou tui ko e kongā ia 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō ai ki he 'Eiki Minisitā ko eni pea ko e 'Eiki Minisitā eni Sea 'oku *respond* vave 'aupito ki he 'otu motu 'i tahi. Na'e 'i ai 'a e kau fakafokifā na'e hoko 'i he mahina kuo'osi ko e mate e 'uhila 'a Kauvai kātoa pea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e te'eki ai pē ke pēhē atu tā mai e 'ofisakolo ulo, pea 'oku ou tui ko e ngaahi me'a ia 'oku ou sio au ko e ngahaha pē 'asi mai, 'i ai ma'u pe 'a e *product* 'ikai toe fiema'u au e *process* pea ko e me'a ia 'oku ou fakamālō atu Sea pea 'oku ou fokotu'u atu tau tali 'a e vouti ko eni he ko e vouti eni 'oku 'aonga ki he vahefonua Ha'apai mālō Sea.

Pālōti ki he Vouti 'a e Potungāue MEIDECC

Sea Komiti Kakato: Mālō fokotu'u mo e pou pou tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tali e Vouti Fika 23 Potungāue Fakamatala 'Ea pē ko e *MEIDECC* fakahā hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pōhiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Ngoue. Sea 'oku loto ki ai e toko 21.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Hou'eiki kuo tali e Vouti e 'Eiki Minisitā Fakamatala 'Ea Mau'anga Ivi Ma'u'anga Fakamatala Tokanga'i e Ngaahi Fakaetamaki Fakaenatula 'Atakai te u koma ai mālō 'aupito e feme'a'aki lelei pea tahataha e vaka lahi 'oku lahi 'oku ai e uta pea 'ikai fiema'u 'e moutolu ke fakahifo ha me'a toe foki pē ā e vaka ia mo e pa'anga ki he feitu'u na'e ha'u mei ai kae mālō e feinga 'a Ha'apai, me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale ni Sea fakamālō atu hono tali 'a e Vouti ko eni 'a e *MEIDECC* pea hangē pē ko e feme'a'aki 'Eiki Sea ko e lahi taha e ngaahi pa'anga ia mo e ngaahi *project* 'oku fakahoko he potungāue ko eni ko e pa'anga ia mei he muli, ko e ki'i pa'anga ngāue fakalotofonua ia 'oku tatau pē ia. Sea 'oku ou kole atu ke tau fakamolemole pē ka tau faka'osi ai leva 'etau 'esitimeti ki he vouti ko ē 'a e *MOI* pea mo e Takimamata ko 'e ne lava pē ko ia 'Eiki Sea ko 'e ne lava ia 'etau fo'i lao, kole atu pē ki he ...ke 'omai pē ha ki'i miniti pē 'e 15 ma'aku pea 'atā atu leva ki ha fēhu'i.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki tauhi lelei pē me'a 'oku ke me'a ki ai 'e 'Eiki Minisitā Pa'anga tau fetokoni'aki pē tau ki'i *break* 'o mālōlō ko e 'uhinga ko e talu eni e si'i 'i heni 'a e mātū'a ni mei houa eni 'e fiha na'a faifai kae vave 'osi 'etau me'a.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko e Hou'eiki ia ko eni ko e kau maka ia Sea, na u toki vakai'i atu te'eki ke maau e me'a 'ilo.

Sea Komiti Kakato: Tau mālōlō miniti ‘e 15 ‘osi ko ia pea mou me’a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'Eiki Sea.

(Mālōlō e feme'a'aki)

<007>

Taimi: 1835-1840

Satini Le'o : Me'a mai 'Eiki Sea e Komiti Kakato(Lord Tu'i'āfitu)

Sea Komiti Kakato : Hou'eiki mālō ho'omou laumālie, 'oku mou mea'i pē 'oku toe 'etau Vouti 'e 2. Ko e Vouti hono 15 mo e 25. Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi, na'ina'i atu pē Hou'eiki ko 'etau ngāue eni, ngāue 'eni he Fale Alea ko e ki'i taufa ne tō takutaku 'anenai, 'oku 'ikai ke kau ia he'etau Fale Alea. Ko e me'a kehe ia, ko 'etau ngāue 'atautolu ē. Pea 'oku ou kole atu ki he Minisitā Pa'anga ko 'etau fononga pē he ngāue ko eni he ko e ngāue eni na'a tau pole ki ai pea ka tau mate heni ko hotau ki'i Petani pē eni 'a e Fale Alea 'o Tonga. 'Oua te tau ala ki he kaunga'api kehe, he 'oku tau *deficit* na'a tau mo'ua 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga ke totongi 'aki. 'Eiki Minisitā Pa'anga me'a mai, kapau 'e tokoni mo e Minisitā Lao ki he Potungāue Takimamata kae toki 'oatu pē ho'o ki'i taimi. Me'a mai.

Me'a Minisita Pa'anga ki he Vouti 'a e MOI mo e Takimamata

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō. Fakamālō atu 'Eiki Sea pea tapu pea mo e Feitu'una kae 'uma'a 'a e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato 'Eiki Sea. Pea ko u fakamālō atu Hou'eiki ho'omou laumālie lelei ke tau faka'osi ai leva 'etau foi Lao he efiāfi ni. Ko u tui 'Eiki Sea mahalo ko e ki'i miniti 'e 30 pē, pea kakato ia e *Infrastructure* pē ko e *MOI* fakataha pea mo e Takimamata.

Patiseti ki he MOI fe'unga mo e 39.6 miliona

Sea ko e pa'anga kuo vahe'i ki he Potungāue *MOI* he 21/22 'oku fe'unga ia mo e pa'anga 'e 39.6 miliona. Ko hono fakafehoanaki ko ia ki he 'esitimeti 'o e ta'u lolotonga 'oku holo'aki eni 'a e 6.4. Ko e 39.6 miliona ko eni 'Eiki Sea, 'oku fakapa'anga ai 'e he Pule'anga Tonga ha pa'anga 'e 13.7 miliona pea ko e *budget support* ko e 1.7 'a ia 'oku fe'unga ia mo e 15.5 miliona ko e pa'anga mei he vahefonua fakataha mo e tokoni mei muli 'oku fakafou mai 'i he tokoni 'i he patiseti.

Ko e pa'anga muli 'oku fe'unga ia pea mo e, 'a ia ko e pa'anga muli eni ko e tokoni mai ...

<008>

Taimi: 1840-1845

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... *in-kind* 'i he koloa fe'unga ia mo e pa'anga 'e 6.8 miliona pea ko e pa'anga tokoni fakapa'anga pa'anga muli mo eni ko e 17.4 miliona tānaki katoa ia 39.4 miliona.

Mahino 'aupito pē 'a e tefito'i fatongia 'a e potungāue ko eni mo e ngaahi polokalama 'oku vahevahe ki ai pea ko e ngaahi me'a lalahi pē 'i he polokalama ko eni 'Eiki Sea 'i he ta'u ngāue

ko eni 'oku hoko ... kehe pē ngāue 'a e Pule'anga 'Eiki Sea ki he ki he tau project ko ia ki he hala na'e 'osi kamata pē eni he ta'u fakapa'anga lolotonga. Pea 'oku hoko atu ai pē hono fakapa'anga 'etau ngāue fo'ou 2021/2022.

Ko e ta'u fakapa'anga lolotonga 2020/2021 na'a tau vahe'i ki ai e pa'anga 'e 21 miliona. 'I he 2021/2022 'oku tau toe vahe'i pē ki ai e pa'anga tatau ki he ngāue ko eni 'oku tānaki mai ki ai 'Eiki Sea mo e ngaahi ngāue 'oku fakapa'anga ia he Pangikē 'a Māmani pea 'oku 'osi kamata e ngāue ko eni 'i Vava'u ko e Vahefonua 'Eua na'e 'osi fakamo'oni e aleapau ngāue ko ia 'i he uike kuo 'osi pea 'oku 'i ai 'eku tui 'e kamata 'i he vave ni mai pē. Pea pehē foki ki Tongatapu ni.

Konga ua ai pē ngāue ko ia 'oku 'osi tu'uaki atu 'a ia ko e tu'uaki ia ko e hala mei Hihifo tau ki Fua'amotu pea ko e maau pē 'a e ngāue ki ai hono tu'uaki mo e fakamahu'inga fakakakato e ngaahi fiema'u 'a e pangikē 'e hoko atu mo e ngāue ki ai. 'I ai pea mo e polokalama fo'ou Sea 'oku fokotu'u ko e *housing resilience* 'a ia ko e polokalama ko eni ko e hoko atu ia 'a e 'a e ngāue 'a e Pule'anga ke fakahoko e ngaahi tokoni ko ē ki he fakalelei'i e ngaahi nofo'anga 'o e kakai.

Kuo fakangata foki e polokalama ngāue ko ē ki he tokoni ko eni kia *Gita* pea pehē kia Haloti 'amanaki ke fakangata ia he 'aho faka'osi 'o Sune neongo 'oku kei toe ha ngaahi fale si'isi'i pē ke fakakakato. Pea 'oku hiki mai leva ki he polokalama fo'ou ko eni he 'oku 'osi mahino ia Sea na'e taimi na'e fakahoko ai e ongo polokalama ko eni 'oku fu'u lahi 'aupito e kakai 'oku nau fiema'u e tokoni ko eni. Pa'anga 'e nima miliona 'oku fokotu'u he 'esitimeti ke kamata 'aki e polokalama ko eni pea 'oku hoko atu e Potungāue Pa'anga ki he fengāue'aki mo e ngaahi hoa ngāue hono kole ha pa'anga fakalahi ki he ngāue ko eni.

Ko e founa ngāue angamaheni he taimi ni 'Eiki Sea 'oku taimi ko ē 'oku hoko ai ha faingata'a pea toki fai e ngaahi savea e ngaahi kupu fekau'aki pea toki fakafou ai e ngaahi kole tokoni ki he ngaahi hoa ngāue. Ko e faka'amu e polokalama ko eni 'Eiki Sea ke fakamahino'i ki he ngaahi hoa ngāue 'oku 'i ai e *commitment* 'a e Pule'anga ke tau 'uluaki mateuteu ki he 'aho ko ē 'o e faingatāmaki pea ko e 'aho e afā. 'Osi hono vahe'i ha pa'anga mavahe ki he kamata 'aki e ngāue ko eni 'Eiki Sea.

Ngāue lalahi 'oku kau ai 'a e hala fakakavakava mo e Uafu Kuini Salote

Sea 'oku 'i ai pea mo e ngaahi ngāue mavahe 'oku tō ki ai e fakamamafa 'i he 'i he ta'u ngāue fo'ou ko eni 'Eiki Sea ko e ngāue ia ki he uafu. Ko e ngaahi *project* lalahi 'oku 'amanaki ke fakahoko he ta'u ni hangē pē ko ia na'e fai e lave ki ai kimu'a 'oku kau ai 'a e hala fakakavakava mei Folaha ki 'Ananā pea 'i ai mo e ngāue ki hono fakalahi ko ē 'o e Uafu Kuini Salote. 'Oku kei hoko atu pē fengāue'aki pea mo e Pangikē *World Bank* he *IDA 19* ke hokohoko atu pē ngāue ki he langa 'o e ngaahi hala ngoue, hala takimamata pea pehē mo hono fakalelei'i 'o e uafu tautautefito eni ki he 'otu motu.

Pea 'oku toe ala atu eni e Pule'anga 'Eiki Sea 'i he fengāue'aki pea mo e kakai *PPP arrangement* pea mo e ngaahi *community* ke tokoni'i ke hiki hake 'a e ngāue ko eni he 'oku mahino 'aupito ia 'a e fiema'u vivili 'a e kakai tautautefito eni ki motu ke fakalelei'i 'a e ngaahi uafu 'o 'otu motu pea pehē ki he fanga ki'i 'otu motu iiki.

Vahe'i 'a e 1.7 miliona ke fokotu'u'aki 'a e *trust account* ke kamata 'a e *project* ki he 'otu motu

Kuo 'osi vahe'i he Pule'anga 'Eiki Sea 'a e 1.7 miliona ke fokotu'u 'aki ha *trust account* pea mo e *PAT* 'a ia ko e Poate Taulanga ko nautolu te nau fakahoko e ngāue ko eni ...

<009>

Taimi: 1845-1850

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ke kamata'aki 'a e *project* ko eni ki he ngaahi 'otu motú. 'A ia ko e ngaahi 'otu motú 'oku kau ai ngaahi, 'a 'Ovaka pea mo 'Otea 'i Vava'u pea kau ai pea mo Nomuka, 'Uiha mo e fanga ki'i 'otu motu Ha'apai.

Maau e alea ki hono fakalelei'i 'a e uafu 'o Niuafou'ou

Ko Niuafou'ou 'Eiki Sea 'oku fakapa'anga ia 'e he *World Bank* 'a e ngāue ko eni. Na'e 'osi maau e alea ngāue ia ki hono fakalelei'i e uafu 'o Niuafou'ou. Pea kimu'a ke fakahoko iá 'oku lolotonga 'i he Taulanga Pasivūlangi 'a e *contractor* 'o haveki ai e taulanga Niuafou'ou 'o maumau 'aupito. Pea kuo kakato 'a Niuatopotapu. Ko e ngāue eni na'e fai na'e toe fai hano mape'i fo'ou 'a e taulanga ko eni 'i Futú pea 'oku hoko atu e ngāue pea mo e pangikē. Ko e tau kei tāketi mo e faka'amú 'Eiki Sea ke lava 'o fakakakato e ngāue ko eni kimu'a 'i he Kilisimasi 'o e ta'u ní.

Ko e ngaahi polokalama ngāue ko eni ki he ngaahi uafu 'otu motú. Kuo 'osi tñaki mai mo e ngaahi pa'anga mei he ngaahi kulupu ko eni *community* pea 'oku fakahū ia 'i he Poate Taulangá ke hoko atu ki ai e fengāue'aki ko eni. Faka'amú 'e lava 'o kamata leva 'a e ngāue ko iá 'i he ta'u fakapa'anga hokó.

Pa'anga ko eni kuo vahe'i 'e he Pule'angá ki ai ko e pa'anga ia ke kamata'aki e ngāue ko eni ki he kumi 'aki e ngaahi me'angāue pea mo e ngaahi naunau ke kamata fakahoko e ngāue. 'Oku 'i ai e 'amanaki Sea 'e 'i ai e tokoni fakapa'anga ki he *project* ko eni 'a e Pule'angá pea mei he hoa ngāue. Ko e ngaahi fika ko ē kuo ma'u mai he taimi ní mo 'alinga maí ngalingali 'e ma'u ha pa'anga 'e 5 miliona Nu'usila ke tokoni ki he ngāue ko eni. 'A ia meimei fakafuofua ia ki he pa'anga 'e 7.5 miliona.

Ko e ngaahi ngāue kehe 'oku fengāue'aki 'a e potungāue pea mo e Fale Pa'angá pea mo e ngaahi kupu fekau'aki ki hono vakai'i 'a e ngaahi lao lolotonga mo e fokotu'utu'u ke lava 'o fokotu'utu'u pea ke lava ke fo'u ha ma'u mafai mavahe ke ne tokanga'i 'a e fefononga'aki pe ko e 'i he lea faka-Pilitāniá ko e *Land Transport Authority*. Ngāue ko iá 'e fakahoko ia he ta'u ngāue fakapa'anga hokó hono fokotu'utu'u e ngāue ko eni mo e ngāue fakalao pea 'oku 'i ai e 'amanaki e potungāue 'e kakato e ngāue ko eni 'i he ta'u ngāue ka hokó. Ko 'ene lava 'o fakakakato e ngāue ko eni 'Eiki Sea 'e 'i ai hono lao pea mo e mafai ke tñaki he potungāue ko eni 'a e ngaahi pa'anga kotoa pē hūmai felāve'i pea mo e me'alelé. Laiseni ko e faka'uli ko hono lēsisita pea mo e hā fua. Pea 'e hiki leva ki ai pea mo e konga e fa'ahinga te nau fili 'oku nau lolotonga ngāue 'i he potungāue ki he va'a fo'ou ko eni. Ko hono fakakakato e fakapa'anga ki he ngāue ko eni 'Eiki Sea 'e fakakakato atu ia 'aki ha *grant* pē ko ha pa'anga tokoni mei he Pule'angá. Ko e 'uhingá ko e tukuhau ko ē pē ko e *excise* 'oku tñaki mei he loló pea mo e tīsoló 'oku tñaki foki ia 'e he Fale Pa'angá.

Taimi tatau pē Sea ko u fiefia ke fakahoko atu kuo ‘osi fakaava he Fale Pa’angá ‘a e *account* ko e pa’anga monomono hala pē ko e *road maintenance fund* ‘o hangē ko ia na’e tali ‘i he Lao na’e toki paasi ki he Pule’i ‘o e Fefononga’aki. Ko e pa’anga ko eni Sea ‘e ngāue’aki ia ki he tokoni ki hono monomono mo tauhi ‘o e ngaahi halá. Pea ‘oku fakahā mahino pē ia ‘i he laó ki he founa hono ngāue’aki ‘Eiki Sea. Ko u tui ‘Eiki Sea ko e to’oto’o kongá lalahi pe ia ‘o e ‘esitimeti he potungāue ko eni.

Lele lelei ‘a e ngāue ki he Poate fo’ou ki he Takimamata

Ko e Takimamatá ‘Eiki Sea fiefia ke fakahoko atu kuo ‘osi fokotu’u e Poate ki he Takimamatá pea ‘oku ‘osi fai ‘a e ngāue ‘a e, ‘a e kautaha tauhitohi ki hono fakapapau’i e ngaahi pa’anga na’e ‘ave ‘o ngāue’aki he poate ko eni ‘i he ta’u ‘e 3 kuohilí. Pea ‘oku lele lelei ‘a e poate fo’ou ‘i he Takimamatá. ‘Oku ‘i ai e pa’anga ai Sea ko e pa’anga ‘e 3 miliona. ‘A ia ko e pa’anga ‘e 3 miliona ...

<002>

Taimi: 1850-1855

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ko eni na’e vahe’i ia ‘e he patiseti lolotonga, ‘o fakataumu’a ia ki he fakalelei’i ‘o e ngaahi mātanga tu’ufonua, pea na’e toki vahevahe pē ia ‘e he Potungāue ki he ngaahi, ki he Vahefonua, kau ai mo hono tokanga’i e ngaahi mātanga ‘iloa e fonua ni, fakatātā hangē ko e ‘otu langí ki Lapaha, na’e ‘i ai mo e silini ke ‘ave ‘o tokonia ‘aki ‘a e ngaahi ngāue ko eni. Pea ‘ikai ke ngata pē ai foki Sea, ‘oku tokoni mo e silini ko eni ki hono fakapa’anga ia ‘o e kau ngāue ‘oku nau tauhi hotau ngaahi Kolomu’a ke ma’a mo faka’ofo’ofa ‘i he ‘aho kotoa pē.

‘O mavahe mei he kongá ko ia na’e ‘i ai e femahino’aki pea mei he Potungāue he ko e ‘osiangé ko e ngaahi ngāue ko ē ‘oku fakahoko ‘oku meimei fakahoko pē ia ‘e he Potungāue Ngāue, pea na’e ‘i ai e fakakaukau ke ‘omai toe fakafoki mai ‘a e pa’anga ko ia ki he Potungāue Takimamata pē, ki he Potungāue Ngāue.

Sea ko hono fakalukufua pē ia ‘a e kakano ‘o e ‘esitimeti ki he Potungāue Ngāue, mo e Ngaahi Ngāue Lalahi ‘oku hoko atu ai ‘a e Potungāue, ko e Potungāue foki ko eni ko ia ‘oku nau tokanga’i ‘a e ngaahi *project* lalahi kotoa pē ‘a e Pule’anga ‘oku fakahoko, uafu, hala pule’anga, ko e hala fakakavakava, pehē ki he mala’e vakapuna, pea ko e pa’anga ko eni ‘oku ‘omai, hangē ko ia na’a ku fakaikiiki atu ‘oku ‘i ai e fo’i kongá lahi ai e patiseti ko e tokoni fakapa’anga mei muli.

Mahalo ko ia pē ‘Eiki Sea pea ‘oku ou kole ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Minisitā *MTED*, kapau ‘oku ‘i ai ha me’a te na tānaki mai te na tānaki mai pea toki tuku atu ki he tepile ke fai ha feme’a’aki ki he Potungāue ko eni. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito e fakamaama ‘Eiki Minisitā Pa’anga, tulou atu ki he tepile ‘a e Pule’anga, kae toe fakamaama hangē ko ia ko e me’a na’e me’a ‘aki ‘e he Minisitā Pa’anga, ‘osi ko ia pea hoko atu leva ‘a e feme’a’aki. Mālō. Hou’eiki.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sai Sea, kae tuku atu ā ki he tepile, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘atā ke fai ‘a e feme’a’aki. Me’a mai ‘e Tongatapu fika 2.

Semisi Sika: Tapu mo e 'Eiki Sea, Komiti Kakato pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa. Ko e patiseti ko eni kuo 'osi mahino mai 'a e uesia ko eni ko ē ko ē Fakamāmani Lahi pea 'oku holo 'a e ngaahi me'a, lahi 'aupito 'a e ngaahi me'a 'oku holo, pea 'oku ou fakamālō koe'uhi ko e tuhani pea mo e fakapotopoto'i hotau ivi neongo 'a e fiema'u 'a e kakai, 'oku 'i ai pē foki a e ngaahi tālafili ia Sea 'i he founa hono tanu 'o e hala ko e langa fale.

Ko e maā'uloloa mai pē ko eni ko ē 'etau feme'a'aki Sea, 'oku ou ongo'i 'oku kuo 'osi fe'unga, le'o lahi fe'unga pē ke 'oatu homau loto mo e anga 'emau fakakaukau ki he ngaahi me'a 'oku 'ikai ke mau tui tatau, ka kuo pau ke fakama'opo'opo kotoa 'etau falala mo 'etau pou pou ki he Pule'angá. 'E mahalo pē 'e toki fakahoko atu 'e ha ni'ihi 'a 'enau fakakaukau, ka 'oku 'ikai ke u toe ongo'i Sea 'oku, 'e hoko atu pē hono sivisivi'i he lolotonga ko ia 'a e lele 'a e ngāue 'e 'i ai pē ngaahi me'a 'e fakafehu'ia, ka 'oku ou pehē ke tuku 'a e mafai kakato ki he Minisitā Pa'anga mo e 'Eiki Palēmia ke hoko atu e, 'a e ngāue pea toki tākaki atu ai 'a e ngaahi fakakaukau.

Ko 'eku kole 'e Sea 'i he mōmeniti ko eni ki he Hou'eiki Pule'anga kae tautefito pē ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e 'Eiki Palēmia.

'Oku 'i ai pē fo'i vouti 'e taha 'e 'ave kotoa ki ai 'eku tokanga ko ia ia 'oku vivili taha 'i he'eku fiema'u mo e anga ko ia 'o 'eku fie kau atu ki he ngāue ko eni. Pea kapau 'e lava e fo'i taha ko ia, te u tukulolo atu au e toenga ko ē, he 'oku neongo 'etau vālau he tanu hala, ka 'oku fiefia ai e ni'ihi, pea neongo 'oku nenefu e ngaahi founa ngāue mo e ngaahi me'a, ka 'oku me'a ia 'oku toki me'a ia 'amui.

Tokanga ki he 'inasi 'oku vahe'i ki he Poate Ma'u Mafai ki he Takimamata

'E Sea ko e tu'unga ko eni 'oku tau 'i ai kuo tātāpuni e fu'u fonua, tātāpuni mo muli. ...

<005>

Taimi: 1855-1900

Semisi Sika: ...ko e kole mo 'eku tautapa ki he 'Eiki Palēmia ko e 1.5 miliona ko ia ki he Poate Ma'u Mafai 'a e Takimamata 'e malava ke ki'i tuku fakataimi, kapau 'e 'ave ki he tanu hala me'a fa'iteliha ia 'a e Palēmia, kapau 'e 'ave ke fakavia'aki 'a e ngaahi pisinisi takimamata pē 'e toe 'ave pē ki ha fa'ahinga ngāue 'oku pehē 'e he Palēmia 'e 'aonga ma'a kitautolu 'i he 'aho ni, pē koe tau'i e faito'o konatapu pē ko ha toe me'a pē. 'Oku ou kole atu Sea ko e fakamāketi ko eni ki he hū mai 'i fē? 'Oku lolotonga loka hotau kau'āfonua pea 'ikai ke ngata ai 'oku toe lokoloka pē mo muli ko e 'ai ke nau hū kitu'a 'i fē? 'o toe feinga mai ai ke hū mai ki Tonga ni 'i fē? Mahino pē fatongia ki hono tu'uaki e fonua, mahino pē mo e ngaahi fatongia kehekehe mo e ngaahi kaveinga ngāue 'o e Takimamata felāve'i pea mo e Poate ko eni, kapau 'e tuku atu e toenga ko ia 'o e Potungāue Takimamata hokohoko atu 'a e ngaahi ngāue lelei ko eni tauhi hotau tala fakafonua, tauhi hotau ngaahi mātanga, tauhi 'o e ngaahi faiva hokohoko atu e me'a kotokotoa pē, ko 'eku kole.

'Eiki Minisitā Lao: Sea ki'i tokoni atu pē, tokoni atu pē Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Lao.

Me'a Minisita Lao 'oku mahu'inga pē ke mateuteu 'a e fonua ki he taimi 'e fakaava e border

'Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Komiti Kakato ko hono tuku he'ikai ke tau tāpuni ai pē 'o ta'engata. 'Oku fakaangaanga he taimi ni 'e 'atā fakafuofua pē ko Ma'asi 'o e ta'u fakapa'anga ko eni 'oku 'atā 'i Siulai. 'Oku mahu'inga ke tau mateuteu ki he kaha'u. Pea ko e taha 'Eiki Sea na'e fakangofua 'e he 'Eiki Palēmia mo e Kapineti makatu'unga he ngaahi lāunga 'i Vava'u he Potungāue ko eni Takimamata pea na'e pau leva ke u 'ave 'a e 'Ofisa lao 'e taha mei he'eku potungāue 'o nau ngāue pea mo e Minisitā mo e CEO mo e kau ngāue ko ia e Takimamata ki he ngaahi *regulations* pea mo e lao fekau'aki mo e mamata tofua'a mo e 'ū me'a ko ia na'e mo'ua ai e Pule'anga 'i he ta'u kuohili, ke 'oua 'e toe hoko. Pea 'oku mei kakato e ngāue ko ia 'Eiki Sea. 'A ia ko e 'uhinga hono 'ave ko ē 'o e loa mei 'ofisi koe'uhí ke 'oua 'e toe fakamole ha seniti 'i he 'omai ha loa mei tu'a ke ne fai e ngāue ko ia he 'oku 'ikai ke 'i ai ha loa ia 'i he potungāue. Pea ko e ngāue ko ia 'Eiki Sea ko hono fai kātoa eni ke maau pē ko 'e ne a'u pē ki he taimi ko ē 'oku faifaiange pē 'oku 'atā 'a e border kuo 'osi mateuteu pē Pule'anga ia ke hoko atu, 'oku fiema'u 'aupito he 'oku 'ikai ke tapu e 'alu atu 'a e tu'uaki 'i he neti he lolotonga ni, ka 'oku 'i ai pē taimi 'e fakaava ai 'a e border pea te tau fiema'u 'a e pa'anga ko eni he'ikai ke tau toe foki ke kole ha toe pa'anga fo'ou mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga pea toki hoko atu 'a Tongatapu 2.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea ko e tokoni atu pē ki he talafili ko eni 'Eiki Sea. Ko e Poate foki ko eni 'Eiki Sea ko e lao ia, pea na'e 'osi fokotu'u pea na'e 'osi fokotu'u ki ai hono kau Poate 'i he kuohili na'e tu'utu'uni e Pule'anga 'o e 'aho ko ia 'Eiki Sea ke fakamālōlō'i e kau poate ko ia. Na'e 'eke 'e he kau poate ko ia 'enau totonu pea mo'ua e Pule'anga totongi fakafoki, kuo 'osi fokotu'u he Pule'anga e kau mēmipa ki he poate ko eni, pea hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā ko e fa'ahinga *cycle* ko ē ha fa'ahinga me'a 'Eiki Sea 'oku 'i ai e fo'i taimi 'oku tōlalo ai ko e taimi ia 'oku tau teuteu ai he kuo pau ke vilo hake e fo'i saliate ko ia he ko e tuai e ava e *borders* 'osi mateuteu 'a e *industry* ko eni ke talitali e kakai te nau 'ahia hotau vahe fonua ni mo e pa'anga lahi faufau ia 'Eiki Sea mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō me'a mai Tongatapu Fika 2.

Semisi Sika: Mālō 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ko e 'uluaki pē ko u 'osi fakapapau'i atu ...

<007>

Taimi: 1900-1905

Semisi Sika: Sea, ko e fatongia kotoa pē 'o e Takimamatá 'o a'u ki he fakamāketí 'e lava lelei pē 'e he Potungāue lolotongá 'oku 'i ai e CEO 'oku ai 'a e kau Talēkita 'i ai, 'oku 'i ai mo e fu'u kau ngāue ai te nau lava pē 'o hokohoko atu he fu'u KOVITI ko eni.

'Eiki Minisitā Lao: Fakatonutonu atu Sea. Kuo pau ke tau 'uluaki fakatonutonu mo fakapekia 'a e Lao ko ē 'o e Poate Takimamatá, pea tau toki lava 'o to'o e pa'anga ko ē mei ai. Ko e Lao ē 'Eiki Sea 'oku ai hono founa ke fakatonutonu 'aki. Kole atu, tukumu'a ka tau toki sio atu ki he 'ū me'a ko iá kae tukuange ia he ko e me'a ia ko iá 'oku ai hono founa ke 'ai e Lao ke tāmata'i 'aki 'a e Lao he'ikai ke tāmata'i noa'ia pē ia he'etau fiema'ú. Mālō.

Semisi Sika : Mālō Sea. Ko u kole pē ke fakama'ala'ala ke fakamahino pē 'oku 'ikai ke u fokotu'u atu ke tāmāte'i e fo'i lao ko eni. 'Oku ai pē mafai 'i he taimi 'oku tō ha mahaki faka'auha pē ko e taimi 'o ha tau, ke ki'i tuku fakataimi 'a e Poate ko eni, kae 'omi e silini 'o fai'aki ha ngāue kehe. Kei laumālie lelei pē Poate ia 'oku 'ikai ke pehē 'oku tāmāte'i e fo'i Lao. 'E malava pē ke tau sio atu, 'oku 'ikai ke fu'u vivili ke fai ha ngāue fakamāketi 'i he taimi ni. Ko e fatongia fakamāketi 'e malava pē 'e he *CEO* lolotonga pea mo e kau ngāue lolotonga 'o e *Ministry* ke nau pukepuke atu e fatongia ko ia, lolotonga 'etau fononga atu 'i he fu'u taimi KOVITI ko eni.

Fokotu'u 'e Tongatapu 2 ke fai ha sio fakapotopoto ki he 1.5 miliona ki he Poate Takimamata

Ko 'eku fokotu'u Sea, ko e 1.5 miliona ko eni ko e 'alu noa pē. Ko eni 'oku ou talaatu te nau taliui mai he 'osi 'a e to'umahaki ko eni ko e hā e ngāue kuo lava, he'ikai lava ha me'a. Ko e fokotu'u atu pē 'aku ki he Pule'angā 'oku nau 'i ai e mafai ke fai ange mu'a ha sio fakapotopoto ki he 1.5 miliona ko eni...

Mateni Tapueluelu : Fakamolemole kau fehu'i tokoni atu pē ki he Fakafofonga. Ko e pa'anga ko eni 'e 1 miliona 5 kilu ko ē ko e taumu'a ko e Māketi faka-Takimamata pē ko e *Tourism Marketing*. Ko hai 'oku 'ai ke fai ki ai 'a e fakamāketi ko ia, ko hai 'oku 'ai ke ha'u 'i he vaha'ataimi ko eni 'oku loka ai e *border*?

'Eiki Minisitā Pa'anga : Li atu pē 'Eiki Sea ke vave pē feme'a'aki.

Sea Komiti Kakato : Mālō.

Tokoni 'a e pa'anga ko 'eni ki hono tu'uaki 'a Tonga ni ki mamani kae tautefito ki he sipoti

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko e pa'anga foki ko eni Sea 'oku 'i he mafai ia 'o e Poaté ke tu'uaki atu 'aki 'a Tongā ni, pea 'oku 'osi mea'i pē 'e he Hou'eiki. Taimi ko ē na'e fanāfotu ai 'etau *League Mate Ma'a Tongā*, na'e tokoni e pa'anga ko eni hono fua e fakamole ko iá, he ko e fo'i tu'uaki ko iá ko 'ene *coverage* ko ē he *TV* 'osi 'a māmani he sio ki ai 'Eiki Sea. 'Oku 'amanaki mo ia 'a e fokotu'utu'u 'a e *League* pea mo e *Union*, 'oku hoko he ta'u ko eni, pea 'e tokoni 'a e pa'anga ko eni ke fakamāketi'i mo tokonia 'aki e sipoti 'Eiki Sea.

Ko e taumu'a 'e taha taumu'a tatau pē, lava mate ai e fo'ipulu pē 'e taha. Lava 'o mate ai e fo'i me'a 'e 2. Lava e *League* 'o poupou'i s sipoti, mo hono tu'uaki atu 'a Tongā ni ki māmani 'Eiki Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato : Mahalo 'oku mahino ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ko e tokoni atu pē ke toe mahino ange. Ko e Poate ko eni 'i he lolotonga ni 'oku 'i ai hono kau ngāue. Ko e pehē ko ē ke fokotu'u mai ke tāmāte'i 'oku toe 'i ai mo hono founa 'ona Sea pea 'e lōloa e founa ko iá. 'I he'ene pehē 'oku fakapotopoto ...

Semisi Sika : Fakatonutonu atu Sea, 'oku 'ikai ko ha fokotu'u eni ia ke tāmāte'i. Ko e fakatonutonu atu Sea 'oku 'ikai ko ha fokotu'u eni ke tāmāte'i e Poate. 'Oku ai e me'a fakamāmani lahi, neongo 'oku ai ho'o *contract* mo ha kautaha 'i māmani, kuo pau ke fakangāue'i koe ia pea vahe 'i he fo'i *amount* kuo 'osi felotoi.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ko e fakatonutonu atu.

Semisi Sika : 'Oku ai e me'a 'oku ui ko e *fellow* kuo pau ke ke foki koe ki 'api 'o tatali ki ai, neongo 'osi 'i ai ho'o *contract*.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ko e fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato : Kuo mahino kiate au...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Koe'uhi neongo 'oku 'ikai ke fai ha Takimamata, ka 'oku lolotonga lele pē 'a e ngāue 'a e ngaahi Potungāue Takimamata he Pasifiki ke nau mateuteu ki he taimi ko ē 'e ava ai. Kuo 'osi fokotu'u he *budget statement* ko e fakafuofua ko Tisema 'o e ta'u 2021. 'A ia 'oku 'uhinga 'i loto ia he ta'u fakapa'anga ko eni 'oku fokotu'u mai.

Sea Komiti Kakato : Mālō.

Semisi Sika : Sea hangē ko ia ko 'eku o lave 'anenai, ko e kotoa 'o e ngaahi fatongia ko eni 'e lava lelei 'e he *CEO* mo e toenga 'o e Potungāue 'o fakakakato. Kuo nau taukei 'i he lau ta'u, Ko 'eku hoha'a pē Sea koe'uhi ko e silini ko eni ko e vaeua 'o e silini ko eni 'e 'alu ki he totongi 'o e 'ū *Meeting Fees* ko e *Allowance* 'o e Poate, ko e vaeua ia 'e 'alu ia 'i ai. 'Oku ou pou pou atu ia...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ko u fokotu'u atu ko e tipeiti ko 'eni 'e lōloa. Hangē ko eni, ko e kau Talēkita lolotonga ni Sea...

Semisi Sika : Sea, 'oku te'eki ai ke..

Sea Komiti Kakato : 'E Minisitā, te'eki ke 'osi...

<008>

Taimi: 1905-1910

Sea Komiti Kakato: ... ke 'osi 'ene 'a e me'a 'a Tongatapu Fika 2 ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kātaki.

Sea Komiti Kakato: Ko 'ene toki 'osi ko ia pē toki fakamaama mai.

Semisi Sika: 'Oku ou pou pou atu ki he fokotu'u ko eni 'a e Minisitā Pa'anga, taimi ko ē na'e fakahoko fatongia ai 'a e motu'a ni ko e silini eni na'a ne fakaivia 'a 'etau Mate Ma'a Tonga he na'e 'osi mahino pē neongo ko e 'akapulu ka ko e fo'i ngāue fakatakimamata. Na'a nau tu'uaki 'a Tonga ni ki māmani kātoa. Pea ko e silini ko eni 'ikai ke ofiofia ia ki he *value* mo e mahu'inga 'o e *promotion* fakatakimamata na'e fai 'e he Mate Ma'a Tonga. Pea kapau leva 'oku ai hano siofaki ki he *World Cup* ko ē he ta'u ni ko u pou pou lelei ki ai kapau 'e 'ave e silini ko eni 'o tuku fakatafa'aki teuteu'i e *World Cup* ko eni e liiki mo e 'iunioni ka hoko mai kou pou pou pēseti 'e 100. Ko e tu'u he taimi ni ko e vaeua e silini ko ē Sea 'e 'alu he *allowance* 'o e kau Poate hili ange ko ia 'oku ai e *CEO* mo e *Ministry* te nau fakahoko kakato e fatongia fakatakimamata kotokotoa pē 'o a'u ki he fekaukau'aki pea mo e *SPTO*.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Semisi Sika: Lava lelei pē he ‘e *Ministry*.

Sea Komiti Kakato: Kuo mahino Tongatapu Fika 2 e me’a ‘oku ke me’a ki ai kae me’a mai e tafa’aki e Pule’anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'Eiki Sea tapu pea mo e Sea mo e Falé kou fakamālō atu ki he Fakafofonga Fika 2 'Eiki Sea. Ko e Fakafofonga ko eni na'e 'i ai 'a e potungāue ko eni ka ko u faka'apa'apa'i pē 'e au 'ene fokotu'ú ka 'oku hangē pē ko ia na'e fai ki ai e lave 'oku fai 'a e *World Cup* 'a e liiki he ta'u ni 'a ia 'e tokoni e kongā lahi e seniti ko eni ki hono *promote* e fonua pea 'oku 'i ai pea mo e 'ū fokotu'utu'u 'a e Komiti 'Akapulu na'a lava fai ha fe'auhi mai ki heni ki Tonga ni 'i he taimi 'e ava ai e *border* pea tokoni eni ki hono *promote* 'a e 'iunioni foki.

Ko e ki'i seniti ko ē 'oku ki he Poate 'oku fai pē fengāue'aki lelei ia mo Fale Pa'anga pea 'oku pule'i lelei pē ia 'Eiki Sea 'a e seniti ko eni mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ke fakakakato atu pē ...

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Uluaki pē Sea ke, ko e, 'oku ai pē faka'apa'apa lahi ki he tokanga 'a e Hou'eiki Fakafofonga ka ko e 'uhinga 'o e fokotu'u 'a e Pule'anga he 'oku sio e Pule'anga 'e lelei ange 'a e Poate he 'oku 'omai nautolu mei he ngaahi sino ngāue 'i tu'a he Pule'anga ko e kau takimu'a eni he takimamata he fonua. Pea te nau ngāue fakataha leva mo e potungāue ...

Semisi Sika: Fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'I hono fakamāketi'i ...

Semisi Sika: Ko e fo'i fai fakatonutonu ia toe nenefu ai ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Pea ko e fakakakato ...

Semisi Sika: 'Oku toe tanaki ia ki he fehu'i 'oku 'ikai ko e kau tu'u kimu'a eni he takimamata mo e *industry* 'oku nau 'i he Poate ko eni, ko e kongā ia 'oku 'ikai ke u loto ke u lave ki ai ko e kongā ia 'o e nenefu ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ngali fakafo'ituitui e tokanga ia 'a e Fakafofonga. Ka u foki mai au ko e me'a mahu'inga heni mei he tafa'aki e Pule'anga 'e lava lōua pē. 'E lava e me'a 'oku tokanga mai ki ai e Fakafofonga pea lava pē mo e me'a 'oku tokanga ki ai e Pule'anga.

Kou tokanga atu 'i he Vouti ko eni e 'a e 19. Na'e 'i he'ene me'a na'e pehē 'oku holo. 'Oku mo'oni pē 'oku holo ka ko e ka ko e kapau 'e vakai ki he 'esitimeti liliu ko e fu'u 'alu hake lahi ia ka koe'uhí 'ene holó koe'uhí ko e lahi ko ia 'o e ngaahi *project* pē ko e ngaahi ngāue lalahi

fakapa'anga mei muli 'i he potungāue ko eni. Ka ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokanga 'oku mahu'inga 'aupito ki he fonua mo e kakaí ...

Semisi Sika: Sea kau fakatonutonu atu. Ko e Patiseti ko eni 'a e Takimamata 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga *donor* ia mei muli ko e pa'anga pē ia 'a e fonua 'i Tonga ni ko ia ia 'oku ou kole atu ke fakapotopoto'i mo fakahaofi. Ko e ngaahi silini tokoni ko ē mei muli 'e tuku ke 'ave ia ki he feitu'u pē ko ē ko ē 'oku fiema'u 'e muli ke 'alu ki ai 'ikai ke tau toe fehu'i ia 'e tautolu. Hangē ko e ngaahi fu'u laulau miliona ko ē na'a tau toki fanongo ai he *MEIDECC* tuku pē ia he toe fokotu'utu'u pē ia mei muli.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kapau 'oku tonu ...

Semisi Sika: Ko e ivi eni e fonua 'oku fakapa'anga 'aki 'a e Takimamata ki he ngāue 'oku ou fakakaukau 'e lava pē ke ki'i tatali 'i he lolotonga 'o e fu'u to'u kōviti ko eni. Ko e fatongia Sea he 'ikai ke ngalokuloku ha fatongia ko eni ko u palōmesi atu 'oku ou falala ki he *CEO* 'oku ou falala ki he kau Talēkita 'o e Potungāue te nau fua mo nau fakakakato he na'e 'osi lava ia kimu'a pea ko e 'uhinga ia 'oku ou lotolahi ai ke u fokotu'u atu tukuange te nau lava 'o fakama'opo'opo tuku ke, me'a pē me'a 'a e 'Eiki Palēmia mo e Minisitā Pa'anga ko fē ha feitu'u te na fakakaukau ke 'ave ki ai e 1.5 ko eni, me'a ia 'a e Palēmia. Ko e koloa pē 'oku ou 'oatu 'a 'eku fale'i mo 'eku mo 'eku ongo ke fakahaofi 'a e silini ko eni fakamole noa'ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga ko u tui pē 'e fakatokanga'i mahu'inga 'aupito he Pule'anga e me'a 'oku ke ke me'a ki ai 'uhinga ...

<009>

Taimi: 1910-1915

Sea Komiti Kakato: ... ke fakamahu'inga'i koe'uhi na'a ke 'i he potungāue ko iá. Ko u tui 'e, me'a mai 'e 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ki'i faka'osi atu pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Ka 'oku mahu'inga 'aupito e me'a na'a ke fokotu'u maí ko e pa'anga totonu eni 'a e fonuá. Ko ia ke fai hano fakatokanga'i.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'A ia ko e me'a na'e fai ki ai e tokangá 'oku 'uhinga kiate aú ko 'ene tokangá ke fakahaofi 'a e seniti ko ē pea mei he vouti 25 koe'uhí ko ha ngaahi fiema'u. Pea na'e kamata'aki 'a e fakamalanga 'o pehē 'oku holo 'a e vouti 19 ki he Ngaahi Ngāue Lalahí. Ko e 'uhinga ia na'e fai atu ai e fakatonutonu.

'A ia na'e fai e tokangá he ko e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai e Fakafofongá ke fakaikiiki, 'e lava pē ia pea 'oku 'ikai ke fiema'u ia ke tu'usi 'a e ngāue. 'A ia ko e me'a ia na'e fai e tokangá Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mahino lelei 'aupito e feme'a'akí. Me'a faka'osi mai.

Semisi Sika: Ka u ki'i fakama'ala'ala atu pē pea mei, ko e holo ko eni ko ē he *Infrastructure* ko e holo ia pea mei he *original Budget, original Estimate*. Ko e fo'i *revise* ko e fo'i fehu'i kehe ia. Ko e hā 'uhinga e me'a na'e holo ai e *revise*? Te u tuku fakatafa'aki ia Sea. Ko e me'a ko iá ke toki fai ha talanoa kimui. Mahu'inga ko e ngaahi me'a fakatekinikale ē 'e lava

pē ia ‘o toki fai ha fakatokalelei. ‘Oku ou hoha’ a atu ki he 1.5 ‘e lava ke fakahaofi ‘i he taimi ni. Kuo mahino ia ‘e mole ia. Ko e fo’i faikehekehe ko ē ‘o e *revise* ko ē ‘o e *MOI* mei he 44 miliona ki he 24 milioná. Tuku pē toki ‘i ai pē ha fakamatala ‘a e Pule’angá ‘oku ‘i ai pē ‘enau fa’ahinga, mahalo na’e ‘i ai pē ha ngaahi ‘uhinga fakapotopoto na’e ‘uhinga ai ‘ene fu’u holo ko iá.

Ka ‘oku ‘ikai ke ‘alu ai ‘eku tokangá Sea he ko e me’a ko iá te tau talanoa tautolu ‘o longoa’ a pea tau toe lōloa ai. Mahu’inga ange kiate au ke u kolosi tu’usi ki he pa’anga ko ē Takimamatá ko ia ia te u lava ‘o fakahaofi ‘i he pooní. Ko e toenga ‘e lava ke toki fai hano talatalanoa’ i pea toe, ko e poate ko ení Sea na’e fokotu’u ia ‘i he, ‘i he Pule’anga ko eni ‘o Tu’ivakanō na’e ‘i ai hono ‘uhinga. Pea na’e ‘omi ‘e Nu’usila ia ‘a e 10 tupu miliona ko e fo’i fakakaukau ke tau fakaivia ‘a e *private sector* ke nau kau mai ki he fatongia fakamāketí. Taimi ko ē na’e *pull out* ai ‘e Nu’usila ‘enau *donor* poliō e ki’i poate ko ení. Pea ‘oku ketuketu mai ‘aki pē mo e taha poini, ‘oku ou fokotu’u atu toki fai ha talanoa ia ko hono toe sio ki hono fakaivia ke foki ki he tu’unga totonu. Me’a ia ‘amui ‘e fu’u lōloa ange ‘etau tālanga tautolu he efiāfi ni.

Ko ‘eku fokotu’u ‘aku he pooní ko e 1.5 na’e ‘ikai ke ne lava ‘e ia ‘o fai ha fu’u fakamāketi fēfē fau. Ko e mālō mo ‘etau Mate Ma’a Tongá he 2017 ke ‘aonga ki ai e silini ko ení ‘o ne fakahoko ‘a e fo’i *promotion* laulau miliona hono mahu’inga na’e fai he fānau ko ení. Pea na’e felāve’i hangatonu e silini ko ení mo kinautolu. ‘A ia ko u pehē ka tuku fakatafa’aki e silini ko ení he ‘Eiki Palēmiá ma’a e *World Cup* ko ē ‘a e liikí he ta’u ní pea mo ha toe *World Cup* ‘a e *union* ka hoko maí. Poupou peseti ‘e 100 atu ki ai. Mālō

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ki’i kole atu pē pe te u tokoni ki he Fakafofongá. Fakafofonga ko u fakamolemole fie tokoni atu ki he Feitu’una. Fēfē ‘etau ‘ū polokalama ko ē ‘oku fai ‘i Tongá ní? ‘Oku ke me’a he taimi ni ko e faitā he taimi ni ‘oku nofo pē tama tā me’a tama hivá ia ‘i fē, nofo e tama tā nafá ‘i fē, nofo e tā fasí pea nau faitaa’i pē nautolu ‘o tukuange mai ki māmani. Pea ‘oku to’o he to’utupu ‘alu he ‘ū me’a ko eni telefoní ‘Eiki Sea ma’u ai e ‘ū pa’anga lelei fekau’aki mo e ngaahi fonua ko iá. ‘I ai ‘etau polokalama he taimi ni lele he taimi ni na’e fai e fili misi, fai e fe’auhi tāme’a, ‘ū me’a fakalotofonua. ‘Ikai ke lava ‘omai pē pa’anga ko ení ke ngāue’aki he Takimamatá ‘i he founga e Takimamatá ma’a e fonua e kakaí. ‘I ai pē mo e kau muli ia ‘oku nau nofo heni ‘Eiki Sea. ‘E malava ‘o ngāue’aki e silini ko ení ke tokoni kiate kitautolu ‘Eiki Sea.

Semisi Sika: Mālō ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Kapau koe’uhí ko e ...

Semisi Sika: Ko e fo’i fakakaukau ia. Mālō e poupou.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko e ‘uhinga ‘o hangē ko e me’a ko ena ‘oku ke me’a ki aí ke tau toki tali pē ki he ‘ai ‘a e ngaahi *project* lalahi mo e ngaahi me’a, fēfē ka tau fai pē ‘i loto fale ni. Ko Vava’u ‘oku lele e fanga ki’i paiki. ‘Oku kei lava pē kau Tongá ‘o ō ‘o ngāue’aki e me’a ko iá *tour* takai holo ‘i Vava’u. Pea ko e taimi ko ē ‘oku ‘ave ai e ngaahi ‘ata ko iá ko ‘etau teuteu ia ki he kaha’ú ki ha ava mai ‘a e *border* he’ikai ke, tautautefito ki ha fonua kuo nau hao mei he fa’ahinga tu’unga fakatu’utāmaki e mahaki *COVID-19*.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Pea ko u kole atu ki he Feitu’una fu’u tō e Feitu’una ho’o fakamamafā ke ta’ofi ‘a e ngaahi fu’u *grant* ko eni, fēfē si’i ni’ihi hotau kakai e fonuá ni nau lava pē nautolu ‘o fai e, ‘a e fa’ahinga takimamata fakalotofonua.

Semisi Sika: ‘Eiki Sea ka u ki’i fakatonutonu atu. Ko e me’a ko ē ‘oku me’a mai ki ai e ‘Eiki Minisitā Ngoué ‘oku ha’u pē ia ‘o tō lelei hangatonu pē pea mo ‘eku fokotu’u atú. Kapau ‘e pehē ke ‘ave pē 1.5 ki he *ministry* ki he *CEO* mo e potungāué ke hokohoko atu ‘enau leva’i ...

<002>

Taimi: 1915-1920

Semisi Sika: ...ki he ngaahi me’a ‘i he *culture*, ngaahi me’a he talēniti ...

Sea Komiti Kakato: ‘A ia ‘oku ‘ikai ke ke falala koe ki he Poate ...

Semisi Sika: Ko ia, ‘oku ‘ikai ke u tui ‘e lava ‘e he Poate ko eni ‘o *produce* mai ha *result* ke ne *match* ‘a e 1 miliona 500 he ko e vaeua ia ‘e ‘alu ia ki he ‘ū vahe, pea ko e vaeua leva ia ‘e ‘alu ki he fakamaketi, he ‘ikai ke nau *duplicate* e ngāue ‘oku fai ‘e he *CEO* mo e Potungāue, te nau toe iku ōmai ‘o fai ‘a e ngāue ‘oku fai ‘e he *Ministry*, ‘o nau...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e tokoni pē pe ‘e tali ‘e he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Mālō, me’a mai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e mōtolo ko ē ‘oku ngāue’aki ‘o e Takimamata he ngaahi fonua takimu’a he Pasifiki, Nu’usila, *Cook Island*, Ha’amoá mo Fisi. ‘Oku tataua ia mo e mōtolo ko eni ‘oku fokotu’u ‘e Tonga ni, ke fokotu’u mai ke tamate’i.

Semisi Sika: ‘Eiki Sea ‘oku ou fokotu’u atu ke ki’i taimi e *function* ‘o e Poate ‘oku ‘ikai ke u fokotu’u atu ke tamate’i. Tuku he fatongia fakatakimamata kotokotoa pē na’e ‘i he Poate, male’ei hake ki he *CEO* ko eni ‘oku ou talaatu ko e *CEO* ko eni kuo lau ta’u ‘ene ngāue, ‘oku taukei, ‘i ai mo e kau Talēkita ai, taukei, mo e fu’u kau ngāue kuo nau ma’u mata’itohi ‘i he Takimamata.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Tongatapu fika 2, mahino kia au e me’a ‘oku ke taukave ki ai kae fai ha fakataulama mei he tafa’aki ‘a e Pule’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, kau ki’i tokoni faka’osi atu pē, pea ‘oku ou, tapu pea mo e ‘Eiki Sea pea mo e Hou’eiki.

‘Eiki Sea, ‘oku ou faka’apa’apa lahi ‘i he fakakaukau ‘a e Fakafofonga fika 2, ka ko e fokotu’utu’u ngāue eni hotau Pule’anga ‘i he ‘aho ni, pea ko e halafononga ia te tau fononga ai ‘Eiki Sea.

Ko e palani ngāue ko eni ‘a e Poate ko eni kuo pau ke kei fakafou mai pē ia ki he ‘Eiki Minisitā, pea ‘oku fengāue’aki pē ia mo Fale Pa’anga, ko e pa’anga ko eni ‘oku ‘ikai ke ‘ave faka’angataha ia, ‘e fiema’u ia ke ‘omai ‘enau palani fakata’u ko e hā hono fakakuata, pea ‘e toki tuku atu.

Ko e silini ko eni 'Eiki Sea 'oku fakamoleki ko ē 'e he Fale Pa'anga pea mo e, 'i he ta'u ni, ki hono tokoni'i ko ē 'o e Takimamata, 'oku lau miliona 'Eiki Sea. Kau ai ki he tokoni hono langa hake ko eni 'o e ngaahi nofo'anga Takimamata na'e uesia, kau ai mo hono fakahū e pa'anga 'e 5 miliona ki he Pangikē ki he *GTL*, taumu'a taha pē ia 'Eiki Sea, ko e taimi ni 'oku 'i he takele 'a e Takimamata. Ko 'apongipongi kuo pau ke tau mateuteu ke tau lava 'o talitali lelei hotau kāinga te nau me'a mai 'a'ahi hotau fonua ni.

Ko e taimi ni Sea ko e fonua ni, tau monū'ia kitautolu 'oku te'eki ai ke 'ahia hotau matāfonua 'e he Kōviti 19. 'Oku 'osi 'i ai e ngaahi polokalama 'a e Potungāue fokotu'utu'u ki he ngaahi Vahefonua.

'Amanaki kamata 'a e Fe'auhi Fili Misi 'i 'Eua pea hokohoko atu ki he ngaahi vahefonua

Ko e fili *Miss*, ko e polokalama anga maheni ia 'Eiki Sea, pea 'e kamata ia 'i he 'osi e uike kaha'u 'e kamata ai e Vahefonua 'Eua, pea mo e ngaahi fe'auhi pea 'e hiki mei ai ki Vava'u, Ha'apai pea pehē ki Tonga 'Eiki ni. Tokoni e pa'anga ko eni 'Eiki Sea ki hono fakaivia ngaahi kupu ko eni 'o e Takimamata 'i he'etau fononga atu ko eni, pea 'oku 'i ai mo e *grant*, mahalo 'e 'i ai pē ha'anau ki'i fokotu'utu'u ke tokonia e fa'ahinga, fanga ki'i tokoni ki he ngaahi nofo totongi 'oku fu'u faingata'a'ia ange.

Ka ko e polokalama ko eni ki he *stimulus package* fika 1, 60 miliona, ko e kongā lahi na'e 'ave ki he Takimamata. 'Oku tatau pē pea mo e fokotu'utu'u 'a e Pule'anga 'a e *stimulus package* fika 2 'a e pa'anga 'e 70 ko ia. Ko 'etau faka'amū 'Eiki Sea, ka ava e *border* ia 'e kongā ki he vave taha mai pē. Ko e taimi ni 'oku fu'u lahi e *saving* 'a e kau papālangi, Nu'usila, 'Asitelelia, 'Amelika. Ko 'ene, kuo kamata ava 'a 'Amelika ia, ko ene ava pē 'a e mala'e vakapuna, 'ikai ke tau lava 'o talitali 'a e kakai, nau fie ōmai nautolu 'o fie'ilo ki Tonga ni, hā koā e ki'i fakapulipuli na'a tau fai 'oku tau kei hao ai he Kōviti. Te nau fiefia nautolu he taimi ko ē 'oku nau tū'uta mai a 'i he, 'i mala'e vakapuna Fua'motu, pē ko e uafu Kuini Salote 'oku tau tā *floor show* atu tautolu mo kai pola hangē ko e 'aho ko ē.

Ka kuo pau ke tau fakamoleki ha pa'anga ke teuteu ...

Siaosi Pohiva: Kau ki'i tokoni 'Eiki Sea ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ke tau talitali e kakai ko eni 'i he taimi te nau ōmai ai 'o fakakoloa hotau fonua.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku ou tui 'Eiki Sea kuo fe'unga e ki'i fakamaama ko ia...

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'oku ou sio pē ki he taimi, ko e 'uhinga he 'oku, kae fokotu'u atu ai pē ...

Sea Komiti Kakato: 'E 'Eiki Minisitā kuo maama lelei e fakamaama kuo fai 'e he Feitu'una ki he me'a na'e tokanga ki ai e Fakafofonga, mo fakapapau'i pē hangē ko e me'a fakangāue, na'a ke me'a mai 'aki 'e 'ikai ...

Taimi: 1920-1925

Sea Komiti Kakato: ...fou e pa'anga ta'efou atu 'iate koe mei he fengāue'aki ko ena mo e poate 'oku veiveiua ki ai 'a e 'uhinga e hoha'a 'a e Fakafofonga, ka ke me'a mai.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'una Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki, ko u fie tokoni pē au mo 'eku poupu ki he me'a ko eni 'a e Fika 2 Sea, 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ke ta'ofi ko e 'uhinga ke fakapotopoto laumālie 'o e feilaulau. Ko e kau poate ko eni ko u talaatu 'e a'u 'o laumano meimei kilu 'enau monū'ia 'e ma'u he ta'u ni, pē 'oku fakapotopoto nai ia 'i he taimi 'oku tau fu'u fiema'u vivili ai ke fakapotopoto'i 'etau ki'i lepa. Ko e me'a 'oku ou poupu ai Sea ki he fakakaukau ko eni na'a 'oku taimi ke ki'i toloi atu mo fokotu'u e poate ko eni he 'oku lava pē kau ngāue kae toki ...

'Eiki Minisitā Ngoue: 'E Sea ...

Siaosi Pohiva: Mo ha taimi 'oku faingamālie, ke lau mano 'a e pa'anga 'oku fakapa'anga'aki 'a e poate ko eni ko e hā 'enau toe ngāue 'e fai makehe mei he ngāue 'oku fai.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ki'i kole atu Fakafofonga Fika 1 fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue : 'Oku ou fie tokoni atu pē 'ikai ke u fa'a sai'ia Sea hono 'ai ko ē ke 'ohake 'i he Fale ni kae sai pē ko hotau tala fatongia na'e 'omai 'i he *TV* ko ē na'a mou me'a ki ai 'i he 'aho ko ē na'e fakaava ai e Fale ko eni 'Eiki Sea ko e poate eni pea ko e pa'anga ko eni 'oku 'i ai hono lao ki he poate ko eni, taha ia he me'a na'e 'omai hotau tala fatongia tuku 'etau kau noa'ia he poate. Takitaha nofo 'i hono fatongia, kakai ia na'e 'osi teuteu'i 'osi mahino te nau fai 'enau ngaahi ngāue me'a ko ena 'oku mou me'a ki ai kapau 'oku fakapotopoto tonu 'oua te tau hanga 'o tu'u fakatafa'aki e lao he 'oku 'i ai pē lao ai. 'Aho 'aneafi na'a ku muimui'i lelei e me'a ko eni te'eki ke u ma'u 'e au ha 'atita he ta'u 'e 4 ko ia 'Eiki Sea a'u ki he taimi ni 'o fekau'aki mo e poate ko eni. 'Aho ni kuo u fanongo 'oku fakamo'ui e me'a ko eni mahina pē eni 'e 2 'Eiki Sea mahalo kiate au pē 'oku ofi pē 'oku tonu 'eku fakamatala 'Eiki Sea kamata 'ene ngāue, tukuange *CEO* ia 'a e Takimamata nofo ia he'ene tafa'aki tokanga'i e takimamata tukuange e poate ko hotau tala fatongia na'e 'omai he 'aneafi, 'oua te tau fa'a kau ai 'Eiki Sea tuku kia nautolu nau fakapotopoto fai 'enau fakapotopoto taha 'e 'atita'i, kapau na'e 'ikai ke 'atita'i e 'ū me'a 'aneafi 'Eiki Sea 'oku ou kole atu 'Eiki Sea 'ai e me'a he 'aho ni.

Semisi Sika: Sea ko e ki'i fakatonutonu atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō fakatonutonu.

Semisi Sika: Na'e 'i ai foki 'a e fakahinohino ia ke 'oua te tau kau noa'ia he ngaahi poate ko ē 'oku 'osi teu mo taukei. Ko e ki'i poate ko eni Sea poate mo taukei ko e 'uhinga ia 'o 'eku fokotu'u atu, 'e 'i ai e ngaahi me'a te tau toe ki'i makape tautolu ki 'olunga mei he fungavaka 'o e mahino ke tau toe ki'i sio ke toe lolotoange. Ko 'eku fokotu'u Sea ko e fatongia kotokotoa pē poate ko eni, na'e lava pē ia he motu'a ni 'o fakahoko 'ikai ke 'i ai ha poate, pea 'oku ou loto pē ke fakatonutonu e me'a ko eni 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Na'e 'ikai ke tu'utu'uni e Pule'anga e 'aho ko ia ke tamate'i.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea fakamolemole 'oku ou kole atu mu'a ki he Fakafofonga 'oku ke mea'i 'oku ou kau au ia he fu'u 'apa'apa'i lahi 'aupito 'aupito e Feitu'una 'i he 'alunga 'o e mo'ui 'Eiki Sea. 'Oku ou kole au ki he Feitu'una ko au 'oku ou muimui'i lelei e me'a ko eni 'Eiki Sea. 'Oku ou kole atu ke 'oua tuku e takimamata Minisitā Takimamata pea mo e *CEO* ke na mavahe mei he poate, 'i ai 'a e *Port Authority* ko e 'ū poate kotoa pē pea tukuange 'Eiki Sea fakalao ange ia.

'Eiki Minisitā Lao: Sea ki'i tokoni atu.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Lao.

'Eiki Minisitā Lao: Ko 'eku tokoni 'a'aku Sea ke kātaki mu'a e Fale ni 'o fakatokanga'i ange na'a tau mo'ua 'a e Pule'anga 'i he founa ko eni hono to'o e 'ū me'a ko ē 'a e poate ko eni.

Semisi Sika: Sea fakatonotonu atu. Na'e te'eki ai ke fai e Fakamaau'anga, ko e mōmeniti pē ko ē 'eku hū mai kitu'a kuo kaniseli he Pule'anga ia 'a e hopo, he nau loto ke mau ō ke hopo ke mahino ko hai 'oku totonu.

Sea Komiti Kakato: 'Oku ou tui Fakafofonga 'a e taukei 'oku ke ma'u 'oku maama 'aupito ka ko e me'a 'oku ou tokanga ki he me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Minisitā Lao na'a tau to'o e mei he poate pea toe 'omai ha me'a kehe ia 'o mo'ua ai.

Semisi Sika: Hangē ko 'eku lau 'anenai Sea 'oku 'ikai ke u fokotu'u atu ke tau to'o e poate pē te tau tamate'i, ko e ki'i fekau ke nau ki'i toloi 'i he ta'u 'e 1 ko e fatongia ko ē 'oku nau 'i ai 'oku 'ikai ke ...'i he anga ia 'eku ...ko e toki tonu eni ko ē ko ē 'etau sio ko ē 'o 'analaiso 'a e *performance* 'o e ngaahi poate. Ko fē poate 'o e 'uhila he'ikai ke tau toe ala ki ai, pau ke ha'u e 'uhila ia he to'u mahaki pea mo e mahaki faka'auha mo e taimi kotoa. Ko e poate ko eni Sea 'oku 'ikai ke toe fai ...

<007>

Taimi: 1925-1930

Semisi Sika : .. ha ngāue fakamāketi 'i māmani.

'Eiki Minisitā Polisi : Sea kole atu pē mu'a ke u tokoni atu pē ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi : Tapu pē pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea. Ko u tui kuo maa'uloloa e feme'a'akí 'o fekau'akí mo e Takimamatá Sea pea mo e Poate ko eni 'Eiki Sea. Ko e me'a 'oku fokoutua ai e motu'á ni, pea u fakakaukau koe'uhi ko e me'a ko eni ko ē ki he vahevahe anga ko ē 'etau patiseti, ko e mahu'inga ko ē faka'ekonōmiká ko e Potungāue pē 'e 4, 'a ia 'oku 'asi ko ē heni. 'Ekonōmika 'a ia ko e *Trade*, Ngoue, Toutai, Takimamata. Ko e me'a ko ē 'oku fai

ki ai 'a e hoha'á 'Eiki Sea, koe'uhi ko e pa'anga ko ení 'oku 'osi kau ia he 'esitimeti. Koe'uhi ki hono fakamo'ui mo hono fakaivia 'a e Takimamata. Ko e me'a ko ē 'oku fai ko ē ki ai 'a e feme'a'akí mo e me'a ko ia 'oku 'omai ko ē ke kaniseli 'aki ení, 'oku hanga pē ia ki he Poate. Ka ko e pa'anga ia ko ení ke ne hanga 'o langa'i 'a e tu'unga faka-'ekonōmika. Pea ko e taimi ko eni ko ē 'oku hoko pehé ni ai ha fa'ahinga fakatamaki fakamāmani lahi, pē ko e, tau pehē fakamasivesiva fakapa'anga, kuo pau ko e fatongia 'o e Pule'angá, ke tuku mai ha pa'anga koe'uhi ke ue'i 'aki e 'ekonōmika.

Fakamamafa'i Minisita Polisi 'a e mahu'inga hono fakamaketi'i 'a e Takimamata

Ko e me'a 'oku mahu'inga taha ko ē heni ko e fakamāketi 'o e Takimamata. Kapau he'ikai ke tau hanga 'o fakamāketi'i 'a Tongá ni 'i he 'ahó ni, te tau tōmui kitautolu ia 'i he ava mai ko eni ko ē ko ē faka'ekonōmika ko ē fakamāmani lahi Sea. Pea ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e hoha'a, 'oku ou hoha'a ki heni, ko e fokotu'u maí ko e ta'efalala ki he kakai 'oku nau 'i he Poate. 'I hono fokotu'u mai, tuku fakatafa'aki 'a e lao..

Semisi Sika: Fakatonutonu atu Sea,

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu

Semisi Sika : 'Oku 'ikai ke fai ha fakafo'ituitui ki he ni'ihiki ko eni, ko e 'oatu 'a e me'a totonu 'oku ou 'ilo'i, pea makatu'unga ai 'a e fokotu'u pea mo e tānaki fakakaukau. He'ikai ke te tānaki fakakaukau mai pē ko hono hiko mai pē mei ha ni'ihiki, ko e lau 'a hai mo e lau 'ahai. Makatu'unga 'o 'eku fale'i mo 'eku tānaki fakakaukau atú 'i he a'usia mo e 'ilo'ilo pau. Ko e Vouti ko ení Sea tau pehē.. 'Oku 'i ai foki 'a e fefolau'aki fakalotofonua, 'oku ai mo e fefolau'aki fakatu'apule'anga. Na'e angamaheni 'aki 'a e lalahi 'o e ngaahi *amount* 'i he fefolau'aki fakatu'apule'anga.

Sea Komiti Kakato : Na'e angamaheni pehē pē ia he taimi ...

Semisi Sika: Ko ia. 'I he taimi ni kuo tau holoki he 'oku 'ikai ke toe fai ha fefolau'aki fakatu'apule'anga. Kuo tau sio atu ki he ngaahi *overseas travel* 'oku 1 mano pē, 1 mano 5 afe pē, 5 afe pē 'o nofo hifo ki lalo koe'uhi ā ke faka'ilonga'i pē 'a e fo'i Vouti 'oua na'a pulia. 'A ia ko e 'uhinga ia 'o 'eku fokotu'ú Sea. Holo hifo 'aki pē ha'anau 1 mano, kae kehe pē ke nau *function* hangē pē ko e *overseas travel*.

Sea Komiti Kakato : 'Oku 'ikai ke ke falala koe ki he fokotu'utu'u mo e tataki ngāue mo e lao 'oku ne fakalele e Pule'anga?

Semisi Sika : 'Oku ou falala pē Sea ka ko e anga pē 'o 'eku fokotu'u atu mo e anga 'eku fakakaukau.

Fakama'ala'ala Minisita Pa'anga he'ikai holoki 'a e Vouti ki he Poate Takimamata

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea kau ki'i tokoni atu ko e 'uhinga ko e Vouti ko eni 'oku 'i he motu'a ni ia. Pea ko u tui ko 'eku fakamahino pē ko ení kuo mahino 'Eiki Sea. Ko u faka'apa'apa ki he taukei mo fale'i 'oku fai 'e he Fakafofonga Fika 2. Ka ko e fokotu'utu'u ngāue eni mo e

palani ngāue 'a e Pule'anga 'a hotau Pule'anga 'o e 'ahó ni, pea ko e pa'anga eni kuo nau fokotu'u ki ai mo e ngaahi palani ngāue ki ai. Pea 'oku 'osi mahino ia 'Eiki Sea, he'ikai ke toe holoki e pa'anga ko ení, ka 'oku ou fokotu'u atu 'etau ke tau *vote*. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Polisi : Kau faka'osi...

Sea Komiti Kakato : Faka'osi mai e Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi : Kuo 'osi mahino kiate au ia 'a e me'a ko ē 'oku 'uhinga ki ai 'a e Fakafofonga Fika 2 ko ē 'o Tongatapu ni. Na'a ne fokotu'u mai 'anenai ke to'o e pa'anga 'o fakatafa'aki 'a e fo'i 1.5 miliona ko eni. Pea hangē ko ē 'oku ngali fakafo'ituitui, pea 'oku ne toe fokotu'u mai, mai pē ha ki'i pa'anga 'e 2 mano. Sea 'oku 'ikai tonu ke tau ngāue pehē 'i he Falé ni 'o fai ha ta'efefala'aki. Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e ngāué ko e langafonua mo hono fakamāketi'i 'o e fonua ni.

Mateni Tapueluelu : Sea ko e fakatonutonu atu pē. Kātaki pē 'Eiki Minisitā kae fakatonutonu atu 'oku 'alu e me'á ia he 'ea. 'Oku 'ikai ko e pehē ia ko e tukuhifo ke 'ai pē ha 2 mano ki ai ko hono 'uhingá ko e fakatokanga'i 'e ngali fai 'a e fakafo'ituitui. Ko e 'uhinga ia Sea ke 'oatu pē ha fo'i pa'anga fe'unga ke hoa mo taau mo e tu'unga 'o e 'ahó ni 'oku loka e *border* pea he'ikai ...

<008>

Taimi: 1930-1935

Mateni Tapueluelu: ... leva ke lava ha fai ha fu'u fakamāketi fēfē ke 'uhinga mālie he 'oku 'ikai toe kehekehe eni Sea mo tau pehē ko ha falekoloa 'oku lele pea ha'u e kakai ki ai 'ohovale pē ta'ofi pea fakatapatapu ke 'oua toe kolosi e kakai he falekoloa pea tāpuni e falekoloa ia kae kei 'ave pē pa'anga 'e taha miliona nima kilu ki ai ke tu'uaki mo fakamāketi atu e falekoloa ka ko e fāmili pē ia 'oku nofo 'i loto mo nau ngāue'aki. Ko e 'uhinga ke 'oatu pē ha fo'i pa'anga fe'unga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Eiki Sea. Sea ko u 'osi fakamahino'i atu 'Eiki Sea 'oku ai mo e pa'anga heni ke tokoni ki he Takimamata.

Mateni Tapueluelu: 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ia Sea 'ai ke ta'ofi ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kapau 'oku 'ikai ke mahino'i he kakai ko eni he 'ikai pē ke toe mahino ia.

Mateni Tapueluelu: Sea ko e me'a 'oku tu'u mai ko e fakamāketi fakamāketi ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e fakamāketi 'oku kau ai hono tokonia ka 'oku 'ikai ...

Mateni Tapueluelu: *Tourism marketing* ko e me'a ena 'i mu'a ...

Sea Komiti Kakato: Faka'osi mai ko e Minisitā Polisi kau tu'utu'uni au ki he me'a 'oku fai ai e feme'a'aki.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e, 'oku ou pou pou ki he me'a ko eni ke he koe'uhí ko hono fakalea ko ē fakamāketi ko hono, ko hono tu'uaki'i 'a Tonga ni fakamāmani lahi pea neongo 'oku fai

e fefakataputupui hangē ko eni ko ē koe'uhī ko e me'a ko eni 'oku hoko ko eni ko ē he Kōviti-19. 'Eiki Sea 'uluaki e me'a 'oku kei hao 'a Tonga ni he kōviti pea 'oku pau ke tu'uaki'i. Ke tu'uaki'i atu ki māmani 'a e tu'unga 'oku 'i ai e ki'i fonua ko eni. Ke 'ilo'i 'ene taimi ko ē 'e ava mai ai ke tau tākaki 'e tautolu ia 'o laulau miliona ia 'i he me'a ko ē kapau he 'ikai ke fai e fatongia ko eni 'oku fakalongolongo leva 'a Tonga ni mo e taumu'a ngāue ko eni ko ē ke ...

Semisi Sika: Sea ko e tu'uaki 'oku 'ikai foki ke fakapapau'i ia pē 'e omi ko e 'ai ke tau spend e 1.5 ki he tu'uaki kae fēfē hotau kāinga ko eni 'i Fisi mo me'a 'oku 'osi mahino ko ē 'enau fiema'u 'o e 'aho ni? Ko e *result* ia ko ē 'oku 'ikai ke fakapapau'i ia pē 'e omi pē 'ikai.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea.

Semisi Sika: Mahu'inga ke fai e tu'uaki ia.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko e ...

Semisi Sika: Kai kehe Sea ko 'eku kou fakamālō atu 'uhī ko e ...

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki kou pehē 'e au kuo fe'unga e feme'a'aki ia he ko e 'esitimeti eni ia 'oku fokotu'u mei he Pule'anga ki he'ene fa'unga ngāue ta'u fakapa'anga ko eni. Pea kou lave'i ko e lao eni hangē ko e fale'i e Minisitā Lao 'oku 'i ai e lao ki he 'uhinga 'o e Poate ko eni. Pea 'oku tataki he laó. Pea 'e 'ātita. Ko e me'a ko eni 'oku fai ki ai homou feme'a'aki hangē kiate kitautolu 'oku tau kaunoa'ia 'i he fokotu'utu'u 'a e lao 'i he 'uhinga kuo tali ki he fa'unga ngāue 'a e Poate ko eni.

Kapau ko e 'esitimeti eni 'oku fokotu'u 'e he Pule'anga ko e fika fakalao ia te nau tau fokotu'u mai 'oku nau falala ke fai 'aki e ngāue 'a e kulupu ko eni 'i loto 'i he Takimamata.

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole Sea kau ...

Sea Komiti Kakato: Pea kou tui ka 'i ai ha māmani 'oku lahi e mahamahalo kovi ko ha māmani ia he 'ikai pē maama e po'uli ia.

Mateni Tapueluelu: Kau ki'i fehu'i faka'osi pē ā au Sea kapau ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Mateni Tapueluelu: Ko e fehu'i pē ki he 'Eiki Minisitā ko e tu'u ko eni e Lao ko eni ko ē ki he Poate ko eni ko e kupu fiha 'oku ne tuhu'i mai 'oku pau ke 'ave taha miliona nima kilu ki ai? Fix mai pē fo'i amount ko ia pē 'oku 'atā pē ia ke toki 'oatu pē ha fa'ahinga amount pē 'oku fakapotopoto?

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea tapu mo e Sea. 'Ika ke tu'utu'uni mai ia he lao ia hā ha lahi e silini 'oku ke 'oatu mei he Pule'anga. Ko e taumu'a ko ē ki hono fatu ko eni 'o e sino ko eni ia na'e kamata 'aki ia ko e silini pa'anga me'a'ofa mei Nu'usila na'e 'omai pea na'e fiema'u 'e Nu'usila ia ke 'i ai e sino fakalao ke 'omai ki ai pea nau *accountable* ki ai pea 'oku ou tui 'e mea'i pē he Hou'eiki taimi ko ē na'e fe'unga ia mo e 'omai ko eni e *MA60* na'e 'ikai ke fiemālie 'a Nu'usila ki ai. 'A ia ko e Poate ko eni 'oku 'oange 'a e mafai kia nautolu ke nau kumi pa'anga mei he *private sector* pē ko ha *sponsor* taimi tatau pē 'oku nau kole mai ki he Pule'anga 'omai 'enau polokalama ngāue ki he Minisitā 'o e potungāue. Ko hono tali ko ē ko e hā e lahi e silini

ko ia ko e mafai ko ia 'oku 'i he Minisitā Pa'anga ia pea 'oku fai pē e fengāue'aki vāofi ia 'a e Minisitā ko eni mo e Minisitā Pa'anga ki hono tukuange atu e pa'anga ko eni pea mo e fiema'u 'a e Lipooti Fakapa'anga ki he ngāue na'e fai 'aki e pa'anga ko eni. Mahalo pē 'oku mahino atu 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Minisitā Pa'anga mahino kiate au e 'a e me'a ko ena 'oku ke toe fakamaama mai fekau'aki mo e Pule'anga Nu'usila e *bilateral* fetokoni'aki kou tui mahalo ko e palopalema ia na'e holomui ai 'a e 'uluaki me'a kimu'a. Ka tau tauhi mu'a 'a e fa'unga ko eni mo e aleapau ko eni mou laumālie lelei pē Hou'eiki he tauhi e pa'anga mo e tūkunga 'o e fengāue'aki mo e ngaahi kupu fengāue'akí 'a hono leva'i mo e lao 'oku tauhi he Fale Pa'anga e Minisitā 'i he 'uhinga e Poate ko eni...

<009>

Taimi: 1935-1940

Sea Komiti Kakato: ... Ha'apai.

Semisi Sika: Sea ko u fakamālō atu pē koe'uhí ko e faingamālie ko ia 'oku tuku mai 'e he Feitu'una pea mo e Falé ke 'oatu 'emau fakakaukaú. 'O hangē ko 'eku lau 'anenaí ko e 'osi kotoa eni 'e pau ke fakama'opo'opo kotoa 'etau poupu ki he Pule'angá. Ko kinautolu 'oku 'i ai e mafai faka-Konisitūtone. Pea ko u ongo'i 'oku 'osi mahino lelei ki he, ki Taumu'a 'a e anga 'o e, ko 'eku fokotu'u foki Sea. 'Oku 'ikai ke u tu'utu'uni atu pē ko ha'aku fekau'i atu. Ko e anga ē 'eku sio mo 'eku fakakaukau na'a tokoni ka ko eni kuo mahino 'etau feme'a'akí Sea pea ko u fakamālō atu mo e poupu mālō.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu Fakafofonga. Kau eni he tālanga lelei 'aupito pea 'oku na'ina'i ai ke tokateu mo e ngāue 'a e Pule'angá. Ka 'i ai pē tāsipa pea 'oku sai pē ko e laó he'ikai toe hili e laó pē filifilimanako pea 'oku 'i ai mo e 'atita. Sai pē he Fale ni pē 'atita ko iá. Me'a mai Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: Mālō 'aupito 'Eiki Sea. Sea tapu atu ki he Feitu'una pehē ki he Hou'eikí. Sea kuo tau a'u mai eni ki he vouti faka'osi 'o e lakanga mahu'inga 'o e fonuá kuo tau alea'i 'Eiki Sea 'i he uike ko eni 'e 1 pē 2 tau situ'a mei aí. Fakakaukau ki he 'alunga e fonuá 'Eiki Sea pea mo e anga 'etau ngāué ko hono mo'oní 'Eiki Sea taumaiā 'oku 'i ai ha taha 'e, te ne ma'u ha 'atamai 'oku haohaoa pea fou 'i ha founga 'oku tau fakakaukau ko e lelei tahá ia. 'I he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku tau 'i heni ke tau tipeiti pea 'oatu 'etau fakakaukaú pea ko 'ene hili ange ko iá 'oku tau pāloti pea tau vouti pea ko 'ene *the end* ia 'etau ngāué. Ko ia ai Hou'eiki 'oku ou fakamālō atu 'i he'etau a'u mai ki he patiseti faka'osi ko ení pea 'oku ou tui ko e vouti matu'aki mahu'inga eni 'Eiki Sea.

'Ikai ke toe 'i ai ha'aku toe fu'u fehu'i 'a'aku 'Eiki Sea 'i he ngaahi mata'ifika. 'Ikai ke 'i ai ha fu'u kehekehe. 'Ikai ke 'i ai ha fu'u kehekehe ia ai 'i he mata'ifika ko ení. Ka ki he motu'á ni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko e mata'ifika 'oku mahu'ingá. Ko e taau ko ē hono vahevahe 'ū mata'ifiká ki ha fonuá ko e me'a ia 'Eiki Sea 'e tu'uloa hono langa 'etau fonua ko ení. 'E maumau taimi ha lau miliona pē ko ha lau kilu, te tau liliu, liliu kae 'ikai ke liliu 'a e to'onga *mindset* 'o 'etau langa fonuá ko u tui 'Eiki Sea he'ikai ke tau taufonua.

Ko 'eku kole pē 'aku ko ē ki he Hou'eikí 'a ia ko e me'a pē ko 'eku kole ki he Hou'eiki Pule'angá ko e halá 'Eiki Sea. Ki'i mālōlō hifo ā e ki'i, 'a e fo'i vāhenga ko ē 'e 8 ko ē na'e tanú. Ko 'eku kolé ia. 'Omai ā 'ū mata'ifika ko ē 'omi ki he vāhenga 'e 9 na'e 'ikai ke lave

‘Eiki Sea. Ka fakahoko ia ‘alu e *legacy* ‘o e Pule’anga ko ení ki ‘olunga. ‘E mahino leva ia ‘oku nau tu’uma’u ‘i he kelesi ‘a e ‘Otuá ‘Eiki Sea. Ko e kole ‘uluakí ia pea ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘oku faingata’a.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Eiki Sea ko e kelesi eni ‘a e ‘Otuá ‘oku tau lolotonga lele aí. ‘Oku ‘ikai ke pehē ia ke tau lele ta’ekelesi.

Mo’ale Finau: Ko ia. Ko e kelesi ‘a e vahe, ko e kelesi ‘a e vahevahe ko ē ‘oku taau.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e kelesi eni ‘oku tau lolotonga fononga aí.

Veivosa Taka: Sea ko u fakatonutonu atu Sea.

Mo’ale Finau: Ko e *fairness of distribution* ko e kelesi mo’oni ia.

Veivosa Taka: Sea ka u ki’i fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Te ke fakatonutonu ki Ha’apai 12?

Veivosa Taka: ‘Ikai te u fakatonutonu ki he tokoni.

Sea Komiti Kakato: *Oh.* ‘Io me’a atu koe fakatonutonu.

Veivosa Taka: Sea tapu mo e Feitu’una tapu mo e Fale ‘Eikí. Sea ko ‘eku fakatonutonú ko e kelesi ma’u pē ‘e 10, 6, 3, 11, 16, 15, 17. Ko e kelesi ia. Ko e toe ko ē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kelesi ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea. Sea.

Veivosa Taka: He ‘oku ‘ikai ke tanu e ngaahi feitu’u ia ko ē.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālie, mālie e fakatonutonu.

Veivosa Taka: Pea ko e me’a ia ‘oku ou hoha’a atu ki ai Sea mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e fakatonutonu atú ...

Mateni Tapueluelu: Kau hanga ‘o fakatonutonu ‘a Ha’apai 13 Sea. ‘Aho ni me’a pē eni nau talaange te mau maumau aí. Pea ‘omi ‘a e fakamatala hala ki he Fale Alea ‘o Tonga. ‘Aho ni ha’u ‘a Ha’apai 13 ‘o talamai mo’ui e kautama ko ē he kelesi. Sea ko mautolu, ko tautolu ‘oku mo’ui he kelesi, ko nautolu ia ‘oku mo’ui he keleví. Ko tautolu ia ‘oku si’i tuletule atu he kelesi Fakafofonga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea pea ko u kole atu tau foki mai mu’a ki he Vouti ko ē Takimamatá ...

Mo’ale Finau: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Pea mo e Potungāue Ngāue. Ko ‘ene ‘osi ko iá ‘Eiki Sea fo’i laó ...

Mo’ale Finau: Mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tau takitaha malanga tautolu he kelesi fa’iteliha taki houa ‘e 2.

Mo’ale Finau: Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Pea ‘atā mo e faletoló ke mou malanga ai.

Sea Komiti Kakato: Tau foki mai pē ki he voutí.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘Eiki Sea.

Mo’ale Finau: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Foki mai ki he’etau laó. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu.

Mo’ale Finau: Faka’apa’apa lahi ki he Feitu’una he ko e faifekau e Feitu’una ‘Eiki Sea. Mālō ho tataki ‘etau Falé.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ka u fakatonutonu atu pē ki he me’a ‘a e Hou’eiki Fakafofonga Tongatapu 4. ‘Oku kau mo Tongatapu 4 he kelesi. Mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea ko e ki’i fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ki’i fakamolemole ē. Fakafofonga Fika 4.

Mateni Tapueluelu: Ko e maká ia ko iá ...

<002>

Taimi: 1940-1945

Mateni Tapueluelu: ... ko e fakatau ia ‘a e Kosilio Sea, pea mau toki ōmai ‘o kole holo takai holo ki he Pule’anga, ko e tu’o 2 eni ‘emau fai pehē Sea.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ...

Sea Komiti Kakato: Mālō, me’a mai Minisitā pea toki faka’osi e kelesi ‘a Ha’apai 12.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Fakamolemole pē ‘Eiki Sea, ko au ‘oku ou ta’utu pē au Sea ‘o fanongo ‘i he’etau feme’a’aki, malie ‘aupito ‘aupito hangē ko ē ‘oku ou ongo’i ‘oku ou, ko ha kelevi koā ‘oku ma’u ia ‘e he tafa’aki ko eni ‘a e kelesi. ‘E Hou’eiki ko e ‘Otua pē ‘e taha ‘oku ne ma’u e kelesi, pea kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku fakatupu ‘a e nima ‘o e ‘Otua, me’a ko ia nau

ma'u kotoa ai e kelesi. Ko e kelevi eni ia na'e toki 'osi 'anenai ho'omou 'ilo 'anenai 'i tu'a hē, ko e kelesi ia ...

Sea Komiti Kakato: Mālō fe'unga 'Eiki Minisitā...

'Eiki Minisitā Ngoue: Fakamolemole atu 'oua 'e 'ai ke taki hala'i ho fonua 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai koe Ha'apai 12 he 'oku vave 'etau taimi pea 'oku po'uli e ...

Mo'ale Finau: Mālō Sea. 'Eiki Sea ko e ngata ia 'eku fakahoha'a 'aku 'i he kelesi 'o e hala, 'oku ou kole atu Hou'eiki neongo pē ko 'etau tukuhua pē, 'omai ā ha me'i kelesi ke mau 'inasi ai homau vāhenga.

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i tokoni mu'a ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki e Komiti Kakato.

Ki'i tokoni pē 'aku ki he Fakafofonga Sea, 'uhingá he 'oku ou pou pou pē au ki he'ene fokotu'u, ka 'oku lī fakalukufua atu e fokotu'u 'a e Fakafofonga, ka te u hanga pē 'e au 'o ki'i 'ai ha fo'i me'a mahino pē ke lī'i atu ki he Pule'anga 'uhingá hangē pē ia ha fakatangi pē ko e hā ka 'e iku ka ke me'a pē Sea he ko 'eku malanga 'aku ko e fo'i 'oatu mo e fakatātā ko eni ko e me'a pē ia 'amautolu. Ko e 'uhingá Sea, Pule'anga ko eni na'e tataki 'e he 'Eiki Nōpele Tongatapu, pea na'e Minisitā Ngāue Lalahi, 'a e Minisitā Lao 'i he taimi ni, 'oku ou kei fakahoko fatongia ko e Kovana 'i he 'otu Ha'apai Sea.

Na'e 'omai e tokoni me'angāue ki he Pule'anga, pea na'e vahevahe leva 'e he Pule'anga ko ia. Pea na'e kau ai mahalo 'oku ou tui 'ikai ke u ma'u ki he 'ū Vahefonua, ka na'e 'oange seti me'angāue 'a e Vahefonua Ha'apai, kakato mei he 'ū mīsini *loader* ko ē ko e ha *crater* ko e lola ko e loli mo e 'ū me'a ki he tanu hala.

Pea na'e ki'i fakafekau'aki 'a e 'oange e me'a ko ia, na'a ma ngāue fakataha mo e Potungāue ko eni kau ai mo e Kovana ko e 'uhinga he ko e Sea ia 'o e Komiti Fakalalakalaka 'a Ha'apai 'i hono fakalele mo hono pule'i e me'angāue ko eni. Pea na'e malavalava ai 'a 'emau ngāue ki he feinga'i holo pē homau fanga ki'i hala, neongo 'a e ngaahi tokoni lalahi na'e 'oange 'o tanu'aki e ongo hala lalahi mei Matafonua ki falemahakí motu'a mo e halaloto.

Kae kehe, na'e fakalave 'aupito e me'angāue ko e me'angāue pē ia 'amautolu Sea, mau fengāue'aki ma'u e ki'i seniti tanu atu e ki'i hala, tanu atu e fanga ki'i hala ngoue mo e me'a pehē pea malavalava, pea na'a ku tokanga lahi ma'upē mo fakatokanga ki he Pule 'o e *MOI* 'i Ha'apai he taimi ko ia, tokanga'i lelei e 'ū mīsini, hangē ko eni Sea, 'osi fufulu ke ma'a, tauhi hono *service*, fetongi e lolo ke tolonga.

Pea na'e kau e me'angāue 'a e Vahefonua Ha'apai 'i he kei lelei mo lele ai 'emau ngāue. 'Ohovale pē Sea, ko u fanongo au ia ko u toe 'alu atu au 'o 'eke puli kātoa, puli kātoa e ki'i me'angāue ia pea 'oku ikai ke u 'ilo 'e au pē na'e anga fēfē hono 'ave mei Ha'apai, 'ikai ke u ma'u pē ko e taimi na'e Kovana ai e Fakafofonga ko ē 12 pē ko e hā, he na'e tonu ke ta'ofi he na'e 'i ai, he na'e 'oange 'a e me'angāue fakataha mo hono ngaahi tu'utu'uni, 'oku 'i ai e kaunga 'a e Kovana Ha'apai pea mo e Komiti Fakalalakalaka 'a Ha'apai ki ai.

Sea pē na'e anga fēfē, talu mei hono pulia e ki'i me'angāue 'ikai ke toe ngaohi ha ki'i fo'i hala ia 'i Ha'apai 'o a'u mai ki he'emaui 'a'ahi ko eni na'e toki fakahoko ko eni 'i he māhina ko 'Epeleli, he na'e 'uhinga ia na'e tu'utu'uni ai 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ke fai 'a e 'a'ahi kimu'a he patiseti neongo 'oku 'osi fa'u e patiseti ia 'a e Minisitā Pa'anga, ka ko e 'uhinga ko hono alea'i ko eni na'a 'oku 'i ai ha ngaahi me'a 'oku fiema'u vivili 'i he 'a'ahi, ke fokotu'u atu ke fakatokanga'i 'e he Pule'anga ke fai ha ngāue.

Pea ko e 'uhinga ia pea na'a ku 'osi talanoa pē au ki he Minisitā Pa'anga, kātaki, fakafoki mai 'emaui ki'i me'angāue ka mau lava 'o kumi pē ha fanga ki'i seniti holo kapau 'oku 'omai 'e he Pule'anga 'i he ngaahi pa'anga ko eni 'oku 'omai kia mautolu, pea mo ha ngaahi me'a, 'oku 'i ai 'emaui me'angāue ko e ma'u pē ki'i seniti, laku'i atu he hala mo e, he ko e faka'ofa taha Sea, 'a e fanga ki'i hala ki 'uta, he ko e me'a ko ē 'a e Palēmia 'anenai ko eni ko ē ki Hahake, faka'ofa e 'ū feitu'u ia te'eki ai ke...

<005>

Taimi: 1945-1950

Lord Tu'ihā'angana: ...a'u e hala ka ko e me'a ia na'e fai tanu ki ai, pea 'oku sai 'a Hahake ia ta'engoue lahi e kelekele 'ikai ke a'u e ngoue ki he me'a 'e ni'ihī ka 'oku kei lahi pē kelekele. Ko Ha'apai Sea ko e ki'i kelekele ia ko e 'ikai pē ke te a'u ki 'uta 'ikai 'o lava 'o fonu ha kulo ia 'ikai ke a'u ha taha ki 'uta, kaikehe ko e kole ia ko e me'a ia 'oku 'oatu 'Eiki Minisitā kumi 'emaui ki'i me'angāue 'o fakafoki mai 'emaui seti me'angāue ki Ha'apai ke mau feinga'i 'i he'emaui fakakaukau'i pē 'emaui tolu ke tanutanu atu hamau ki'i hala.

Kau e tanuhala 'i he ngaahi fiema'u ne tokanga ki ai 'a Ha'apai

Sea ko 'emaui 'a'ahi tukukehe e vahe motu, vahe Foa mei he Faleloa ha'u ki Hihifo ki Lifuka, ko e fakataha atu he ki'i kolo ko e hala, fakataha atu he ki'i kolo ko e hala, fakataha atu, pea ko u tapu pē mo e Tu'i Ha'ateiho Sea 'oku 'i ai hono fototehina ko Halahala na'e tonu ke ui ai mautou ko he 'osi 'emaui 'a'ahi ko Halahala, mautolu ko e hala, hala, hala, hala he ki'i kolo kotoa pē. Pea ko e 'uhinga ia ko ē 'oku fakalukufua e lī 'a e Fakafofonga Fika 12 ka ko u 'oatu ai 'a e fo'i fakakaukau 'e 'Eiki Minisitā Pa'anga kumi 'emaui ki'i me'a seti me'angāue pē 'oku 'ifē fakafoki mai pē 'oku kei mo'ui koā pē 'ikai 'uhinga he na'e 'i ai e fa'a lave 'a e Minisitā ko ē kimu'a e *MOI* Fakafofonga Fika 2 'o Tongatapu 'o pehē toe 'i ai e me'a'ofa 'a Siaina 'omai e 'ū seti fo'ou me'angāue vahevahe ki he vahefonua. Pea ko eni 'oku 'osi e ta'u kuo'osi ia mahino pē 'oku 'i ai e Koviti mo e me'a pea 'e 'osi mo e ta'u ni 'oku te'eki ke 'omai ia, tuku ā ia 'o tali ki ai ka 'oku ou kole pē au 'Eiki Minisitā Pa'anga kumi 'emaui ki'i me'angāue he ko e katapila ko e louta ko e *crater* ko e loli ko e me'a ko ia ka fakafoki ange te mau feifeinga pē mautolu 'o tanu e fanga ki'i hala ko eni, he 'oku mau a'u ki he ongo'i 'emaui palōmesi atu na'e tala he 'a'ahi he ta'u kuo'osi ki he fanga ki'i kolo 'e tanu homou hala ko e a'u mai pē e me'angāue mei Siaina, ka 'oku 'ikai ke lava ia, ka kapau 'e fakafoki ange pē ā e me'angāue kole atu 'Eiki Minisitā Pa'anga fakafoki mai mu'a 'emaui ki'i me'angāue. Ko u tui pē 'oku 'i Vava'u na'e 'ave ki Vava'u fakafoki mai.

Veivosa Taka: Sea ki'i tokoni atu pē ki he Nōpele. Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea ka u ki'i tokoni atu pē ke fakamo'oni atu ki he'ene me'a 'oku fakahoko 'oku 'i Vava'u 'emaui me'angāue. Ko e 'uluaki Minisitā Ngāue he taimi kimu'a atu na'e 'ave e konga ko e Minisitā ko eni toe 'ave ai pē 'o faka'osi mālō Sea.

'Eiki Minisitā Lao: Sea ki'i fakatonutonu atu Sea. Ko e me'angāue 'a e fonua pē ko fē fonua vahefonua 'i Tonga ni 'oku 'i ai pea 'i ai.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mo'ale Finau: Sea ki'i

Sea Komiti Kakato: 'Oku mahu'inga 'aupito e me'a 'a e Fakafofonga Nōpele Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: Mālō 'aupito e ma'u faingamālie kuo lava e fakahoha'a pea 'oku ou tui pē 'oku ongo atu ki he Pule'anga, pea ko u kole atu ki he Minisitā Lao tuku ā si'ono pehē'i mautolu 'omai 'emau me'angāue mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Nōpele.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko u tui pē kuo ...

Mo'ale Finau: Sea ki'i faka'osi'i atu ai leva ki'i miniti ko eni fakamolemole.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Na'e kole mai e Fakafofonga.

Mo'ale Finau: 'Ikai ke u toe lave au ki he hala.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Na'e 'ikai ke kole ia ki he Fakafofonga ke ne 'ai 'e ia me'a ko eni.

Mo'ale Finau: 'Ikai, 'ikai ke u 'ai au e me'a ko eni hala 'osi fiemālie.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai ange Minisitā Pa'anga ko 'eku fakamaama ki he 'Eiki Nōpele ko e lola he'ikai ke toe foki mai mei Vava'u.

Mo'ale Finau: Mālō 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Ai pē ke mahino na'e tō e lola ai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko u kole atu ki he Fakafofonga ke ki'i mālōlō hifo ka u tali atu au katau 'osi.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Taha ni ko 'e ne me'a hake heni Sea te ne 'omai ha silini mo ha me'a ke fai'aki e ngāue ko eni mālō. 'Uluaki pē Sea 'oku ou fakamālō atu ki he Hou'eiki he feme'a'aki mālie 'o e efiāfi ni, pea 'oku fe'unga pē ia. Ko e ongo potungāue mahu'inga pē eni ia 'ikai ke ngata pē he lahi hono pa'anga pea 'oku fatongia hangatonu ki he ngaahi ngāue lalahi 'a e fonua. 'I he tafa'aki 'e taha ko hono kapau e takimamata 'ikai ke fu'u lahi 'etau pa'anga 'oku fakamole he takimamata, ka ko e pa'anga muli ko ē 'oku ne 'omai ma'a e fonua 'oku fāliunga ia. Neongo ko e taimi faingata'a eni 'Eiki Sea, ka ko e anga pē ia 'o e saliate 'o taimi. Ko e taimi faingata'a faingamālie ia 'oku 'omai ke tau teuteu ke tau langa e fonua ko e 'uhinga ko e taimi ko ē 'e vilo mai ai e saliate kuo tau utu 'a e ngāue lelei ko ia,

Ka u foki mai ki he fakahoha'a ko ē na'e fai he 'Eiki Nōpele Ha'apai ki he felāve'i mo e me'angāue ko eni 'a Ha'apai, pea ko e tali ē kuo fai 'e he 'Eiki Minisitā, ka kuo ngalo ia 'iate au ko e lola Ha'apai na'e tō ia 'i uafu, ko u tui ko e 'uhinga ia na'e kaiha'asi ai e lola 'a Ha'apai. Ko e me'angāue ko eni ia mahalo na'e 'i he 'osi tu'unga ta'e'aonga pē ia...

<007>

Taimi: 1950-1955

'Eiki Minisitā Pa'anga : ...pea 'oku ou tui ko hono feunu'aki pē foki, he 'oku pehē pē ngāue 'a e Potungāue ko eni. To'o mai e kongā e misini ko ē 'o 'ave 'o fakahū atu ki hē ke lele ia. Ka ko ia ai Ha'apai 'oua te mou tokanga moutolu ki ai, tuku atu 'a e 'ū me'a maumau ko iá ma'a Vava'u. 'Oku lolotonga *order* 'e he Pule'anga 'a e me'angāue fo'ou pea 'e tau mai ia kimu'a he 'osi 'a e ta'u fakapa'anga ko eni. 'A ia 'oku kau ai e lola ko e tele, kau ai pea mo e loli mo e ngaahi me'angāue kakato pehē. Ko 'ene 'omai ko iá 'e fetongi'akí ia e me'angāue 'oku 'i 'Eua kae fakaheka atu 'a e me'angāue motu'a ko ia 'i 'Eua 'a e Pule'angá ki Ha'apai fakataha pea mo e misini momosi maka ko ia 'a Ha'apai. Manatu'i ko Ha'apai ia..

Veivosa Taka : Ki'i fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato : Me'a mai Fakafofonga.

Veivosa Taka : Tapu pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea tapu pea mo e Fale 'Eikí ni. 'Eiki Sea 'oku fanongo mai 'a e kakai e fonuá ki he'etau ngaahi feme'a'akí. He 'oku fiema'u 'a e fai 'o e feme'a'akí 'i he ongo'i 'a e laumālie 'o e Kelesí. Pea kapau ko e tu'unga eni 'oku 'i ai 'etau feme'a'akí... Sea ko e me'angāue ko eni na'e kē lahi ai 'a 'Uliti Uata pea mo e Fakafofonga Minisitā Lao 'o e 'aho ni, 'a e fiema'u 'e 'Uliti ke 'ave e me'angāue ke tokanga'i 'e he Kovana ka nau kei pikitai pē ki hē, ko e palopalema ia 'oku 'i Ha'apai. Sea ko u tui kapau 'e tu'u ange e motu'a ko eni...

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō Sea 'e 'ikai ke vave 'etau ngāue 'atautolu kapau 'e tuku 'a e fakahēlele ko eni 'Eiki Sea.

Veivosa Taka : Sea kau hoko atu 'eku malanga 'aku.

Sea Komiti Kakato : 'E Hou'eiki 'oku te'eki ke 'osi 'a e Malanga 'a Ha'apai 12

Veivosa Taka : 'Oku ou pehē 'e au ko 'ene me'a mai 'e tali e me'a ko ia 'oku mau hoha'a atu ki ai.

'Eiki Minisitā Lao : Ki'i fakatonutonu atu e Fakafofonga Sea. Ko e me'a ia na'a ku talaatu 'anenaí tau...

Sea Komiti Kakato : 'Oku mou fu'u talangata'a 'aupito he'etau ngāue.

'Eiki Minisitā Lao : Kātaki Sea.

Sea Komiti Kakato : Pea 'oku mou vave ma'upe ke fakatonutonu kau 'oatu he faingamālie, Me'a ki lalo. Faka'osi mai 'a Ha'apai 12. Ko ho'o toe ngāue pē Minisitā ko u tautea'i koe. Mālō e talangofua.

Mo'ale Finau : Mālō 'aupito Sea takitonu hotau vaka. 'Eiki Sea kai ke u toe lave ki he hala, kuo 'omi 'e he 'Eiki Nōpele 'a homau tala, pea 'oku foki 'etau manatú ki he'emaui 'A'ahi. Ko e mahino ko ia 'oku nofo mo Ha'apai he 'aho ni. Ko e ngaahi misini ko ia mei Siaina ko e misini fo'ou ke 'ave ki Ha'apai ko e mahino ia 'oku nau ma'u. Ko u fakamālō pē ko e tukuhua pē ia 'a e Minisitā ia kai ke lava ke pehē, ke 'omai ha me'a fo'ou pea 'ave ha me'a motu'a, 'oku fakamā ia 'Eiki Sea, 'oku fakamā 'a e fa'ahinga tō'onga mo'ui ia ko ia. Ke 'ave ha me'a motu'a 'o fetongi ha me'a fo'ou. Ko ia 'oku ou kole atu 'Eiki Minisitā ko u tui pē ko ho'o tukuhua pē.

'Eiki Sea pea ko e kole ia 'a e motu'á ni te mau lava pē mautolu 'o tanu 'a Ha'apai 'aki 'a e misini mea'i pē ia 'e he ongo Nōpele. Na'e 'i ai e ki'i fine'eiki na'e tu'u 'o lāunga he'emaui 'A'ahi 'Eiki Sea ko e hala. 'Eke atu 'e he Sea e Fale Alea, ko e hala fē, pea ne fakahinohino mai 'a e ki'i fo'i hala 'i honau hala. Talaange 'e he Seá, te u 'oatu 'a e fo'i pa'anga 'e 1 afe – 2 afe ke fekau e motu'a *contractor* ko ia 'i Ha'apai ke ha'u mo 'ene fu'u misini ko ia..

Sea Komiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Minisitā Lao.

'Eiki Minisitā Lao : 'Eiki Sea ke u ki'i tokoni atu pē ki he Fakafofonga,

Sea Komiti Kakato : Ko ia me'a mai 'o tokoni na'a nounou ai.

'Eiki Minisitā Lao : Ko 'eku tokoni pē 'aku Sea ko 'ene 'osi pē hono tanu 'o Vava'u 'e hoko atu ki Ha'apai. Mālō.

Mo'ale Finau : Mālō. Sai, te u hiki mei halá 'Eiki Sea. Te u foki mai ki he ..

Saia Piukala : 'Eiki Sea ke u ki'i tokoni miniti 'e 1 ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato : Ko ia me'a mai.

Saia Piukala : Sea tapu pea mo e Feitu'úna mo e Hou'eiki Komiti Kakato. Sea, ko u faka'amu pē ke tau hanga 'e he Falé ni Sea 'o faka'apa'apa'i 'a e kole ko ia 'a e Fakafofonga Nōpele Fika 1 'o Ha'apai. Kumi mai 'a e me'angāue ko eni mei Vava'u 'o 'omai ki Ha'apai, ka ko e lolá kuo 'osi kekekele 'aki ia 'a Vaipua. 'Omāi e 'ū me'angāue ia ki Ha'apai, 'omāi leva 'a e 'u me'angāue fo'ou ia 'o 'oange ki Vava'u, he 'oku kole 'a Ha'apai ke fakafoki mai. Ko 'eku ki'i tokoni pē ia Sea. Ka ko e lolá kuo 'osi kekekele 'aki ia 'a Vaipua,

Lord Tu'iha'angana : Ki'i fakatonutonu pē Sea. Kātaki pē 'Eiki Palēmia ko e fakatonutonu pē 'e au 'a e me'a 'a 14. Ko e 'uhingá ko e tukuhua pē foki ko u tui pē ko e tukuhua pē Sea. 'Oku te takitaha 'ilo 'ene ki'i me'angāue. 'Oku 'ikai ko 'emaui lolá ē na'e tō he me'a, na'a ku faka'ata he me'a pea u sio ko 'emaui lolá 'oku ou 'ilo'i pē 'e au 'emaui ki'i lola. 'Oku 'ikai ko 'emaui lola ia 'amautolu na'e to.

Sea Komiti Kakato : Ta 'oku 'ikai lola Ha'apai na'e to

Mo'ale Finau : Mālō Sea. Fakamālō ki he Minisitā Lao...

'Eiki Minisitā Lao : Ko e lola pē ia ka ko e faka'uli ko e Ha'apai.

Mo'ale Finau : Tuku e faka'uli ia 'i Vava'u kae 'omai pē lola ia ki Ha'apai.

'Eiki Palēmia : Sea ko e lolá ia 'osi 'ohake ia pea kuo 'osi ngaahi fakalelei ia 'o 'ai e vai kitu'a, ko 'eku toki 'ilo ia ta 'oku anga pehē ta ko loto ia 'oku lava pē 'o hū e vai ki loto ai ka kuo 'osi to'o ia.

Sea Komiti Kakato : Ta ko e sola Vava'u

'Eiki Palēmia : Kuo 'osi to'o ia. Mālō 'Eiki Sea.

Mo'ale Finau : Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato : Faka'osi mai koe Fakafofonga Ha'apai 12 ko 'etau ngāue ko e 'uhinga ko e taimi pea hoko mai 'a Tongatapu Fika 1.

Mo'ale Finau : Fakamālō ki he Minisitā Lao hono tohi he lekooti he 'ahó ni...

<008>

Taimi: 1955-2000

Mo'ale Finau: ... manatu'i 'Eiki Sea ko e lekooti 'a e Fale Alea 'oku totonu ke mo'oni kuo me'a mai e Minisitā Lao ko 'ene 'osi 'a Vava'u mahalo 'e 'osi pē he māhina ka tu'u ko Ha'apai leva hoko atu. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea. Mālō e ma'u faingamālie.

Mo'ale Finau: Te'eki ke 'osi 'eku fakamalanga 'a'aku.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kau faka'osi atu ai leva au 'Eiki Sea.

Mo'ale Finau: Te u foki mai Sea ki he *housing fund* pa'anga fale ko e pa'anga mahu'inga 'oku fai 'i Nu'usila hono langa e ngaahi *state house*. Kou tui pē mahalo ke fakatātā 'aki ia e Pule'anga.

Sea Komiti Kakato: Kou pehē kuo 'osi ho'o malanga.

Mo'ale Finau: Ko e fo'i me'a tolu, ko e me'a 'e tolu te u lau ki ai pea kapau 'oku 'osi 'eku taimi 'a'aku ia pea sai pea u nofo au ki lalo.

Sea Komiti Kakato: Ko 'etau toki 'osi ia he 1:00.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'Eiki Sea.

Mo'ale Finau: Kau hoko atu. Ko e *housing fund*.

Sea Komiti Kakato: ... 'I ai pe mo e Hou'eiki 'oku fie malanga, malanga pē ki he poini 'oua 'e toe takai 'o *rephrase* e anga e lea fakamolemole he lea fakapālangi hangatonu pē ki he *target*

...

Mo'ale Finau: Ko e pa'anga fale ko e nima miliona.

Sea Komiti Kakato: Ka 'oku fiema'u ha fale mai 'emau fale 'e 20 ki Ha'apai 'osi.

Mo'ale Finau: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Mo'ale Finau: Ko e pa'anga fale ko e nima miliona 'a e pa'anga fale pea 'oku te'eki ke talamai ia pē ko e fale fua 'i fē. Kou kole atu 'e Hou'eiki Pule'anga 'ai ke kehe homou tufa e fale mei he tufa e hala ko e 'osi ā ia 'osi ia e 'ū kole ko ia.

Ko hono hoko 'Eiki Sea faka'osi ko e ki'i fo'i pa'anga 'e tolu miliona ki he beautification 'Eiki Sea talu 'eku foki nau foki 'o ngāue he Pule'anga 'i Ha'apai ko e *beautification* na'e ma'u ai 'a e masani 'o e Fo'i 'One'one ka ko e ki'i seniti ko ia ne u ta'ofi 'e au e folau ki motu 'eku folau kātoa e 'ū me'a ko ia 'ave kotoa kosi 'a Lea'aetohi 'ai mo hono fu'u 'ā faka'ofa'ofa koe'uhí ke faka'ofa'ofa e fonua. Ko e tolu miliona ko 'e ē kuo talamai 'oku foki mei he mei he MOI foki ki he Takimamata, ko u kole Hou'eiki Pule'anga 'osi taau 'a Tonga ni kosi e toumu'a kotoa pē pea consistent 'i he taimi ki he taimi hono tauhi hotau fonua ke ma'a. Si'i ni'ihi ko eni 'oku nau fononga he hala hikoveve Sea ko 'eku pa'anga *hospitality* ko 'emau kaí ko e si'i ni'ihi hikoveve ko ē 'i Ha'apai ko 'eku kau 'amipasitōa ia, kuo 'omai 'o fakamālō ki'i vahe pa'anga 'e 25 ki he pa'anga 'e 30 ki he houa faka'ofa ka 'oku nau 'ofa he fonuá. Ko ia kou poupou lahi ki he fo'i pa'anga 'e tolu miliona ka ko e kolé ke tau hanga 'o faka'aonga'i fakalelei he 'e 'osi ma'a pē fonua ia ai.

Hangē ko 'eku lave 'anenai 'Eiki Sea he kamata'anga 'oku 'ikai ko e pa'anga 'etau palopalema ko 'etau polopalema 'a tautolu ko e 'ikai ke tau hanga 'o manage fakalelei 'etau silini 'a e fonua mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Ha'apai 12. 'Uluaki.

Siaosi Pohiva: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, malanga tu'o fiha e Fakafofonga ko eni?

Siaosi Pohiva: Ko e, te'eki ai ke u malanga he vouti ko eni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ka 'oku 'ikai ke pau ia ke malanga he fo'i vouti kotoa pē 'Eiki Sea. Kou fokotu'u atu 'oku fe'unga 'ene taimi malanga.

Siaosi Pohiva: Sea ko e malanga 'anenai 'i he Tourism ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kau malanga tuku ka tau tuku.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā Pa'anga ...

Siaosi Pohiva: 'Oku te'eki ai ke u malanga he ...

Sea Komiti Kakato: 'Oku te'eki ai ke si'i me'a 'a e ...

Siaosi Pohiva: *Infrastructure ...*

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tau pehē tautolu 'Eiki Sea ko e kau India pē 'oku toutou fa'a lea he fakataha ko ē 'a e fakamāmani lahi mo e kau Siaina.

Siaosi Pohiva: Sea kou kole atu Sea ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ta 'oku toe kau pē mo e Fakafofonga Fika 1 ia he pehē, 'ai koe kau mālōlō au.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Siaosi Pohiva: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Ai pē ha ki'i faingamālie.

Siaosi Pohiva: Kae 'uma'ā e Hou'eiki.

Sea Komiti Kakato: Kae nounou pē fo'i taha pē.

Siaosi Pohiva: Ki'i nounou ki'i fo'i me'a pē 'e nima Sea fai ki ai ha lave ka kou kole atu Sea kapau 'e fakasi'isi'i 'a e toutou fakatonutonu 'e vave pē. 'E vave pē. 'Uluaki Sea ko u loto pē ki'i fo'i fehu'i kae toki tali mai pē 'anai.

Ko e polokalama tanu hala ko eni 'a e Pule'anga ko e kilomita 'e taha mano uehe taha afe tupu Sea ko e hā e tu'unga kuo a'u ki ai 'i he taimi ni? Ko fē ko e hā e kilomita kuo 'osi? Ko 'eku 'uluaki fehu'i ia mo e lahi e pa'anga kuo fakamole ki ai? He kou manatu'i Sea na'a ku 'eke he ta'u kuo 'osi ha fakamatala ki ai pea nau talamai ke toki 'omai he ta'u ni pea ko e a'u mai ki he ta'u ni kou 'eke toe talamai toki ma'u he ta'u fo'ou pē ko Sepitema. 'Uluaki ia.

Ua, ko e ko e founa tanu hala Sea. Ko u peesi 294 ko u fiu fakasio holo Sea pē ko fē ko ā 'ū feitu'u 'oku hū mei ai e pa'anga ki he tanu hala. Ko e ko e ...

Mateni Tapueluelu: Peesi 299 Sea. 299 pē.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Tongatapu Fika 4.

Siaosi Pohiva: Ko e ... ko e founa tanu hala Sea 'oku 'oku pehe ni, na'e ui e ki'i fakataha 'eku ki'i vāhenga 'e taha ki'i fo'i poloka 'e taha kuo nau fo'i nautolu ia he fiu tali ki he ...

<009>

Taimi: 2000-2005

Siaosi Pohiva: ... ki ha fo'i maka pea talamai ko 'enau 'ai ke valitā. Pea 'alu ange leva e 'ofisa 'o talanoa pea ko e founa 'oku pehé ni. 'Oku omai e Pule'anga 'o to'o mei kato mata'ū ki he'enau polokalama tanu halá. Toe omai 'o kole ke 'oange mo e kato to'ohemá. Pea 'oku a'u ia ki he ki'i kongā me'akai 'oku 'ai ke kai he fāmili toe kole mo ia he Pule'angá ke fai 'aki e tanu halá Sea. Sea ka fai leva he Pule'angá ha me'a ko hono fakapotopoto tahá ke lele pē mei he fo'i maká 'o 'alu 'o a'u ki he valitā. Kapau na'e lava 'o fakasi'isi'i Sea 'a e silini 'a e

hala ko ē ke tanú, ‘ū hala mahu’inga pē kae ngaohi ke lelei. Fu’u taimi, ‘i ai ki’i fo’i hala homau feitu’ú ko e tanu tu’o 4 eni he fo’i taimi ni pē. Ko e ‘ikai ke ‘ai fakalelei Sea. Ko e ‘uhinga ‘eku fakamalangá kapau na’e ki’i holoholoki hifo e kilomítá kae fakapotopoto ‘a hono tanu e halá Sea.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu pē.

Sea Komiti Kakato: ‘Io fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ko e palopalema ko e anó.

Siaosi Pohiva: ‘Ikai ko e palopalemá he lahi e, he ‘ikai ke sai hono tanú. Na’e ‘i ai e ki’i motu’a ...

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Ko e anó ia Sea ‘oku tatau ai pē pe ‘e tanu fakalelei pē ‘ikai, ‘oku ano pē ia.

Siaosi Pohiva: ‘Osi fakamālōloo’i ia he ...

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Kuo pau pē ke maumau e halá ia.

Sea Komiti Kakato: Mo’oni ‘aupito e Minisitā.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ‘Aonga ia ke sima’i kae toki tu’uma’u. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

Siaosi Pohiva: Ko e fakamatala eni ‘a e ki’i motu’a ‘oku ‘osi penisoni mei he tanu halá. Na’e tuli ia ko ‘ene fakamatoató. Talamai ‘e ia. Ko e tanú ‘oku pehé ni. Totonu ke ‘uluaki tafi pea valitaa’i pea toe ‘ai hifo e fo’i maka pea valitaa’i pea toki fo’i maka. Sea ko e ta ko e ‘uhinga ia na’e tuli ai e motu’a ‘oku ‘alu atu ia mo ‘ene fakamatoato he tanu halá, talamai ‘enautolu ke tuku ia. Ko e tafi, ‘oku ‘ikai ke toe tafi ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Siaosi Pohiva: Tanu pē valitaa’i.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko u kole atu Fakafofonga.

Siaosi Pohiva: Sea ko e ‘uhinga ia ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Fakamolemole Fakafofonga Fika 1.

Siaosi Pohiva: ‘Oku maumau, ‘e lahi ange e fakamolé ia.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Fakafofonga Fika 1.

Siaosi Pohiva: Ko ‘etau founa ‘atautolu ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Mou ki’i fanongo mai ka mau ki’i lea atu pē pea mou ki’i tuku e fakamatala. Hangē ‘oku mau lea atu mautolu ia pea mou toki hikihiki tō moutolu he Fale ni ke ‘oua toe ongo’i homou me’a ‘oku mou me’a ‘aki he Fale ni. ‘Ai pē pea nau ki’i, mou ki’i māmālie hifo kae ‘uhingá ka tau fetokoni’aki. ‘Oku ou kole atu ke tuku e fa’a ‘omai e fakamatala pehē ki he Fale ni fakamolemole. Ka ke kumi ha ni’ihi ‘oku nau mea’i lelei ‘a e founa hono tanu e halá. Ko e motu’á ni Fakafofonga Fika 1 na’e tuku hoku fāmili ...

Siaosi Pohiva: Sea ko e motu’a pē eni ‘oku kaungā inukava mo ē ko e motu’a homau feitu’u ko ia na’e tanu hala. ‘UHINGA, mea’i lelei pē he ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko e motu’a, motu’a ia homou siasí.

Siaosi Pohiva: Ka ko e motu’a ia ‘oku nau kaungā, kapau te ke ‘eke lelei pē ki he motu’á ...

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Siaosi Pohiva: Te ne fakamatala ki he tanu hala ko iá.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko e motu’á kuo ta’u fitungofulu tupu kuo ‘osi taimi ke mālōlō mei he ngāué.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko ‘ene me’a pē ‘ana ‘oku faí ko e me’a pē ke ne mea’i.

Sea Komiti Kakato: Mou fokifoki mai ko ‘etau taimí. ‘E Fakafofonga.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Oua te ke ‘omai e fa’ahinga fakamatala.

Siaosi Pohiva: Sea kae faka’osi atu ‘eku, toe ‘eku fo’i poini ‘e 3.

Sea Komiti Kakato: Ko e poini pe eni ‘e 2 ke ‘osi fokotu’u maí.

Kole fakama’ala’ala fekau’aki mo e polokalama tanu hala

Siaosi Pohiva: Ko e langa fale ko eni ko ē polokalama langa falé Sea. Na’e me’a ‘a e Minisitā he ta’u kuo ‘osí, Miniti Fika 8, 9 mo e 10. Ko e fale ‘e 2 mano ‘e langá pa’anga ‘e 7 mano e fale. ‘E ‘osi e ki’i seniti ia e fonua ni Sea hono langa’aki e ‘ū fale ko ení. Ko ‘eku faka’amú ke fakama’opo’opo mai angé lahi e fale kuo ‘osi mo e lahi e fale. He ‘oku lahi e ‘ū fale ia ko u fakatokanga’i Sea ‘oku tu’u holo ia he loto vaó, tautau toko 2 mo e ni’ihi ia. ‘Oku ‘ikai ke fu’u loko ‘asi mau e ngāue ko ení Sea. Ke fakama’opo’opo he ko e ivi eni e kakai pea ko e, kapau ko e tokoni ko e ivi e kakai mei mulí pea kapau ko e tukupau ko e ivi hotau kakai.

Ko e fika 4 Sea kapau te mou me’a ki he Miniti Fika 10 ‘o e ta’u kuo’osí. Na’e ‘i ai e lave ai ki he ngaahi kautaha ‘e 3 na’a nau ma’u e ngāue ko eni ki he tanu halá. Pea na’e ta’ota’ofi ke ‘oua ‘e ‘omai he ‘oku *confidential* pea ‘oku, ka ko e ‘uhinga ‘eku lave ki ai Sea he ‘oku ‘i ai e *conflict of interest* ia ai. Mou mea’i ko hai e kautaha ko ia he taimi ní? ‘Oku ‘i ai ‘enau felāve’i ha kau Mēmipa heni mo e ngaahi kautaha ko iá pea ko e ‘uhinga ia Sea ko u toe ‘ohake aí. He

ko e miniti eni ko u ma'u na'e fai ki ai e fakataha 'i he ta'u kuo'osi pea na'e 'i ai 'a e ta'ota'ofi 'a e tēpile ko eni mei hono fakafehu'ia. Pea talamai ko e fu'u me'a 'oku *confidential* 'a e me'a 'oku mahu'inga ki he kakai e fonuá. Ta ko ē na'e mo'oni pē 'a e tukuaki'i ia na'e fai he tēpile ko eni Sea. Ko e me'a ia 'oku mau hoha'a ki ai pē 'oku kei hokohoko atu pē founga tataua 'a e fa'ahinga founga ngāue ko eni 'oku ngāue'aki ki hono vahevahe e ngaahi ...

<002>

Taimi: 2005-2010

Siaosi Pohiva: ... monū'ia ko eni ki he ngaahi ngāue 'a e Pule'anga, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga, me'a mai 'a Tongatapu fika 4. 'Eiki Palēmia me'a mai, pea toki ...

'Eiki Palēmia: Kau ki'i, tapu mo e Feitu'u na Sea, ko 'eku ki'i fakatonutonu atu pē ki he fika 1, 'ene pehē ko ē 'oku 'i ai e *conflict of interest*. 'Oku 'uhinga foki e *conflict of interest*, kapau 'oku 'i ai ha *benefit* kuo mole ia pea mei he Pule'anga pē ko ha taha 'o 'alu ia 'o *benefit* ai ha taha kehe. Ko e ...

Siaosi Pohiva: Sea 'oku hala e ma'u ia 'a e Palēmia ki he fakatonutonu ko eni. Ko e *conflict of interest* kapau ko ha taha 'oku ma'u monū'ia kae kau he faitu'utuni ko ia, ko e *conflict of interest* ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Fakafofonga talisi'i ke 'osi mai 'a e ...

'Eiki Palēmia: ... ka ko 'eku fakafuoa, pea ko e pa'anga ko ia 'o e loli maka, ko e loli maka pē foki eni 'oku tau talanoa ki ai, fo'i maka pē, pa'anga 'e 70, ko e nōmolo ko ē 'a e loli maka 'oku pa'anga 'e uangeau tupu, 'oku lahi ange 'a e me'a ia 'oku kalusefai 'e he kau tama ko eni 'i he me'a nōmolo, 'i he me'a ko ē 'oku me'a, pea ko ai ai 'e ta'e'aonga ...

Siaosi Pohiva: Sea 'oku 'ikai ke hanga 'e he lelei ia pē ko e ola 'o fakatonuhia'i e founga.

'Eiki Palēmia: ...'oku 'ikai ko e 'ū, 'oku 'ikai ke mahino ia ki he *conflict* koe'uhi ko 'eku, fakamolemole pē na'a 'oku ou lau me'a, motu'a 'atita eni, ko 'eku ngāue 'i he 'aho kotoa pē ko , ko hono *decide* pē 'oku *conflict* e *interest*, pea ko 'eku fakahoko atu ko e *standard* eni 'oku ou talaatu. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha, ko e taimi 'oku pehē ai 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ko e *interest*, he 'oku'ikai ke 'i ai ha *damage* ia 'e hoko, 'oku lolotonga *benefit* e...

Siaosi Pohiva: Sea...

'Eiki Palēmia: ...*benefit* e *government* ia he pa'anga 'e 70 ko ia, mālō Sea.

Siaosi Pohiva: 'Oku 'ikai ke 'uhinga e *benefit* e *government* ke fakatonuhia'i 'aki e founga na'e fai'aki e ngāue.

'Eiki Palēmia: Ko 'eku toki fakahoko atu eni ko e *conflict of interest* kapau 'oku mole ha *benefit* mei he *government*, he kapau 'oku 'osiange ia 'oku *benefit* e *government* ia, 'ikai ke 'i ai ha *conflict of interest*.

Sea Komiti Kakato: Mālō. mahino.

'Eiki Palēmia: ...he 'ikai ke mahu'inga 'a e tokoni ko eni ...

Siaosi Pohiva: Sea ka fai ha vahevahe pa'anga pe au toe kau ai au, 'oku hala ke u kau ai.

Sea komiti Kakato: Mahino e *issue* ia ko ia 'Eiki Palēmia mo e Fakafofonga

'Eiki Palēmia: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'a Tongatapu fika 4 pea faka'osi mai 'a Tongatapu 8.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na Sea, pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: ... mo Vava'u.

Mateni Tapueluelu: ... lave'i pē taimi Sea, pea te u feinga ke fakanounou atu 'a e fakahoha'a te u fai ko hono 'uhingá he 'ok fu'u mahu'inga eni pea tautonu ki he mo'ui 'a e kakai 'a e vouti ko eni 'a e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi.

Sea 'oku 'i ai 'a e poupou 'a e motu'a ni ki he founga 'oku fokotu'u 'e he Pule'anga ke fai hono, ke tokoni e ngaahi komiuniti 'i he valitā. Ko e 'uhinga eni ki he ngaahi halakomiuniti 'oku ngata e ivi e Pule'anga pea 'oku, ko e tanu maka pē mo e ki'i panatolo 'oku nau lava. Pea ko e founga ko ē ke lava 'o tolonga ai hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 1, ko 'etau feinga ke ki'i tokoni hono valitāa'i 'a e hala kae tolonga 'o laui ta'u, ka 'ikai te tau tanu ma'upē tautolu ia tu'o 2 'i he ta'u.

Pea ko e poupou ia 'oku mau fai pea ko e vāhenga e motu'a ni 'oku 'i ai e fiefia na'e fai e kole ki he Potungāue ke fengāue'aki pea na'e lava ange kau ngāue, 'i he 'aho uike kuo 'osi 'o kamata hono fakalelei'i 'a e fanga ki'i hala pē Sea 'oku fu'u fiema'u vivili 'aupito 'aupito, ka 'oku fakahoko mai mei he Potungāue ko e fakahokohoko 'o e polokalama tanu hala, 'oku lolotonga 'i Tongatapu 3, pea 'oku fakafuofua ki Siulai pē ko 'Akosi'e hiki ki Tongatapu 4.

Pea 'oku fai e fiefia Sea ko hono 'uhingá 'oku tali 'e he Pule'anga 'a e tokoni 'i ha ngaahi fu'u fiema'u vivili, ha hala kuo hekeheka 'a e fanga ki'i me'alele 'i he kolosi ai, pea toutou lāunga mai pea ne mau a'u tonu ai ki he *CEO* mo e va'a tanu hala 'o fai e talanoa mo kinautolu, pea 'oku fai e fakamālō mo e poupou ki ai.

Mahalo pē kuo ongo le'o lahi atu 'a e tokanga 'a e mātu'a ni, fekau'aki mo e founga 'oku vahevahe 'aki 'a e tanu hala, mo 'emau faka'amu pē Sea, ko hono tufa e ngaahi faingamālie kehe 'o e mo'ui kau ai 'a e tangikē vai, ko e founga langa fale, 'e lava ke onгона 'a e ngaahi hoha'a 'oku mau 'oatu ke toe taau ange 'a e tufotufa ko ia Sea.

'Oku ou fiefia 'i he mamata ki he vouti ko eni ko ē 'a e Potungue *MIA* ...

<005>

Taimi: 2010-2015

Mateni Tapueluelu: ...’i hono fakamamafa’i ai ‘a e me’a ko e tufotufa taau, faingamālie ‘o e mo’ui pea nau hanga ‘o tokangaekina ange Sea kakai ‘oku faingata’a’ia pea hangēhangē ‘e li’aki ‘asi ia he polokalama ‘a e Pule’anga, kakai faingata’a’ia fakasino kau vaivai, to’utupu ‘oku sipoti kakai fefine, feitu’u ‘oku fiema’u vivili ngalingali ‘e li’ekina kuo ongona he Pule’anga honau le’o pea ‘oku pehē ‘a e kaila mo e ui ‘oku mau fai ‘e kimautolu mei he ngaahi vāhenga ‘e ‘osi he ta’u fakapa’anga ‘oku te’eki ke ‘ahia honau ngaahi hala. Ko e fakakaukau ia pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi polokalama ko e feinga pa’anga ke tānaki ‘a e valitā ke tokoni ki he polokalama ko eni Sea, pea ‘oku mau faka’amu pē Pule’anga ‘e lava ke fai ha fengāue’aki ki ai kuo mahino atu mau fekau ‘amautolu mo e anga ‘emau fakakaukau ki he tufotuta pea ‘oku mau faka’amu pē Pule’anga te mou tali ‘a e ngaahi ui ‘oku mau fai atu kiate kimoutolu Sea mālō ‘aupito e ma’u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Siaosi Pohiva: Sea fakamolemole ‘oku ‘i ai ‘eku fo’i fehu’i ‘e ua ‘oku te’eki ke tali mai.

Sea Komiti Kakato: Ko u pehē au na’a ke ‘osi me’a mai kuo ‘osi.

Siaosi Pohiva: ‘Osi ‘ave fo’i fehu’i ka ‘oku te’eki ke ‘omai e tali.

Sea Komiti Kakato: Ko e ‘uhinga foki ko ‘etau miniti ‘oku miniti, ko ‘e ne ‘osi pē ko e ‘osi, kapau te ke toe pehē mai kita na’e toe ‘eku fo’i ua ka na’a ke me’a mai ‘anenai ‘osi ‘osi tohi ia he miniti ko ē, ka ke faka’osi mai ho fo’i ua Tongatapu Fika 1.

Siaosi Pohiva: Sea ko ‘eku fo’i fehu’i na’e ‘osi fai ia ‘anenai ka ‘oku te’eki ke ‘omai ha tali ia mei he Pule’anga ki ai.

Sea Komiti Kakato: Pe’i me’a mai koe ia kapau ‘oku faingamālie kae toki.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea kapau ‘e tokoni atu pē. ‘Oku mo’oni pē Fakafofonga na’e ‘i ai ‘e ne tokoni ‘a’ana ka kae fehu’i fakalipooti. Na’e ‘i ai ‘e ne fehu’i ki he lahi e pa’anga kuo ‘osi tanu, ka ‘oku mea’i pē he Feitu’una Sea ko e ‘esitimetu eni ia ki he ta’u ka hoko mai fakapa’anga, ka ‘oku ‘i ai pē tau ‘osi talanoa’i tā tu’o lahi ‘a e founa lipooti ‘a e Fale Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea ka u faka’osi atu ai pē au ia, Sea ‘oku ou fakamālō atu au mahino pē fakamalanga mei he tafa’aki ko eni ko ‘emau faka’amu pē ke fai homau lelei taha ko u ‘ilo ko ‘etau vouti faka’osi eni fakamālō atu Pule’anga ko e loka e me’a ko eni he ‘ikai ke mau toe lava ‘o le’o ‘o ‘oatu kia moutolu. Ko e ‘uhinga ia ‘oku mau longoa’a ai. Pea tuku pē ke fai homau fatongia fakamālō atu Sea houa eni ‘e 4 tau ‘ovataimi he pooni, ko u fokotu’u atu tau feilaulau ia ‘oatu ia ma’a ha komiti mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Tongatapu Fika 1 me’a mo e tokoni ki he Pule’anga mo’oni ‘aupito e ongo’i neongo e loto pehē pē ‘etau fakamatoato hotau ‘osikiavelenga ‘oku tau ongo’i ma’upē fatongia lelei mālō e ngāue lelei. ‘E Tongatapu 8 ko ho’o me’alele ki ‘uta sai mautolu he *curfew* ko koe e ma’u atu he halapule’anga ‘alu eni ke hoko e 8 me’a mai.

Fakahoko 'e Tongatapu 8 'a e kole mei hono kāinga ke tanu honau hala

Semisi Fakahau: 'Io fakatapu atu 'Eiki Sea, fakamālō ko e kole fekau'aki pē mo e tanu hala koe'uhí pē ko e fakataha faka-Fale Alea ko eni 'a'ahi faka-Fale Alea ko eni ta'u 'e tolu ko eni kuo'osi na'e fai ai pē 'a e kole 'a e vāhenga ke tanu ange mu'a homau hala mau 'ū...

Sea Komiti Kakato: ko u kole atu,

Semisi Fakahau: Pea 'oku mahino ia.

Sea Komiti Kakato: Tau fononga he fo'i teuteu 'esitimetri ko eni, mahino ia na'e te'eki ke a'u atu ia.

Semisi Fakahau: Ko eni 'oku ou ...

Sea Komiti Kakato: Na'e te'eki ke 'alu atu e tanu ia he ta'u 'e tolu ko ē tau vakai e ta'u ni na'a a'u atu.

Semisi Fakahau: Ka koe'uhí ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'oku mahino ia he'ikai ke vave ha a'u ange 'a e tanuhala, pea ko e me'a 'oku kole mei he kāinga he'ikai ke lava he Pule'anga 'o 'omai e pa'anga kia mautolu ka mau ngāue fakataha mautolu mo e ngaahi kautaha ko eni 'oku ha'anautolu fai ko ē tanu hala.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā te ke tali mai.

Semisi Fakahau: Ke nau fai 'enautolu e ngāue ma'a mautolu he 'oku femou'ekina 'a e Pule'anga ia ki he ngaahi hala e ngaahi vāhenga kehekehe mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'Eiki Sea, pea tapu pea mo e Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'Eiki Sea kuo kamata ke ma'uloloa e pō pea ko u tui kuo ngali melie hotau efe ka u feinga pē ke u ki'i fakama'opo'opo atu 'a e ngaahi hoha'a ko eni 'oku fai ka tau ...

<007>

Taimi: 2015-2020

Me'a Minisita Pa'anga ki he ngaahi ngāue ki he tanu hala

'Eiki Minisitā Pa'anga : ... fe'unga. Sea 'oku lahi e hoha'a ki he tanu halá pea 'oku 'i ai e hoha'a 'a Ha'apai ki he ngāue ko ia pea 'oku mo'oni pē 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai 'a e fengāue'aki he taimi ni, pea 'oku ai e ki'i motu'a 'oku ne fai e ngāue ki he, ki Holopeka, 'a ia 'oku fai e fetu'utaki ki ai ke lava 'o tokoni ki hono monomono atu he taimi ni 'a e ngaahi fu'u luoluo lalahi ko ia 'i he halá.

'I he kamata'anga 'o e ta'u fakapa'anga hoko 'Eiki Sea 'e 'oatu ha me'angāue ki Ha'apai ke tokoni ki hono kamata ke monomono 'a e ngaahi hala. Ko Ha'apai foki 'oku 'ikai ke fu'u lahi fēfē hangē ko Vava'u pea pehē ki Tonga 'eiki ni pea 'oku tou'one. Pea ko e ngāue ia ko ia 'e kau ia he fokotu'utu'u ngāue 'a e Potungāue ke fakakakato hono fakalelei'i he taimi vave 'a Ha'apai 'a e hala ki Ha'apai. Ko e ngaahi hoha'a ko ia 'i Tongatapu ni, hangē ko e Fika 8 ko e hala ko eni ki Kāvai na'e 'osi fai e ngāue ki ai, 'e kau ia he palani ngāue ko ia he ta'u fakapa'anga hokó ki hono fakalelei'i e hala ko ia mo valitaa'i 'a e fo'i hala ko ia.

Ko e ngaahi hala ko ia 'oku fiema'u vivili 'aupito 'i he vāhenga ko eni kātaki 'o fetu'utaki mai pē ki he *CEO* pē ko e motu'a ko eni 'oku ne tokanga'i 'etau *project manager* he 'oku lava pē ia ke fai ha ngāue taimi vave ange ke fakalelei'i.

Ko e founa ngāue ko ia ki he tanu halá ko u toe fakamanatu atu, 'oku fai 'e he Pule'anga hono tanu e halá faka'ata'atā. Ko e valitā ko e 'inasi ia e kakaí ko 'etau fengāue'aki ia. Ko e ngaahi hala ko ia 'oku fiema'u ke valitā'i mo fakalelei'i leva, fetu'utaki mai ki he Potungāue ke nau ō atu 'o fua, 'oatu mo e fakafuofua ki he mahu'inga 'o e vaita. 'Oku 'osi 'i ai e *account* 'oku fakaava 'e Fale Pa'anga ko 'ene maau pē ko ia, ko ha hū mai ki ai. 'E kau ia hono fakahokohoko 'a e *priority* ko eni 'i he ...

Mateni Tapueluelu : 'Eiki Minisitā Pa'anga. Fakamolemole pē mu'a 'Eiki Minisitā Pa'anga ka ke tokoni mai 'Eiki Minisitā. Ko hono 'uhinga 'oku 'i ai 'a e ni'ihi 'oku nau ma'u hala 'o pehē tokoua 'oku, ko e valitā 'oku tanu pē 'e he Pule'anga 'a e valitā ni'ihi kae feinga 'a e ngaahi *community* ke tonu mu'a 'a e ma'u 'a e kakaí. Ko e ngaahi hala *community* 'oku feinga kātoa pē.

'Oku mau 'osi lava atu 'o fakataha mo e Minisitā mo e *CEO* mo e Komiti Tanu hala, 'oku ngata pē ivi 'o e Pule'angé he fo'i maka. Ko e me'a ia 'oku feinga, pea ko ē ko e 'akauni eni 'oku fakahoko mai 'e he 'Eiki Minisitā ke tatau 'a e ilo 'a e kakaí. 'Oku 'i ai e ni'ihi 'oku fetu'utaki mai 'o pehē hangehangé ko mautolu 'oku mau feinga pē mautolu 'oku te'eki ai ke valitā homau ngaahi hala, ka 'oku valitā. 'Oku mau 'osi 'au mautolu ki ai 'o 'ilo Sea 'oku hala ia. Ko 'Eua 'oku tānaki pa'anga 'a 'Eua 'o feinga pē ka ko e fakataha'i e pa'anga ki he *account*. Ko 'eku 'ai pē 'e au ke taha e 'ilo 'a e kakaí 'Eiki Minisitā tokoni mai. Mālō 'aupito.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Malo Sea. Tapu mo e Sea ko e tu'ofiha 'eku fakaongo atu e founa ngāue ko eni, 'a e fengāue'aki 'a e *community* pea mo e Pule'angá pea kuo 'osi kamata ia o fakahoko 'i 'Eua 'oku kau mo e ngaahi Vāhenga 'i Tongatapu ni pea 'oku 'osi kau ai pea mo hono 'oatu 'a e fakaikiiki a e 'akauni ke fakahū ki ai.

Ko e palani ngāue ko ia ki he tanu hala hangē pē ko ia na'e fakaongo atu, oku kei tu'ulāhoko ai pē 'a e kau ia he *priority* ki he langa faka'ekonōmika, 'a e tanu hotau ngaahi halá tatau ki he ngaahi hala ngoue. Tau fakamālō ki he Pangikē 'a Māmani he'enu tokoni lahi mai he polokalama ko eni, pea 'oku lele hokohoko ia 'i he ta'u ngāue 'e 4 ko eni ka hoko mai. Kau ai pea mo e tokanga ki he ngaahi uafū 'i he fanga ki'i 'otumotu. Na'e ai e hoha'a 'a e Fakafofonga Fika 1 ki he lahi e kilomita pea mo e feitu'u pea mo e lahi e pa'anga kuo fakamole. 'Oku maau pē 'a e fakaikiiki 'o e fakamatala ko ia, me'apango 'oku 'ikai ke u ma'u heni 'a e ngaahi fika ko ia, ka te u faingamālie te u toki 'omai ki he Hou'eikí ke mou me'a ki ai.

Nima miliona vahe'i ke kamata 'aki e polokalama langa fale

Ko e pa'anga ki he langa falé. Ko e pa'anga 'e 5 miliona ko e pa'anga kamata eni. Ko u tui na'e fokotu'u. 'Oku mahu'inga ma'u pē foki 'a e ngaahi hoa ngāue. Ko e taimi ko ia 'oku tau teke ai ha fa'ahinga fakakaukau langa fakalakalaka, ke nau 'uluaki vakai mai 'oku tau 'uluaki ala ki hotau kató, 'o vahe'i ha silini ki he taumu'a ko ia. Pea 'oku ai 'a e amanaki lelei pē ia 'a e Pule'angá ki he fai tokonia e konga lahi pea mei he pa'anga tokoni...

<008>

Taimi: 2020-2025

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'a e polokalama ko eni telia ko e taimi 'e hoko mai ai ha fakatamaki ko e ngaahi fāmili ko eni kuo mahino te nau hao mo malu mei he faingata'a ko ia. Ko e konga ko eni ki he ngaahi kautaha 'oku nau fakahoko e ngāue hangē ko ia na'e me'a 'aki he 'Eiki Palēmia ko Vava'u na'e faka'atā pē ia ki he ngaahi kautaha kehe ko ē 'i Vava'u pea 'oku pehē pē mo Tongatapu ni na'e 'osi faka'atā pē kapau 'oku 'i ai ha kautaha 'e lotu ke tokoni mai ki he ngāue ki he pa'anga 'e 70 ko ē ki he toni 'oku 'atā pē ia ka 'oku hokohoko lelei e polokalama ko ia ko u tui ko e ngaahi hoha'a 'o e Takimamata kuo lava 'o fai 'a e ngāue ki ai.

Ko e hoha'a 'i he vahevahe 'i he vahevahe e ngaahi falé tau tui kotoa pē ko e ngāue kotoa pē 'oku fai he Pule'anga pea 'oku fakahoko. Ko e vahevahe 'oku 'inasi kotoa pē ai 'a e ngaahi kupu kotoa mo e ngaahi vahefonua 'a e tokangaekina ke 'inasi tautautefito ki he kakai ko ē 'oku tu'u laveangofua taha ki he 'i he fiema'u ko ia. Pea kapau 'oku 'i ai ha tōnounou 'o e fuafatongia e Pule'anga he konga ko ia pea 'oku 'i ai e kole fakamolemole atu ai ka ko e lelei taha ia. Pea kapau 'oku 'i ai ha 'ū fiema'u ia 'oku vivili 'aupito 'aupito pea 'oku mou me'a mai ki he potungāue he 'oku lava pē 'o fai e tokoni hangatonu.

Kau 'a e ngaahi fale vela 'i he tokoni fakapatonu ki ai 'a e Pule'anga

Kau e ngaahi fale vela he ngaahi fale ia tokoni fakapatonu pē 'a e Pule'anga pea mei he'etau pa'anga ki he *national emergency funds* ko e 'uhinga ke langa honau fanga ki'i nofo'anga pea 'oku lolotonga fakahoko e ngāue ki ai te'eki ai ke kakato ka 'oku lolotonga lele e ngāue ki ai, Pea ko u tui ko e polokalama tatau pē he hokohoko atu 'i he kaha'u.

'Eiki Sea kou fakamālō atu he 'i he ma'u faingamālie pea ko u fakamālō atu ki he Hou'eiki 'i he laumālie lelei 'o tau lava 'o felingiaki 'i he kaveinga ai pē 'o 'etau patiseti he ta'u ni kau toe fakaongo atu "Ko e kelesi pē 'oku tau mo'ui ai 'i he'etau tui" Ko 'etau 'esitimetu ko eni neongo 'a e tōnounou hotau ivi fakapa'anga 'a e ivi ko ē 'oku ma'u he kakai 'o e fonua, ka ne ta'e'oua 'a e tokoni mai hotau ngaahi hoa ngāue 'oku ou tui he 'ikai ke malavalava 'a e ngaahi ngāue 'a e fonua 'a e Pule'anga hono fatongia ki he kakai pea pehē ki he langa fakalalakaka hotau fonua ko e 'uhinga ko e kaha'u 'o e kaha'u 'o e fonua 'i he kaha'u.

Ko ia 'oku pehē 'eku ki'i fakamālō pea ko e fa'ahinga ko ena 'oku teuteu ki he lomi ko u kole atu 'Eiki Sea fe'unga, fe'unga ā e lomi mou toki ō atu ki 'api 'o lomi mai ai kapau 'oku 'i ai ha fanga ki'i fehu'i 'omai kiate au he 'oku lava pē ia 'o fai ha tokoni atu ki ai 'apongipongi ka tau ka tau tatau ai 'i he pooni he kuo vave tāpuni mo e *lockdown* mālō 'aupito 'Eiki Sea te u toki malanga tuku 'Eiki Sea 'i he taimi 'e tali ai 'etau laó 'apongipongi ka ko e ki'i malanga nounou pē eni 'o fakafongia' i atu 'a e Potungāue Ngāue pea mo e Potungāue Takimamata pea fakamālō atu Hou'eiki homou laumālie lelei ka tau pālōti ā 'Eiki Sea mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

Saia Piukala: Sea fakamolemole pē Sea ki'i miniti pē 'e taha.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Saia Piukala: Sea tapu pea mo e Feitu'una kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea ko 'eku fokoutua hake pē au Sea mahino ki he motu'a ni Sea ko e vouti faka'osi eni pea na'e 'i ai pē foki e fokotu'u Sea mei he Fakafongia Nōpele 'o Ha'apai ke 'omai ko ē ke tau

fakakupukupu na'a lava ke vaevae ha seniti ke tokoni ki he ... Ka ko eni ia Sea 'oku mahino mai 'oku 'ikai pē ke toe ai ha ola ka neongo ia Sea ko e tu'u hake pē he motu'a ni ia Sea ke fakamālō ki he Pule'anga Sea ko e polokalama tanu hala ko eni Sea te'eki ai pē ke lea atu e Fakafofonga ni Sea fekau'aki mo e polokalama tanu hala. Neongo pē 'emau ongo'i 'emau li'ekina Sea ka na'a mau longolongo pē mei homau 'uta. Ka kou fakamālō ki he Minisitā mahino mai kamata 'a e tanu hala 'a e *World Bank* 'i he ta'u ni ki 16 mo 14 pea kou fakamālō ai Sea. Fakamālō ki he Pule'anga ...

<009>

Taimi: 2025-2030

Saia Piukala: ... na'e 'i ai ki'i fakatamaki na'e hoko ki he 'āhanga ko ia 'o 'Utungaké Sea pea na'e fai e fakatangi ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá kae 'uma'ā e Minisitā e Potungāue Ngāue Lalahi pea 'oku lolotonga fai atu e ngāue ko iá Sea. Fakamālō atu.

Ko e uafu ko eni 'o Ovaka pea mo 'Oteá Sea 'osi eni e 'aho 'e 504 pea ko u fakamālō ko eni kuo faka'ilonga mai 'oku kau e ongo uafu ko eni 'i he ngāue ki ai 'a e Pule'angá ke fakafaingamālie'i e fefononga'akí. Pea 'oku pehē ai Sea 'a e fakamālō 'a e motu'á ni 'i he tokoni ko eni 'o lave ai 'a e kainga 'o e vahefonuá. Pea ko e fakamālō 'e tahá ko eni kuo fakahā mai Sea ko e, 'e lava pē he kau, 'a e ngaahi kautaha tanu halá 'o tokoni ki he ngāué kapau te nau tali 'a e pa'anga 'e 70 ki he utá. He ko u tui 'e tokoni lahi ia ki hono fakavave'i 'a e ngaahi tanu hala ko eni 'i he ngaahi vahefonuá fakalukufua ki he fekau'aki pē pea mo e malu mo e fefononga'aki ko ia 'i he hala pule'angá. Pea ko ia ai Sea he'ikai ke u toe fakalōloa ko u fakamālō lahi atu ki he ngaahi tokoni kotoa pē mei he Pule'anga. Pea neongo e ngaahi malanga mālie pea mei he tēpile ko eni Hou'eikí mo e kakaí fekau'aki mo 'etau feinga ke lava ke vaevae ha ki'i seniti ke tokoni pē Sea ki he ngaahi kaveinga lalahi na'e tuku maí. Pea kuo tau a'u ki he faka'osinga ko eni pea mo e vouti faka'osí Sea ko e anga ē 'etau fononga pea ko u fakamālō atu Sea ma'u e faingamālie.

Losaline Ma'asi: Sea kole atu pē ke ...

Lord Fakafanua: Sea ko u kole atu ke tuku mai ha faingamālie. 'Oku fai e fakamalanga mo e tatau mei he 'Eiki Minisitā Pa'angá pehē foki mo e ngaahi fakamālō. Ka 'oku toe 'eku poini 'aku 'e taha ke kole atu ki he Pule'angá ke 'omai ha'anau tali Sea. Faingamālie?

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Lord Fakafanua: Fakatapu atu ki he Feitu'una Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'a e Komiti Kakató. Ko 'eku tokangá Sea ki he Potungāue Takimamata. Ko 'eku fehu'i pē eni ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga, peesi 356. 'Oku fekau'aki eni pea mo e fakaivia 'o e sekitoa takimamatá pea 'oku fai e poupu ki he ngāue ko eni Sea. Ka 'oku 'ave 'eku tokangá ki he'enu palani ngāue peesi 25 'a ia ko e polokalama fika 2 'oku ne hanga 'o tataki e ngāue 'a e potungāué 'i he kupu fo'ou ko eni na'e toki fokotu'u he 2019/2020.

Tokanga ki he ngaahi laiseni 'a e ngaahi kautaha mamata tofua'a

Sea ko 'eku tokangá koe'uhí ko e ngaahi, kau e fatongia 'a e kupu ko eni 'a e va'a ko eni he potungāué hono tokanga'i e laiseni mamata tofua'a Sea. Pea hangē pē ko e me'a 'oku mea'i he Hou'eiki talu mei he ta'u kuo'osí e tāpuni 'a e kau'āfonuá pea 'ikai toe lava mai e kau

mamata tofua’á ki Tongá ni. Ta’u kuo’osi, ta’u ni. Sea ‘oku fai e tokangá koe’uhí ‘oku kei ‘eke he potungāue ‘a e laiseni mamata tofua’á. Sea ‘oku ‘ave ‘eku tokanga ki heni koe’uhí ‘oku tau faka’amu ‘oku ‘i ai ha Pule’anga ‘oku ne hanga ‘o fakaivia’i pea ‘ave e faingamālie ki he ngaahi kautaha takimamatá pehē foki ki he ngaahi kautaha ‘oku nau hanga ‘o fakatupu. ‘O nau hanga ‘o tānaki mo totongi e pa’anga tukuhau ko e ivi fakalukufua ia ‘a e Pule’angá Sea.

Pea ‘i he’ene pehē ‘oku ‘i ai e fokotu’u kapau ‘oku tau loto ke fakaivia’i ‘a e ngaahi kautaha takimamatá lolotonga e taimi faingata’a ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kau *tourist*. Pea ‘oku tonu leva ke ‘i ai ha fakakaukau’i ‘a e laiseni ko eni ‘oku fiema’u ke totongi mei a nautolu. He ‘oku totongi e laiseni Sea ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia te ne hanga ‘o faka’aonga’i. Pea ‘oku ‘i ai e ‘ū kautaha ‘oku nau totongi laiseni hili ko iá ‘oku te’eki ke nau ngāue nautolu he ta’u ni mo e ta’u kuo’osí.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Lord Fakafanua: Sea ‘oku fai e tokanga ko e pa’anga lahi eni.

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Minisitā toe ‘i ai ha me’a’?

‘Eiki Minisitā Lao: ‘Ai pē ke u tokoni atu ki he Seá ke fekau’aki mo e me’a ko eni ‘oku ne fehu’i.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

‘Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu’una Sea mo e, ko e *issue* ko eni Sea na’e ‘ohake ia lolotonga ‘etau ‘a’ahi ko ia ki Vava’u he ta’u ní. Pea na’e fai e fakataha pea mo e kau ma’u pisinisi pea mo e *CEO* ko ē Takimamatá ‘o mahino ia ai, ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha tu’utu’uni kehe ia ‘i he lao mo e *Regulations*. Pea kuo pau ke fakatonutonu pea na’a ku lave ki ai ‘anenai kei lolotonga fai e ngāue ki he ‘ū me’a ko iá kei fai hono fakalelei’i. Ne fai e felōtoi mo e kau pisinisi takimamatá ke liliu mei hono *waive* ke *suspend*. Pea ‘oku fai ki ai ‘a e fakatonutonu e ngaahi lao ko iá ‘Eiki Sea pea mo e ‘ū *Regulations* ...

<002>

Taimi: 2030-2035

‘Eiki Minisitā Lao: ... ko ia, kae fakahū mai ki he Kapineti ke tali ke ‘omai ki heni, ki he Fale ni ‘a e lao ia ka ko e *regulations* ‘e fai pē ki ai ‘a e ngāue fakavavevave ke lava, ke fai e ngāue koia.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Eii Minisitā Lao: Ka ‘oku lolotonga, na’a ku lave pē ki ai ‘anenai na’e vahe’i ‘a e loea ‘e taha mei he’emau Potungāue ke ngāue mo e Potungāue ko eni Takimamata fekau’aki mo e ‘ū *issue* ko ia, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea kau toe tānaki atu pē ki he me’a ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a e Minisitā, ko e lao foki ia mo e *regulation*, ka ko e tuku ke ngāue ki ai ‘a e Potungāue Pa’anga mo e *MTED* ki he polokalama ko eni tokoni ki he *business sector* ke fakafoki a ‘enau laiseni ki he *form of a grant* mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō me’a mai ...

Lord Fakafanua: Sea ‘oku ou fakamālō atu ki he Hou’eiki Minisitā koe’uhi ko e tali fakafiemālie ko eni ‘oku lelei ‘aupito pea ‘oku tonu pē ke tau fakaivia’i e ngaahi kautaha ko eni koe’uhi ko e taimi ko ē ‘oku ava atu ai hotau kau’āfonua ‘oku kei ‘i ai ha taha ke ne ngāue’i ‘a e Takimamata pehē foki ki he, ‘a e ‘ai ko eni mo e kakau mo e tofua’a.

Sea fakamālō atu fokotu’u atu e vouti, mālō e ma’u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō Sea.

Losaline Ma’asi: Sea kole mu’a ki’i faingamālie ko eni pea tapu pē mo e Feitu’u na Sea, tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale.

Kole e fai ha tokanga ki he faka’ilonga ki he hu’anga ki ‘Atatā

Sea ko e ki’i kole pē ‘eni ia ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga na’e ‘osi fai pē hono fakaongo ki ai, ko e fekau’aki pē eni ia pea mo e faka’ilonga ko ē hū’anga ko ia ko ē ki he motu ko eni ko ‘Atatā. Ne ‘ohake eni he ta’u ‘e 4 hokohoko ‘i he ‘a’ahi faka Fale Alea ‘a e finemotu’a ni, ‘a e fiema’u ko ia ke tu’u ha fo’i faka’ilonga koe’uhi ko e taimi ko ia ko ē ‘oku ‘alotāmaki ai, pē hoko ai ha ngaahi fakatamaki ‘o po’ulia ha vaka ‘e fiema’u ‘aupito ‘a e fo’i faka’ilonga ia ko eni ke ‘i ai ha ki’i maama ai, koe’uhi ke ne taki ‘a nautolu ko ia ko ē ‘i he vaka, pea ‘oku ou kole pē ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Na’e fai pē hono fakahoko ki he ‘Eiki Minisitā ko ia ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi, pea na’e ‘ikai pē ke ‘i ai ha tali mai pea ‘oku ou kole pē na’a lava mu’a faingamālie ke ‘ai ‘a e faka’ilonga ko eni hū’anga ‘o e motu ko ‘Atatā. Mālō.

‘Eiki Minisitā Lao: Te u tokoni atu pē Sea. Mahalo ko e konga kātoa ia ko ia ‘oku ‘i he ‘elia ia ‘o e Taulanga, ‘a ia ‘oku ‘i he Ma’u Mafai ia ko ē Taulanga ke kole hangatonu mai pē ia ki he Palēmia, ko ia ‘oku ‘i ai e *Public Enterprise*, ko e fatongia ia ‘o e Poate Taulanga, he ko e fo’i ‘elia ko ia kātoa ‘oku ‘i ai ia. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Kole Minisita Pa’anga ke tuku mai kaveinga ki ‘Atatā ke sio ki ai ‘a e Malini

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea. Tapu pea mo e Sea mo e Hou’eiki. Sea, ko ‘Atatā, ko Ofu, pea mo Hahake na’e ‘osi, hanga ko eni ki ‘Eua. Kole atu ke tuku mai ha faingamālie ke ngāue ki ai e Malini ‘apongipongi ‘Eiki Sea, mālō.

Losaline Ma’asi: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki tau ‘alu ai leva ki he 10, te’eki ai ke ...

Lord Tu’iha’angana: Ko ‘eku ki’i fakama’ala’ala pē ‘aku Sea na’e ‘ai ke u toe fakahoha’a kae tapu mo e Feitu’u na mo e me’a ko e ‘uhinga ko e toe me’a ‘a e Fakafofonga 14, pea ‘oku ou feinga pē au ke fakamahino ki he lekooti.

Ko hono ‘uhinga he na’e ‘i ai ‘a e fokotu’u ‘a e motu’a ni, ko e ‘uhinga ki he’ene, ki he langa ko eni ‘etau, tu’unga faka’ekonōmika mo e ngaahi tafa’aki ko ia na’e ‘osi ‘oatu Sea, ka te u, pea na’a ku pehē ‘e au kuo ‘osi mahino he na’e ‘osi ‘i ai ‘a e fiemālie ‘a e motu’a ni, he na’e fai pē feme’a’aki ko ia pea fakalahi ‘aki e patiseti, pē ko e fakalahi ‘etau *deficit* ‘a e fo’i pa’anga ‘e 5, 5 miliona ki he ngaahi me’a ko ia, pea ‘oku ‘i ai e fiemālie ai neongo na’e ‘i ai ‘a e faka’amu ‘a e kau Fakafofonga ‘e ni’ihi ke vahe ki he vouti, ka ‘i he taimi tatau ‘oku tatau pē ko e vahe pē ki ha vouti, ‘e fa’iteliha pē ‘a e *CEO* ia ko ia, mo e me’a ke, ka ko hono tuku ko eni ‘i he, ka ko hono tuku ko eni ‘i he *contingency fund*, pea ‘oku ‘omai mo e pau ke fai e palani mo e me’a ko ia ‘oku fai e fiemālie ki ai.

Pea ko e me’a ‘oku ou feinga pē au ke fakamahino na’e fai e fiemālie ko e ‘uhingá ko e fefalala’aki ko ia mo e fakahoko e me’a ko ia. Pea ko ia Sea ‘oku ‘i ai pē me’a ‘oku fakahoko pea ko eni ‘oku ‘osi fai ‘e he Pule’anga, pea ko ia ki he fokotu’u ‘a eni ko ē ko ē ‘oku ‘osi fai e me’a ki ai ‘a e Pule’anga, ‘i he ngaahi tafa’aki ko ia pea toki me’a ia ‘anautolu ke toki ‘i ai ha fiema’u pea mo tau ala ‘o tokoni ki ai, pea toki fakahoko, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Nōpele pea ‘oku ou tui ‘oku tukunga mālie ‘a e feme’a’aki, tau pālōti.

Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Vouti fika 19, Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Vouti 25 Potungāue Takimamata, fakahā’aki ‘a e hiki ho loto, loto ke tali ...

<005>

Taimi: 2035-2040

Sea Komiti Kakato: ...e pālōti e vouti.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, loto ki ai e toko hongofulu mā valu 18.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Hou’eiki pea ‘oku ou fakamālō lahi atu kia kimoutolu ki he ngāue kuo ikuna he Komiti Kakato lahi pē ngaahi hakau na’a tau hake ai ka ko ho’omou tuia e taumu’a mo e kaveinga e ngāue hono tataki e Fale ni kuo tau ikuna ‘a e ngāue ko ia, ka ai ha ngaahi fetō’aki ko e anga ia e ngāue ko e laumālie ia ‘o e ngāue, talamonū atu kia moutolu mālō e ngāue lahi kei fakalaumālie ai pē kimoutolu he ‘Eiki hangē ko e kaveinga ‘o e Patiseti ‘o e ta’u ko eni, ‘ikai ke toe fai ha fakahoha’a ko e ‘uhinga ko e taimi ka tau liliu ā ‘o Fale Alea

(Liliu ‘o Fale Alea pea me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, ‘uluaki pē ‘oku ou fie fakamālō atu ‘i he lava lelei ‘etau ‘asenita, ko u manatu’i pē na’e ‘i ai e ngaahi fehu’i na’e ‘ave ki he Hou’eiki

Pule'anga ke nau toki 'omai 'apongipongi. 'Oku ou fokotu'u atu Hou'eiki ke toki kamata e Fale Alea 'i he 2:00 efiafi fakafaingamālie'i e Kapineti he pongipongi, ka tau toki foki mai 'o hoko atu 'etau 'asenita 'i he 2:00 pehē foki he taimi faingamālie ki he Sea e Komiti Kakato ke fakama'opo'opo 'ene lipooti mai e ngāue ko eni mei he Komiti Kakato te tau toki hoko atu e ngāue ki he Lao Fakaangaanga ko eni 'Esitimet. Toe 'i ai ha me'a Hou'eiki. 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: 'Eiki Sea 'oku ou fie fakafofonga'i pē 'a e Pule'anga tapu mo e Feitu'una, pea mo e Hou'eiki e Fale pea mo e ...ki he kakai 'o e fonua, fakamālō atu Sea ki he lava e ngāue ko eni ki he Patiseti, ka 'oku ongo'i fiefia e motu'a ni kole fakamolemole atu ha ngaahi to'o fatongia na'e 'ikai ke fe'unga mo e Feitu'una Sea, ka ko e anga pē ia e mamahi'i 'o e fai fatongia 'oku 'i ai pē taimi kuo fai e to'o hala ko u kole fakamolemole atu ai, ka ko e fakakātoa fakamālō atu 'i he lava e ngāue 'o e pooni mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki toloi e Fale ki he 2:00 'apongipongi mou me'a hake ke tau kelesi.

(Fakahoko ai pē he 'Eiki Sea e kelesi ko e lava ia 'o e feme'a'aki 'o e 'aho ni)

<007>